

DZIENNIK URZĘDOWY WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO

Łódź, dnia 16 lutego 2026 r.

Poz. 1521

UCHWAŁA NR XXV/194/26 RADY POWIATU W WIELUNIU

z dnia 30 stycznia 2026 r.

w sprawie przyjęcia "Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego na lata 2025-2028"

Na podstawie art. 4 ust. 1 pkt 7 i art. 32 ust. 1 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 2025 r. poz. 1684), w związku z art. 87 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292), uchwała się, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się „Powiatowy Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego na lata 2025-2028”, stanowiący załącznik do uchwały zaopiniowany pozytywnie przez Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

§ 2. Wykonanie Uchwały powierza się Zarządowi Powiatu w Wieluniu.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia opublikowania w Dzienniku Urzędowym Województwa Łódzkiego.

Przewodniczący Rady Powiatu w Wieluniu

Andrzej Stępień

Załącznik do uchwały Nr XXV/194/26
Rady Powiatu w Wieluniu
z dnia 30 stycznia 2026 r.

***Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami
Powiatu Wieluńskiego
na lata 2025–2028***

Spis treści:

Wstęp. Cel opracowania: Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego na lata 2025–2028	4
1. Podstawa prawna opracowania: Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego na lata 2025–2028	5
2. Uwarunkowania prawne ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w Polsce	6
3. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	11
3.1 Cele strategiczne polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	12
3.2 Relacje Powiatowego Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego na lata 2025–2028 z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa	13
3.3 Relacje Powiatowego Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego na lata 2025–2028 z gminnymi programami opieki nad zabytkami oraz gminnymi ewidencjami zabytków.....	29
4. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	30
4.1 Relacje programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu	30
5. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu wieluńskiego	33
5.1 Położenie powiatu wieluńskiego	33
5.2 Zarys historii powiatu wieluńskiego	36
Herb powiatu	47
5.3 Krajobraz kulturowy powiatu wieluńskiego	47
5.4 Zabytki nieruchome powiatu wieluńskiego	51
Zespoły dworsko-parkowo-folwarczne	71
Zabytki sakralne	77
Cmentarze.....	82
Zabytki budownictwa przemysłowego i techniki.....	87
5.5 Zabytki ruchome na terenie powiatu wieluńskiego.....	94
5.6 Zabytki archeologiczne powiatu wieluńskiego	94
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego – analiza szans i zagrożeń	95
7. Założenia programowe	99
7.1 Priorytety i kierunki działań programu opieki nad zabytkami	100
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami	105
9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami	105

10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami ..... 106**Wybrane możliwości pozyskania dofinansowania działań ujętych w Powiatowym Programie Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego na lata 2025–2028..... 108****Zakończenie ..... 123****Wykaz załączników ..... 123****Bibliografia 124**

Dokumenty 124

Strony internetowe: 125

Załącznik nr 1 Mapy historyczne 126

Załącznik nr 2 Mapa Toporowa i Kamionu..... 136

Załącznik nr 3 Mapa Osjakowa..... 138

Załącznik nr 4 Mapa Wielunia 139

Załącznik nr 5 Wykaz zabytków wpisanych do rejestru zabytków prowadzonego przez Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łodzi (stan na dzień 23 stycznia 2024 r.) 140

Załącznik nr 6 Wykaz obowiązujących gminnych ewidencji zabytków i gminnych programów opieki nad zabytkami wśród gmin w powiecie wieluńskim 142

Załącznik nr 7 Wykaz dotacji udzielonych przez Powiat Wieluński..... 143

Załącznik nr 8 Dokumentacja zdjęciowa wybranych zabytków z terenu powiatu wieluńskiego..... 145

Załącznik nr 9 Dokumentacja zdjęciowa dziedzictwa niematerialnego powiatu wieluńskiego 225

Wstęp. Cel opracowania: Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego na lata 2025–2028

Dziedzictwo kulturowe stanowi dorobek materialny i duchowy poprzednich pokoleń, a także dorobek czasów współczesnych. Jest to wartość materialna i niematerialna, określająca nasze pochodzenie i kulturę. Na dorobek ten składają się elementy przyrodnicze oraz wytwory i osiągnięcia cywilizacyjne ludzkości, m.in. w zakresie nauki, sztuki, architektury czy techniki. Elementem dziedzictwa kulturowego są zabytki, w tym: zabytki ruchome, zabytki nieruchome oraz zabytki archeologiczne. Dziedzictwo kulturowe jest zatem fundamentem tożsamości danej społeczności, dlatego ważna jest jego ochrona w celu zachowania tego dorobku dla przyszłych pokoleń. Niniejszy dokument służy określeniu działań Powiatu Wieluńskiego w zakresie inicjowania, wspierania i koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego.

Działania te winny się odbywać w harmonii z działaniami gospodarczymi i społecznymi oraz zapewniać ochronę dziedzictwa kulturowego poprzez środki prawne, takie jak odpowiednie zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego oraz działania finansowe. Wszystkie one mają pomóc w aktywnym zarządzaniu zasobem stanowiącym dziedzictwo kulturowe powiatu. Zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami każdy powiat zobowiązany jest do opracowania powiatowego programu opieki nad zabytkami.

Program przygotowuje się w oparciu o programy opieki nad zabytkami poszczególnych gmin oraz inne dokumenty związane tematycznie. Zakres czasowy programu obejmuje cztery lata. Zakłada ewaluację jego wykonania oraz monitoring co dwa lata oraz przedstawianie sprawozdania z jego realizacji radzie powiatu. Wymaga cyklicznej aktualizacji z uwagi na zmieniające się przepisy prawa oraz uwarunkowania gospodarcze i kulturowe, a także zmieniający się stan zasobów dziedzictwa kulturowego. Po uzyskaniu pozytywnej opinii Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łodzi program przyjmowany jest przez radę powiatu. Jego aktualizacja po 4 latach powinna uwzględniać dotychczasową realizację programu, zmieniające się warunki kulturowe, społeczne, gospodarcze i finansowe powiatu oraz nowe uwarunkowania prawne.

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego na lata 2025–2028 ma służyć ochronie i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego. Program służy również podejmowaniu, inicjowaniu, wspieraniu oraz koordynowaniu działań z zakresu ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego, a także promocji dziedzictwa kulturowego przez samorząd powiatowy.

Celem dokumentu jest utrzymanie dobrego stanu zasobów dziedzictwa kulturowego powiatu, a przez to zachowanie piękna krajobrazu kulturowego. Zadaniem programu jest poprawa stanu zabytków, ich rewaloryzacja oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców i turystów. Wskazane w programie działania są zgodne z wojewódzkimi, powiatowymi i gminnymi dokumentami planistycznymi, a planowane zadania oraz zaproponowane rozwiązania odpowiadają ustawowym regulacjom z dziedziny ochrony zabytków w Polsce.

Program ten jest dokumentem pomocniczym i uzupełnieniem miejscowych aktów prawnych. Głównym odbiorcą programu jest społeczność lokalna, w tym właściciele i użytkownicy obiektów zabytkowych, ale także wszyscy mieszkańcy danej jednostki samorządu terytorialnego, którzy poprzez swą działalność wpływają na zachowanie i pielęgnowanie dziedzictwa kulturowego danego obszaru. To pierwszy program opieki przygotowany przez Powiat Wieluński. W dokumencie tym został przedstawiony stan posiadania zabytkowej substancji, propozycje działań mających na celu ochronę zabytków oraz możliwości i źródła finansowania opieki nad zabytkami.

Reasumując, podstawowym celem opracowania programu opieki nad zabytkami jest określenie zasadniczych kierunków działań oraz kluczowych zadań, jakie winny być realizowane w celu poprawy stanu zachowania dziedzictwa kulturowego Powiatu Wieluńskiego. Chodzi o to, by ślady materialne i niematerialne przeszłości przetrwały i zostały przekazane przyszłym pokoleniom.

1. Podstawa prawna opracowania: Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego na lata 2025–2028

Podstawą prawną ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce, a zatem opracowania programu opieki nad zabytkami jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 1292, 1907, z 2025 r. poz. 537 i 1168). Ustawa ta określa przedmiot, zakres i formy ochrony zabytków oraz opieki nad nimi, zasady tworzenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach, a także organizację organów ochrony zabytków w Polsce. Art. 87 - wspomnianej wyżej ustawy, nakłada na poszczególne stopnie samorządu terytorialnego (są to: zarząd województwa i powiatu, prezydent miasta, burmistrz, wójt) obowiązek sporządzenia na okres 4 lat odpowiednio wojewódzkiego, powiatowego lub gminnego programu opieki nad zabytkami.

Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami uchwalają odpowiednio: sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Program ogłaszany jest w Dzienniku Urzędowym Województwa Łódzkiego. Z realizacji programów samorząd sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które jest prezentowane odpowiednio: sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy. W przypadku programów na poziomie gminnym podstawą ich sporządzenia jest Gminna Ewidencja Zabytków. Zgodnie ze wspomnianym artykułem programy opieki nad zabytkami mają na celu:

- 1) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 2) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 3) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 4) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;

- 5) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 6) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

2. Uwarunkowania prawne ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w Polsce

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – to akt prawny, określany także jako ustawa zasadnicza, który ma najwyższą moc prawną w systemie źródeł prawa w państwie. Zabytki zostały objęte w Polsce ochroną, zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela. Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju cywilizacyjnego oraz zadania państwa w zakresie ochrony tego dziedzictwa określają artykuły 5, 6 i 86:

Art. 5: „Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolność i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.

Art. 6 ust. 1: „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”.

Art. 86: „Każdy jest zobowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie (...)”.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292, 1907, z 2025 r. poz. 537 i 1168) jest głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce. Ustawa i jej akty wykonawcze, które zastąpiły starą ustawę o ochronie dóbr kultury z 1962 r., powiązały ochronę zabytków z ochroną szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego, umieszczając to zagadnienie w kontekście naszego uczestnictwa

w kulturze i historii całej Europy. Nowe prawo zostało dostosowane do zasad obowiązujących w Unii Europejskiej. W programie przyjmuje się pojęcia z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, zgodnie z tym aktem prawnym.

Przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami na poziomie powiatu należy uwzględnić przede wszystkim przepisy tej ustawy, takie jak:

Art. 3 ustawy określający pojęcie *zabytku*: „nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.

Art. 4 objaśnia, że „ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych, umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;

- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.

Art. 5 określa sposób prowadzenia opieki nad zabytkiem sprawowanej przez jego właściciela lub posiadacza, który w szczególności polega „na zapewnieniu warunków do:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury”.

Art. 6 klasyfikuje przedmioty ochrony „bez względu na stan zachowania:

- 1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:
  - a) krajobrazami kulturowymi,
  - b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
  - c) dziełami architektury i budownictwa,
  - d) dziełami budownictwa obronnego,
  - e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
  - f) cmentarzami,
  - g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
  - h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 2) zabytki ruchome będące, w szczególności:
  - a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
  - b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
  - c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
  - d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
  - e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 2393),
  - f) instrumentami muzycznymi,
  - g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
  - h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
  - a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
  - b) cmentarzyskami,
  - c) kurhanami,
  - d) reliktnymi działalnościami gospodarczej, religijnej i artystycznej.”

Ponadto ust. 2 określa, iż ochronie mogą „podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

W art. 7 uregulowano formy ochrony zabytków, którymi są:

- 1) wpis do rejestru zabytków (patrz art. 8 tejże ustawy)
- 1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- 2) uznanie za pomnik historii;
- 3) utworzenie parku kulturowego;
- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego”

Art. 8. 1. Rejestr zabytków, zwany dalej „rejestrem”, dla zabytków znajdujących się na terenie województwa, prowadzi wojewódzki konserwator zabytków.

2. Rejestr jest prowadzony w formie odrębnych ksiąg dla zabytków:

- 1) nieruchomości;
- 2) ruchomych;
- 3) archeologicznych.

3. Rejestr zawiera dane osobowe obejmujące: imię, nazwisko i adres zamieszkania lub nazwę i adres siedziby właściciela lub posiadacza zabytku, lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy.

Art. 12. Starosta, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, może umieszczać na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek ten podlega ochronie.

Art. 19. 1. Określając ustalenia planu ogólnego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowego planu odbudowy, uwzględnia się w szczególności ochronę zabytków nieruchomych:

- 1) objętych formami ochrony, o których mowa w art. 7, wraz z ich otoczeniem;
- 2) ujętych w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji

zabytków.

1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

2. W przypadku, gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się przy określaniu ustaleń planów, o których mowa w ust. 1.

3. W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Art. 20. Projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu.

Art. 21. Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy.

Art. 22. 1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;

2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;

3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

6. Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych.

7. Ewidencje, o których mowa w ust. 1, 2, 4 i 6, mogą zawierać dane osobowe obejmujące:

1) imię, nazwisko i adres zamieszkania lub nazwę i adres siedziby właściciela, lub użytkownika zabytku;

2) imię, nazwisko i podpis autora karty ewidencyjnej lub adresowej, lub imię i nazwisko osoby, która wypełniła kartę ewidencyjną;

3) imię i nazwisko lub nazwę wykonawcy prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich lub badań archeologicznych przy zabytku.

Art. 50 ust. 3 i 4 w przypadku wystąpienia zagrożenia dla zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru, polegającego na możliwości jego zniszczenia lub uszkodzenia, starosta, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może wydać decyzję o zabezpieczeniu tego zabytku w formie ustanowienia czasowego zajęcia do czasu usunięcia zagrożenia. Jeżeli nie jest możliwe usunięcie zagrożenia, zabytek nieruchomy może być (na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków) wywłaszczony przez starostę na rzecz Skarbu Państwa lub gminy właściwej ze względu na miejsce położenia tego zabytku, w trybie i na zasadach przewidzianych w przepisach o gospodarce nieruchomościami.

Art. 81 organ stanowiący powiatu może przyjąć uchwałę w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Zakres dotacji określony został w art. 77 cyt. ustawy. Dotacja może być udzielona w wysokości do 100 % nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich, restauratorskich lub

robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków.

Art. 87. 1. Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio: wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.

2. Programy, o których mowa w ust. 1, mają na celu, w szczególności:

1) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;

2) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;

3) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;

4) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;

5) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;

6) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio: sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.

4. Programy, o których mowa w ust. 3, są ogłaszane w Wojewódzkim Dzienniku Urzędowym.

5. Z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy.

Art. 89. Organami ochrony zabytków są:

1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje (w tym zakresie) wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;

2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Art. 103. Starosta, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, ustanawia społecznego opiekuna zabytków lub cofa ustanowienie społecznego opiekuna zabytków, jeżeli opiekun przestał spełniać wymagania określone w art. 102 ust. 3 lub niewłaściwie wykonuje swoje zadania. O ustanowieniu społecznego opiekuna zabytków lub cofnięciu takiego ustanowienia starosta zawiadamia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Art. 105. Osobie fizycznej pełniącej funkcję społecznego opiekuna zabytków starosta wydaje legitymację społecznego opiekuna zabytków. Osobie prawnej lub innej jednostce organizacyjnej nieposiadającej osobowości prawnej, pełniącej funkcję społecznego opiekuna zabytków, starosta wydaje zaświadczenie, które zawiera informację o nadaniu uprawnień opiekuna.

Na potrzeby niniejszego programu ważne jest uwzględnienie innych aktów prawnych, dotyczących zarówno ochrony zabytków, jak też opieki nad zabytkami na poziomie krajowym, a w szczególności:

Ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 1130, 1907, 1940, z 2025 r. poz. 527, 680),

Ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (t.j. Dz.U. z 2025 r. poz. 418, 1080),

Ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz.U. z 2025 r. poz. 647, 1080),

Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 1478, 1940, z 2025 r. poz. 884),

Ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 1145, 1222, 1717, 1881, z 2025 r. poz. 1077, 1080),

Ustawy z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 87, z 2025 r. poz. 1173),

Ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (t.j. Dz.U. z 2025 r. poz. 1338),

Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 107, 1907),

– rozporządzenia szczegółowe Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego dotyczące zabytków i dziedzictwa materialnego.

3. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego na lata 2025–2028 zgodny jest z założeniami polityki państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Dokumenty, do których się odwołuje Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego, połączono na dwóch poziomach: ogólnokrajowym i wojewódzkim. Zwrócono też uwagę na dokumenty wykonane na poziomie gminy.

3.1 Cele strategiczne polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

*Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026
(Uchwała Rady Ministrów Nr 242 z 8 grudnia 2023 r.)*

Program ten jest głównym dokumentem strategicznym określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środków służących do realizacji wyznaczonych celów.

Celem głównym programu jest zwiększenie odporności zasobu zabytkowego w Polsce.

W ramach celu głównego programu będą realizowane następujące cele:

Cel szczegółowy 1: Weryfikacja zasobu zabytków i wzmocnienie narzędzi ochrony dziedzictwa o wyjątkowej wartości

Kierunek działania 1.1: Podnoszenie wiedzy o wybranych grupach zasobu zabytkowego kraju:

1. Ochrona zasobu wielkoobszarowych i wieloelementowych zespołów architektury obronnej.
2. Weryfikacja i klasyfikacja zasobu, stanu zachowania z waloryzacją zabytków techniki kolejowej i zaplecza kolejowego.
3. Weryfikacja i klasyfikacja zasobu i stanu z waloryzacją zabytków techniki związanych z przemysłem wydobywczym/górnictwem/kopalnianym, węgla kamiennego i innych paliw kopalnych.
4. Weryfikacja i klasyfikacja zasobu, stanu zachowania z waloryzacją zabytków w zakresie zabytkowej architektury osad służbowych związanych z gospodarką leśną Lasów Państwowych.

Kierunek działań 1.2: Ochrona zabytków i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości

Kierunek działań 1.3: Realizacja międzynarodowych zobowiązań

Cel szczegółowy 2: Wzmocnienie potencjału organizacyjnego systemu ochrony zabytków

Kierunek działań 2.1: Cyfryzacja procesów administracyjnych

Kierunek działań 2.2: Wzmacnianie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków

Kierunek działań 2.3: Reforma finansowania ochrony i opieki nad zabytkami

Cel szczegółowy 3: Rola zabytków w zrównoważonym rozwoju

Kierunek działań 3.1: Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych

Kierunek działań 3.2: Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego

Cele Powiatu Wieluńskiego w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego są spójne z celami na szczeblu krajowym i wpisują się przede wszystkim w cel strategiczny 2 i 3 oraz wzmacniają realizację kierunków działań w nich zawartych.

Program Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego Ochrona Zabytków

Celem programu jest finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych dla zachowania materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

*Strategia rozwoju kapitału społecznego (współdziałanie kultura kreatywność) 2030
(Uchwała nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r.)*

Cel główny Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2030 stanowi wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków, który odnosi się do zagadnień jednego z obszarów wpływających na osiągnięcie celów SOR: Kapitał ludzki i społeczny. Jest on również powiązany z realizacją działań wskazanych w poszczególnych obszarach dla wszystkich trzech celów szczegółowych Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju. Cel główny SRKS2030 doprecyzowują trzy cele szczegółowe:

Cel szczegółowy 1: Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne

Cel szczegółowy 2: Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich

Cel szczegółowy 3: Zwiększenie wykorzystania potencjału kulturowego i kreatywnego dla rozwoju

Dokument wskazuje na konieczność pełniejszego wykorzystania zasobów i narzędzi z obszaru kultury i dziedzictwa narodowego na poziom kapitału społecznego.

3.2 Relacje Powiatowego Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego na lata 2025–2028 z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa*Relacje Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego
ze Strategią Rozwoju Województwa Łódzkiego 2030
(Uchwała Nr XXXI/414/21 Sejmiku Województwa Łódzkiego z dnia 6 maja 2021 r.)*

Strategia jest odpowiedzią władz regionu na zmieniające się uwarunkowania i pojawiające się z tego względu wyzwania. Przedstawia spójny plan powiązanych i przemyślanych działań w perspektywie najbliższej dekady, stanowiący punkt wyjścia do szerokiej współpracy, której oczekiwanym efektem będzie podniesienie jakości życia mieszkańców województwa łódzkiego. Będzie to harmonijnie rozwijające się województwo w centrum Polski, przyjazne rodzinom, mieszkańcom miast i obszarów wiejskich. Region, w którym nowoczesna gospodarka będzie szła w parze z ochroną walorów kulturowych i przyrodniczych. Strategia zakłada zrównoważony rozwój województwa łódzkiego z poszanowaniem jego dziedzictwa materialnego. Strategia wskazała słabą stronę ochrony i opieki nad zabytkami, jaką jest wciąż niewystarczająca skuteczność ochrony, zwłaszcza najcenniejszych form dziedzictwa kulturowego. Przyczyniają się do tego: niedostateczne wykorzystanie dostępnych narzędzi (np. ustaleń miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i uchwał reklamowych), niepełna synchronizacja współpracy instytucjonalnej i brak zintegrowanego systemu informacji, a także niedostateczna świadomość społeczna

dotycząca znaczenia zachowania walorów krajobrazu kulturowego. Do negatywnych przekształceń krajobrazu kulturowego terenów ruralistycznych zaliczono również zanik tradycyjnego budownictwa drewnianego.

W zakresie celu operacyjnego 2.1. Rozwój kapitału społecznego, kierunek działania 2.1.4. Wzmacnianie tożsamości regionalnej i lokalnej, strategia zakłada działania m.in. poprzez:

- kształtowanie świadomości regionalnej i lokalnej opartej na różnorodności historycznej i kulturowej, m.in. poprzez wspieranie organizacji wystaw, imprez i konkursów promujących region,
- wspieranie tradycyjnych produktów regionalnych oraz rozwoju twórczości ludowej, w tym m.in. wykorzystanie form tradycji w sektorze przemysłów kreatywnych, budowa infrastruktury regionalnych ośrodków promocji tradycyjnych produktów i twórczości ludowej,
- kreowanie marki *Łódzkie* wykorzystującej potencjał dziedzictwa kulturowego, walorów przestrzeni, produktów i wydarzeń symbolicznych,
- upowszechnianie wiedzy o historii i tradycji regionu na wszystkich poziomach edukacji szkolnej oraz pozaszkolnej.

W zakresie celu operacyjnego 3.2. Ochrona i kształtowanie krajobrazu, kierunek 3.2.1. Ochrona wartości i kształtowanie dziedzictwa kulturowego, strategia zakłada działania m.in. poprzez:

- zachowanie kompletności i integralności zasobu jako czynnika definiującego krajobraz kulturowy i tożsamość regionalną, ze szczególnym uwzględnieniem pomników historii, zabytków reprezentatywnych, historycznych jednostek przestrzennych oraz unikatowych komponentów dziedzictwa m.in. przemysłowego, związanego z komunikacją, sakralnego, rezydencjalnego, filmowego, drewnianego, mniejszości narodowych,
- wykorzystanie potencjału dziedzictwa do celów użytkowych (w tym komercyjnych) i promocyjnych (rewitalizacja obszarów zdegradowanych oraz zagospodarowanie obiektów zagrożonych i nieużytkowanych m.in. na funkcje kulturalne, naukowo-edukacyjne, turystyczne i rekreacyjne, zapewnienie należytego stanu zachowania zwłaszcza unikatowych komponentów), z uwzględnieniem walorów krajobrazowych i przyrodniczych,
- zwiększenie skali i skuteczności ochrony zasobów kulturowych, w tym wspieranie projektów rewitalizacji zabytków, rozszerzenie możliwości finansowania, wspieranie alternatywnych form finansowania dziedzictwa kulturowego, np. finansowanie społecznościowe,
- inwentaryzacja i promocja lokalnych form architektonicznych zabudowy, promowanie wiedzy o architekturze, przygotowanie katalogów wzorów projektowania form nowej architektury (zgodnej z tradycją lokalną) wpisanej w kontekst krajobrazowy.

*Relacje Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego
z Planem zagospodarowania przestrzennego województwa łódzkiego
(Uchwała Nr LV/679/18 Sejmiku Województwa Łódzkiego z dnia 28 sierpnia 2018 r.)*

Jak czytamy w planie, województwo łódzkie jest obszarem zróżnicowanym pod względem tradycji historycznych oraz materialnej i niematerialnej spuścizny kulturowej. Obejmuje swoim zasięgiem kilka historycznych jednostek administracyjnych, tzw. Polski Środkowej. Zasadniczy zrąb jego terytorium stanowią ziemie: łęczycka i sieradzka

z Wieluńskiem, część ziemi rawskiej z Księstwem Łowickim, a także Opoczyńskim. Na tym terenie znajduje się wiele cennych zabytków.

Zachowanie materialnych i niematerialnych zasobów dziedzictwa kulturowego w jak najbardziej kompletnym i autentycznym stanie ma kluczowe znaczenie dla utrwalania tradycji regionalnej i uwypuklenia różnorodności jej charakterystycznych atrybutów. Zakłada się, że ochronie różnorodności i cech specyficznych dziedzictwa będzie służyło przede wszystkim pełne rozpoznanie jego zasobu, do czego się przyczyni w szczególności tworzenie gminnych ewidencji zabytków i katalogów budownictwa regionalnego. Kompleksowa identyfikacja obiektów i obszarów cennych będzie podstawą skutecznego zarządzania dziedzictwem.

Natomiast podniesieniu skuteczności działań na rzecz zachowania jego zasobów będzie służyło tworzenie opracowań analitycznych i dokumentów programowych. Podstawą osiągnięcia zakładanego celu jest utrzymanie istniejących form ochrony dla zidentyfikowanego zasobu dziedzictwa kulturowego oraz obejmowanie ochroną nowo rozpoznanych elementów. Istotne znaczenie w tym względzie mają, zintegrowane w skali regionu, działania ukierunkowane w szczególności na lepsze wykorzystanie narzędzi prawa lokalnego.

Dla osiągnięcia poprawy stanu zachowania dziedzictwa konieczne jest podejmowanie działań o charakterze naprawczym. Zakłada się w szczególności kontynuację już realizowanych procesów rewitalizacyjnych w obrębie zabytkowych założeń przestrzennych i inicjowanie nowych, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów oraz obiektów mających wybitną wartość oraz zagrożonych degradacją, w tym reprezentatywnych i zlokalizowanych w kreowanej sieci ośrodków historycznych. Jeśli chodzi powiat wieluński, wchodzi w grę zwłaszcza gminna ewidencja zabytków i gminny program opieki nad zabytkami. Zapisy zawarte w ww. planie zostały uwzględnione podczas sporządzania Programu Opieki nad Zabytkami dla Powiatu Wieluńskiego na lata 2025–2028.

Kierunki działania według planu, istotne z perspektywy samorządu gminnego, ustala Biuro Planowania Przestrzennego Województwa Łódzkiego.

Kierunki działania:

V.1. Zachowanie zasobów materialnych dziedzictwa kulturowego, m.in. poprzez:

V.1.1. identyfikację i dokumentowanie zachowanego zasobu dziedzictwa kulturowego regionu, w tym m.in. kontynuacja:

- opracowania i aktualizacji gminnych ewidencji zabytków,
- opracowania katalogu lokalnych form architektonicznych,
- opracowania list dóbr kultury współczesnej,

V.1.2. monitorowanie stanu zachowania i planowanie działań na rzecz właściwego utrzymania i przeciwdziałania zagrożeniom dla dziedzictwa kulturowego regionu, w tym m.in.:

- realizacja obowiązku sporządzania i aktualizacji gminnych i powiatowych programów opieki nad zabytkami,
- sporządzanie studiów historyczno-urbanistycznych dla historycznych założeń przestrzennych,

V.1.3. zapewnienie ochrony prawnej dziedzictwa kulturowego regionu, w tym m.in.:

- podejmowanie działań na rzecz utrzymania ustanowionych form ochrony dla zabytków,
- kontynuację procesu wpisywania do rejestru zabytków nieruchomych,

– stanowienie ochrony zabytków w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, ze szczególnym uwzględnieniem zasad zapewniających ich przetrwanie dla następnych pokoleń,

V.1.4. wzmacnianie ochrony obszarowej dla szczególnie cennych form zabytkowego krajobrazu kulturowego regionu,

V.1.5. wzmacnianie rangi ochrony unikatowych komponentów dziedzictwa kulturowego regionu:

– Biuro Planowania Przestrzennego Województwa Łódzkiego,

V.1.6. poprawę stanu zachowania i właściwe wykorzystanie dziedzictwa kulturowego regionu.

*Relacje Powiatowego Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego
z Wojewódzkim Programem Opieki nad Zabytkami
w Województwie Łódzkim na lata 2024–2027
(Uchwała nr V/78/24 Sejmiku Województwa Łódzkiego z dnia 2 września 2024 r.)*

Opracowany Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Łódzkim na lata 2024–2027 stanowił kontynuację założeń wcześniej obowiązującego wojewódzkiego programu. Celem strategicznym programu było „zachowanie dla przyszłych pokoleń dziedzictwa kulturowego regionu jako istotnej części spuścizny dziejowej”. Dokument zawierał ogólną charakterystykę zabytków z terenu województwa łódzkiego oraz cele, wskazane jako priorytetowe do realizacji przez osoby decyzyjne na poziomie województwa. Jego realizacja przyczyniła się do otoczenia dziedzictwa województwa właściwą opieką, z zachowaniem zasady możliwie pełnego włączenia obiektów zabytkowych.

Realizacja planu wymagała ścisłej współpracy organów ochrony zabytków i instytucji wykonujących zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, samorządów poszczególnych szczebli oraz właścicieli obiektów zabytkowych. Dla osiągnięcia wysokiej jakości dziedzictwa kulturowego i przestrzeni publicznych niezbędne było podejmowanie działań o charakterze naprawczym. Szczególnie ważną rolę odgrywała postawa samorządów gminnych.

Poprawę stanu zachowania i właściwe wykorzystanie dziedzictwa kulturowego regionu uzyskać można dzięki kompleksowym rewitalizacjom historycznych założeń przestrzennych miejskich i wiejskich, z uwzględnieniem zachowania specyficznych cech ich struktury budowlanej i nadania odpowiedniego standardu estetycznego przestrzeniom publicznym, przy jednoczesnym ograniczaniu barier architektonicznych. Rewitalizacja powiązana z konserwacją, renowacją i rewaloryzacją obiektów i obszarów zabytkowych, szczególnie reprezentatywnych i zagrożonych zniszczeniem (nieużytkowanych lub użytkowanych niewłaściwie), może się przyczynić do właściwego ich wykorzystania, z uwzględnieniem wyeksponowania ich wartości oraz dostępności turystycznej. Jednym z narzędzi ochrony zabytków nieruchomych, zarówno znajdujących się w rejestrze zabytków, jak i w ewidencji, są ustalenia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

Ich zadaniem jest m.in. określanie rozwiązań niezbędnych do: zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu, a także uwzględnianie opieki nad zabytkami przy ustalaniu przeznaczenia i zasad zagospodarowania terenu (w tym sposobu kształtowania zabudowy), np. poprzez wyznaczenie odpowiednio do potrzeb stref ochrony konserwatorskiej. W ich obrębie

ustanowić można ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę zabytków znajdujących się na danym obszarze. Należy przy tym podkreślić, że ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (mpzp) stanowią formę ochrony zabytków znajdujących się w ewidencji, a nie wpisanych do rejestru zabytków. Są jedyną formą ochrony, jeśli chodzi o zachowanie właściwego kontekstu krajobrazowego zabytków.

Program zakłada realizację 3 celów operacyjnych, w których bardzo ważną rolę odgrywają samorządy najniższego szczebla:

Cel operacyjny 1: Atrakcyjność krajobrazu kulturowego:

Osiągnięciu rezultatu - w postaci wysokiej jakości krajobrazu kulturowego, będą sprzyjać działania polegające na tworzeniu uwarunkowań dla skutecznej ochrony dziedzictwa kulturowego, zarówno w wymiarze prawnym oraz programowym, jak i finansowym. Kluczowe znaczenie dla osiągnięcia oczekiwanego rezultatu ma stanowienie kompleksowej ochrony dziedzictwa kulturowego, w tym zwłaszcza kontekstu krajobrazowego zabytkowych obszarów i obiektów, m.in. poprzez ustalenia miejscowych planów zagospodarowania.

Działania i zadania:

1.1. Tworzenie uwarunkowań dla skutecznej ochrony dziedzictwa kulturowego m.in. poprzez:

- stanowienie mpzp (w tym zmiany mpzp) z uwzględnieniem ochrony zabytków i ich ekspozycji, zwłaszcza obszarów o szczególnych wartościach zabytkowych, archeologicznych i krajobrazowych (w tym dla parków kulturowych), miejscowości w sieci ośrodków historycznych oraz z zabytkami na liście obiektów i obszarów reprezentatywnych;
- stanowienie uchwał reklamowych, przede wszystkim w ośrodkach historycznych, a szczególnie w tych, których wnętrza krajobrazowe wymagają kompleksowej interwencji w zakresie uporządkowania przestrzeni;
- opracowanie i aktualizacja gminnych i powiatowych programów opieki nad zabytkami;
- opracowanie i aktualizacja gminnych programów rewitalizacji;
- wpisywanie zabytków nieruchomych do rejestru;
- aktualizacja zbioru zabytków zagrożonych;
- stanowienie form ochrony obszarowej z uwzględnieniem kontekstu krajobrazowego na terenach charakterystycznych dla historii i tradycji osadniczej regionu np.: układ urbanistyczny Wielunia, Ożarów – Kocilew, Konopnica – Strobin i Krzętle,

1.1.2. Tworzenie uwarunkowań finansowych, poprzez:

- przyznawanie dotacji finansowych na różnych poziomach zarządzania ukierunkowanych na poprawę stanu zachowania obiektów, ze szczególnym uwzględnieniem obiektów zagrożonych w złym stanie (w tym reprezentatywnych);
- wdrażanie mechanizmów wsparcia dla projektów obywatelskich dotyczących materialnego i niematerialnego dziedzictwa regionu (Budżet Obywatelski Województwa Łódzkiego „ŁÓDZKIE NA PLUS”, organizacja konkursu ofert na realizację zadań publicznych województwa łódzkiego z zakresu kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, organizacja konkursu na realizację projektów z zakresu edukacji kulturowej, organizowanego w ramach programu Narodowego Centrum Kultury – Bardzo Młoda Kultura 2023-2025, dofinansowanie projektów obywatelskich dotyczących materialnego i niematerialnego dziedzictwa regionu

w ramach konkursu ofert na realizację zadań publicznych Województwa Łódzkiego z zakresu turystyki i krajoznawstwa oraz crowdfunding).

1.2. Poprawa stanu zachowania zabytków

1.2.1. Prowadzenie badań i opracowanie dokumentacji wartości dziedzictwa kulturowego, poprzez:

- specjalistyczne badania wartości zabytków nieruchomych, w tym układów przestrzennych, z uwzględnieniem przedpoli ekspozycji zabytków;
- specjalistyczne badania wartości stanowisk archeologicznych;
- specjalistyczne badania wartości krajobrazowych;
- dokumentacja wartości dziedzictwa (opracowania studialne, w tym historyczno-urbanistyczne etc., katalog lokalnych form architektonicznych, wspieranie prac naukowych);
- przygotowanie ekspertyz w zakresie oceny efektów rewitalizacji (aspekt jakości przestrzeni);
- opracowanie katalogów projektów architektonicznych domów nawiązujących do lokalnej tradycji i dziedzictwa kulturowego województwa.

1.2.2. Rewaloryzacja i właściwe zagospodarowanie oraz zabezpieczenie zabytków z uwzględnieniem ich wartości i kontekstu krajobrazowego oraz adaptacji do zmian klimatycznych poprzez:

- rewaloryzację zabytków (w tym założeń zakomponowanej zieleni), zwłaszcza z listy obiektów i obszarów reprezentatywnych oraz zlokalizowanych w ośrodkach historycznych;
- rewaloryzację i właściwe zagospodarowanie zabytków zagrożonych zniszczeniem (nieużytkowanych lub użytkowanych niewłaściwie), zwłaszcza reprezentatywnych i zlokalizowanych w ośrodkach historycznych;
- wykorzystanie zabytków (z uwzględnieniem wyeksponowania ich wartości) na cele społeczne, w tym kulturalne i turystyczne, zwłaszcza reprezentatywnych i zlokalizowanych w ośrodkach historycznych;
- właściwe kształtowanie otoczenia zabytków (zwłaszcza układów i założeń przestrzennych oraz zespołów budowlanych), w szczególności reprezentatywnych oraz znajdujących się w obrębie ośrodków historycznych, poprzez zachowanie odpowiedniego kontekstu krajobrazowego, w tym ochronę stref ekspozycji;
- montaż lub modernizację instalacji systemów sygnalizacji alarmowej pożaru, włamania i napadu oraz monitoringu wizyjnego w obiektach muzealnych i sakralnych, zwłaszcza drewnianych i innych obiektach z dużym nagromadzeniem cennych zabytków ruchomych;
- przeprowadzenie prac remontowych i modernizacyjnych, z uwzględnieniem dostępu dla osób z niepełnosprawnościami;
- opracowanie Miejskich Planów Adaptacji do zmian klimatu (MPA) uwzględniających specyfikę rewaloryzacji obiektów dziedzictwa kulturowego w miastach powyżej 20 tys. mieszkańców (zwłaszcza w ośrodkach historycznych).

1.2.3. Poprawa jakości przestrzeni publicznych historycznych założeń przestrzennych miejskich i wiejskich z uwzględnieniem adaptacji do zmian klimatycznych, poprzez:

- rewaloryzację historycznych założeń przestrzennych miejskich i wiejskich, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów priorytetowych w ośrodkach historycznych (podjęcia pilnych działań w zakresie poprawy jakości przestrzeni wymagają przede wszystkim m.in.: Osjaków, Pątnów;

- rewaloryzację, która powinna wyeksponować i utrwalić specyficzne cechy zabytkowych układów przestrzennych, poprzez m.in. nawiązanie do lokalnych form architektonicznych w sposobie kształtowania struktury budowlanej (z uwzględnieniem właściwych gabarytów, proporcji, stylu i estetyki, wykorzystania lokalnych materiałów budowlanych). Konieczne jest nadanie odpowiedniego standardu estetycznego przestrzeniom publicznym przy uwzględnieniu: właściwych zasad kompozycji wnętrz, poprawy stanu małej architektury z wykorzystaniem materiałów wysokiej jakości i uwzględnieniem elementów symbolicznych, likwidacji barier architektonicznych i wprowadzania udogodnień dla osób z niepełnosprawnościami;
- zachowanie i odtwarzanie zakomponowanej zieleni w ośrodkach historycznych oraz zwiększanie jej udziału z uwzględnieniem wartości zabytkowych przestrzeni, a także konieczności rozwoju powierzchni biologicznie czynnych w celu kształtowania odporności przestrzeni zabytkowych na zmiany klimatu.

Cel operacyjny 2: Tożsamość wielokulturowa regionu

Wielokulturowa tożsamość regionu powinna stanowić istotny element wykorzystywany przy kreowaniu marki Łódzkie, a podstawą do kształtowania społecznych postaw i poczucia związków z regionem i jego małymi ojczyznami jest również rozwój edukacji kulturowej i upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie kulturowym województwa łódzkiego. Służyć im powinno zwiększenie dostępności do materiałów edukacyjnych. Za szczególnie istotne z punktu widzenia zachowania i kształtowania wielokulturowej tożsamości uznano działania tworzące podstawę do identyfikacji i promocji regionalnych tradycji, co z kolei warunkuje możliwości wykorzystania specyficznych form tradycji przez lokalnych przedsiębiorców działających w sektorze przemysłów kreatywnych.

2.1. Kreowanie marki Łódzkie poprzez elementy związane z dziedzictwem kulturowym

2.1.1. Identyfikacja, promocja unikatowych i specyficznych form tradycji, poprzez:

- zachowanie i promocję relikwów wielokulturowości regionu;
- identyfikację i rejestrację tradycyjnych produktów regionalnych, w tym aktualizacja Listy Produktów Tradycyjnych w Geoportalu Województwa Łódzkiego;
- wsparcie form tradycji w zakresie aplikowania na Krajową Listę Niematerialnego Dziedzictwa;
- promocję form tradycji wpisanych na Krajową Listę Niematerialnego Dziedzictwa;
- wsparcie form tradycji w zakresie aplikowania na Reprezentatywną Listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego Ludzkości UNESCO;
- tworzenie warunków dla wykorzystania specyficznych form tradycji przez lokalnych przedsiębiorców działających w sektorze przemysłów kreatywnych, m.in.: wzornictwa, designu, muzyki.

2.1.2. Aktywizacja lokalnych społeczności na rzecz opieki nad zabytkami i zwiększania atrakcyjności zabytków poprzez:

- aktualizację bazy twórców ludowych;
- włączanie twórców ludowych w proces „ożywiania” skansenów;
- komercjalizację wytworów ludowego rzemiosła i sztuki ludowej;

- organizację punktów dystrybucji pamiątek regionalnych nawiązujących do specyficznych form tradycji;
- wspieranie sieciowania współpracy na rzecz rozwijania wizerunkowych produktów turystycznych związanych z dziedzictwem kulturowym.

2.1.3. Tworzenie, znakowanie i promocja szlaków kulturowych, poprzez:

- promocję oraz oznakowanie obiektów na planowanych i istniejących szlakach kulturowych, z zastosowaniem jednolitego systemu identyfikacji wizualnej dziedzictwa kulturowego, m.in.:
- Szlak dziedzictwa przemysłowego;
- Szlak Romański dzwonnica w Krzyworzece, kościół św. Wojciecha w Rudzie;
- reaktywację Szlaku Bursztynowego, m.in. poprzez wznowienie imprezy Europejskie Święto Bursztynu.

2.2. Edukacja kulturowa i upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie kulturowym

2.2.1. Publikacja wydawnictw promujących dziedzictwo kulturowe regionu, poprzez:

- wydanie przewodników, map, informatorów folderów, materiałów do edukacji regionalnej (tematyka obejmująca m.in. zabytki, krajobraz kulturowy, elementy kultury niematerialnej, wyniki badań archeologicznych).

2.2.2. Organizacja i udział w wydarzeniach promujących materialne i niematerialne walory województwa łódzkiego poprzez:

- organizację konkursów rangi wojewódzkiej dotyczących dziedzictwa kulturowego w regionie, m.in. związanych z produktami tradycyjnymi (np. Łódzkie smakuje najlepiej, Tygiel smaków, Tradycyjne Pierniki Świąteczne), wiedzy o regionie, fotograficzne, plastyczne;
- organizację konferencji, sympozjów etc., dotyczących problematyki dziedzictwa kulturowego, w tym rewitalizacji;
- organizację warsztatów z zakresu edukacji kulturowej;
- udział w wydarzeniach targowo-konferencyjnych, prezentujących dziedzictwo kulturowe regionu (np. Smaki Regionów);
- organizację wystaw;
- obejmowanie patronatem Marszałka Województwa Łódzkiego wydarzeń i przedsięwzięć promujących dziedzictwo kulturowe regionu;
- organizację wydarzeń regionalnych i lokalnych promujących materialne i niematerialne walory województwa łódzkiego, w tym Europejskie Dni Dziedzictwa, Noc Muzeów.

2.2.3. Wykorzystanie ICT do promocji dziedzictwa kulturowego, poprzez:

- prowadzenie stron internetowych;
- prowadzenie jednej rozpoznawalnej platformy Łódzkiego (Województwo Łódzkie, <https://www.lodzkie.pl>), z wykorzystaniem administrowanych przez jednostki UM stron internetowych prezentujących dziedzictwo kulturowe regionu (<https://www.lodzkie.pl/kultura>; <https://www.lodzkie.pl/turystyka/10-najwiekszych-atrakcji-turystycznych-wojewodztwa-lodzkiego/lodzki-szlak-konny>; <https://lodzkie.pl/turystyka>);
- prowadzenie oficjalnego profilu Województwo Łódzkie, w ramach mediów społecznościowych, np.: Instagram, X, Facebook, Pinterest.

Cel operacyjny 3: Sprawny system zarządzania opieką oraz dziedzictwem kulturowym

Skuteczne i efektywne zarządzanie opieką nad dziedzictwem kulturowym będzie możliwe poprzez zbudowanie zintegrowanego systemu na poziomie regionu. Dla osiągnięcia efektu synergii w obszarze działań, podejmowanych na poszczególnych poziomach zarządzania, kluczowe znaczenie będzie mieć stworzenie kompleksowej cyfrowej bazy zasobów, dostępnej w systemie informacji przestrzennej. Zagadnieniem o strategicznym znaczeniu w tym kontekście jest uzupełnienie, weryfikacja i digitalizacja zbioru ewidencji zabytków. Istotnym elementem systemu są również instytucje kultury (w szczególności muzea) działające w sferze ochrony dziedzictwa (szczególnie zabytków ruchomych i dziedzictwa niematerialnego). Uzyskaniu pożądanego rezultatu w tym obszarze zarządzania będzie sprzyjać wspieranie współpracy instytucji sektora kultury (zwłaszcza o zasięgu ponadregionalnym i regionalnym zlokalizowanych w ośrodkach historycznych), ułatwiającej m.in. wymianę dobrych praktyk. Ważnym elementem tworzenia właściwego środowiska jest wzmacnianie działających instytucji, poprzez wsparcie ich działalności i modernizację

3.1. Tworzenie i udostępnianie cyfrowych baz danych oraz zasobów

3.1.1. Weryfikacja i digitalizacja zasobów wojewódzkiej ewidencji zabytków i gminnych ewidencji zabytków, poprzez:

- opracowanie, uzupełnienie oraz digitalizację wojewódzkiej i gminnych ewidencji zabytków;
- udostępnianie zasobów gminnych ewidencji zabytków w Internecie.

3.1.2. Stworzenie kompleksowego Systemu Informacji Przestrzennej poprzez:

- stworzenie interaktywnego Systemu Informacji Przestrzennej (infrastruktura informacji/danych przestrzennych, ang. Spatial Data Infrastructure, SDI) na poziomie województwa, powiatów i gmin zawierającego kompletne, wysokiej jakości dane oraz zasilane w aktualne informacje o zasobach dziedzictwa kulturowego.

3.1.3. Cyfryzacja muzealiów oraz rozwój form udostępniania zabytków ruchomych w muzeach, poprzez:

- digitalizację zabytków ruchomych wykorzystanie skanowania 3D oraz AR i VR;
- wprowadzanie w muzeach multimedialnych środków przekazu z uwzględnieniem potrzeb wszystkich grup wiekowych, osób obcojęzycznych i z niepełnosprawnościami (np. interaktywne wystawy, audio przewodniki);
- wdrażanie rozwiązań umożliwiających wirtualne zwiedzanie muzeum (w tym dostosowane do potrzeb osób z niepełnosprawnościami).

3.2. Wzmacnianie potencjału organizacyjnego instytucji działających na rzecz dziedzictwa kulturowego

3.2.1. Wspieranie współpracy instytucji, organizacji oraz jednostek administracji w zakresie ochrony dziedzictwa poprzez:

- stworzenie systemu współpracy w celu bardziej efektywnego wdrażania działań z zakresu opieki nad zabytkami na poziomie regionalnym i lokalnym, w tym wypracowanie form dialogu społecznego oraz popularyzacja koncepcji partnerstw PPP, PPS;
- poprawę zdolności gmin do programowania i wdrażania działań rewitalizacyjnych;

- utworzenie Regionalnego Obserwatorium Krajobrazu w celu koordynacji wdrażania rekomendacji wynikających z audytu krajobrazowego województwa łódzkiego oraz popularyzacji zagadnień związanych z ochroną krajobrazu kulturowego (w tym m.in. zasadności stanowienia uchwał reklamowych).

3.2.2. Wspieranie działalności instytucji i organizacji sektora kultury w zakresie ochrony dziedzictwa poprzez:

- wypracowanie mechanizmów współpracy sieciowej instytucji kultury, w tym muzeów (działających w sieci ośrodków historycznych) o zasięgu: ponadregionalnym: w Łodzi (m.in. Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, Muzeum Sztuki, Centralne Muzeum Włókiennictwa, Muzeum Kinematografii), Piotrkowie Trybunalskim, Sieradzu, Łęczycy, Łowiczu i Wieluniu; regionalnym: w Kutnie, Opocznie, Oporowie, Pabianicach, Radomsku, Rawie Mazowieckiej, Skierniewicach, Tomaszowie Mazowieckim, Uniejowie, Wieruszowie, Wolborzu i Zgierzu, Bełchatowie, Brzezinach, Działoszynie, Łasku, Poddębicach, Przedborzu, Warcie, Zduńskiej Woli;
- wsparcie organizacyjne instytucji kultury (w tym m.in. pozostających w zarządzie samorządu województwa łódzkiego) w zakresie realizacji projektów związanych z dziedzictwem;
- wspieranie istniejących i tworzenie nowych muzeów, izb muzealnych, para-muzeów, skansenów i galerii plenerowych (gromadzących zbiory specyficzne dla dziedzictwa kulturowego regionu).

W programie często nawiązuje się do zabytków z terenu powiatu wieluńskiego.

Program podkreśla konieczność zachowania historycznych jednostek osadniczych. Jako przykład, prezentujący dobrze zachowany model układu szachownicowego, wymieniony jest Wieluń. Wspomina się ruralistyczne układy przestrzenne. Powiat wieluński wspomniany jest również w kontekście licznych zabytków sakralnych. Szczególnie wyraźnie zasygnalizowano to w temacie drewnianego budownictwa sakralnego, jako zespołu kościołów drewnianych, jednych z najcenniejszych w łódzkim, uznanych za perły niżowej architektury ludowej. Zabytkowe obiekty kultu są niezwykle cennymi wyróżnikami krajobrazu kulturowego województwa. Stanowią dobrze zachowane oraz harmonijnie zakomponowane dominanty wzbogacające widoki panoram wielu historycznych jednostek osadniczych. W temacie założeń rezydencjonalnych wskazuje się Ożarów, jako odznaczający się wyjątkowymi walorami, z modrzewiowym dworem alkierzowym z XVIII w., stanowiącym obiekt unikatowy. Należy wspomnieć również o dworze obronnym w Parceli Kamionka, obiekcie szerzej nieznanym samym mieszkańcom powiatu wieluńskiego, który dzięki zaangażowaniu Wieluńskiego Towarzystwa Naukowego został oznakowany. Wspomniane są również pozostałości (piwnice) Zamku Królewskiego w Wieluniu. Warte wskazania są również liczne, nadal zachowane młyny, jako przykład zabytków techniki i przemysłu. Opisując zabytki archeologiczne i tu również nie mogło zabraknąć adnotacji o powiecie wieluńskim. Nie bez powodu wspomniany jest kurhan książęcy w Przywozie. W kontekście wielokulturowego dziedzictwa regionu opisana jest synagoga w Osjakowie. Czytelne są również ślady obecności społeczności niemieckiej w krajobrazie wiejskim, w formie tzw. Besarabek, także zachowane w powiecie wieluńskim. W kontekście społeczności prawosławnej program odwołuje się do dawnej cerkwi w Wieluniu (pozbawionej swoich cech) pełniącej obecnie funkcję Wieluńskiego Domu Kultury.

Program wskazuje, jako najważniejsze, działania zmierzające do zachowania oryginalnej substancji zabytków dla przyszłych pokoleń. Ważne są również działania zmierzające do zachowania tożsamości kulturowej, w tym dziedzictwo wielokulturowego oraz kultywowania niematerialnego dziedzictwa, np. ginące zawody. Jako podregion wieluński wymienia się: „W Wieluńskim wyjątkowym zjawiskiem są licznie zachowane kościoły drewniane z XVI w. wykazujące wspólne cechy formalne w sposobie kształtowania bryły. Dla budownictwa mieszkalnego typowe było wznoszenie domów tzw. wąskofrontowych, których wnętrza zdobiły bogate dekoracje (m.in. pająki, bukiety na „koliku” oraz „odcydzoki” będące oryginalną ozdobą charakterystyczną tylko dla tego regionu). Charakterystyczne dla krajobrazu regionu są dość licznie zachowane drewniane młyny i wiatraki. Region wyróżniał specyficzny strój ludowy, w starszej odmianie zwany „burokiem” (od koloru czerwonego). W podtrzymaniu lokalnych tradycji udział mają zespoły folklorystyczne popularyzujące obrzędy i pieśni ludowe.

Program podkreśla rolę lokalnych organizacji (osp, kgw) oraz lokalnych grup działania w kultywowaniu dziedzictwa, zwłaszcza niematerialnego. W dokumencie wyraźnie zasygnalizowano, że wymaga wzmocnienia obszarowej ochrony prawnej, ze szczególnym uwzględnieniem kontekstu krajobrazowego, ochrona ekspozycji panoram, którą należy stanowić skutecznie i niezwłocznie (np. układ urbanistyczny Wielunia).

Aby osiągnąć wysoką jakość dziedzictwa kulturowego oraz przestrzeni publicznych, niezbędne jest podejmowanie działań naprawczych. Poprawa stanu zachowania i właściwe wykorzystanie dziedzictwa kulturowego możliwe jest dzięki kompleksowym rewitalizacjom historycznych układów urbanistycznych, zarówno miejskich jak i wiejskich, z naciskiem na zachowanie charakterystycznych cech ich struktury. Ważne jest także nadanie odpowiedniego standardu estetycznego przestrzeniom publicznym, przy jednoczesnym ograniczaniu barier architektonicznych. Rewitalizacja powinna być powiązana z pracami konserwatorskimi, renowacyjnymi oraz rewaloryzacyjnymi obiektów i obszarów zabytkowych, szczególnie tych o dużej wartości historycznej i zagrożonych zniszczeniem.

Program wskazuje, że niespełna połowa gmin ma programy opieki nad zabytkami, mimo ustawowego obowiązku, natomiast pod koniec 2023 r. tylko 1/3 gmin posiadała aktualnie obowiązujące programy. W analogicznym czasie jedynie 10 powiatów w województwie łódzkim miała swój program.

W programie zaproponowano m.in.:

- wpisanie jako formy ochrony obszarowej: układu urbanistycznego Wielunia, Ożarów - Kocilew, Krzętle, Kamion -Toporów- Przywóz.

Wieluń jako ośrodek ponadregionalny powinien:

Cel operacyjny 1: ATRAKCYJNY KRAJOBRAZ KULTUROWY

Działanie 1.1.: Tworzenie uwarunkowań dla skutecznej ochrony dziedzictwa kulturowego

Zadanie 1.1.1. Tworzenie uwarunkowań prawnych i programowych:

Stanowienie uchwały reklamowej

Cykliczna aktualizacja gminnego programu opieki nad zabytkami

Działania na rzecz ustanowienia pomnika historii: grupa XVI-wiecznych drewnianych kościołów wieluńskich

Stanowienie ochrony obszarowej układu urbanistycznego Starego Miasta w Wieluniu (w granicach murów obronnych), np. poprzez wpisanie do rejestru zabytków nieruchomych

Podjęcie działań w celu uzyskania Znak Dziejstwa Europejskiego (ZDE)

Opracowanie i cykliczna aktualizacja Planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych

Opracowanie gminnego programu rewitalizacji

Zadanie 1.1.2. Tworzenie uwarunkowań finansowych:

Przyznawanie dotacji na poziomie gminy na prace przy zabytkach

Działanie 1.2.: Poprawa stanu zachowania i zabezpieczenia zabytków

Zadanie 1.2.1. Prowadzenie badań i opracowanie dokumentacji wartości dziedzictwa kulturowego:

Prowadzenie badań historyczno-konserwatorskich w obrębie murów obronnych

Opracowanie katalogu projektów architektonicznych domów nawiązujących do lokalnej tradycji i dziedzictwa kulturowego

Zadanie 1.2.2. Rewaloryzacja i właściwe zagospodarowanie oraz zabezpieczenie zabytków z uwzględnieniem ich wartości i kontekstu krajobrazowego oraz adaptacji do zmian klimatycznych:

Prowadzenie działań konserwatorskich w obiektach z listy zabytków reprezentatywnych:

- kontynuacja rewaloryzacji układu urbanistycznego, (z uwzględnieniem historycznej zabudowy, w tym zespołu kolegium popijarskiego)
- kontynuacja rewaloryzacji zespołu obwarowań miejskich
- kontynuacja rewaloryzacji zespołu klasztorowego poreformackiego

Kontynuacja rewaloryzacji zakomponowanej zieleni

Montaż lub modernizacje instalacji systemów sygnalizacji alarmowej pożaru, włamania i napadu oraz monitoringu wizyjnego obiektach muzealnych i sakralnych, zwłaszcza drewnianych i innych obiektach z dużym nagromadzeniem cennych zabytków ruchomych

Przeprowadzenie prac remontowych i modernizacyjnych w obiektach Muzeum w Wieluniu, z uwzględnieniem dostępu dla osób z niepełnosprawnościami

Opracowanie Miejskiego Planu Adaptacji do zmian klimatu (MPA) uwzględniającego specyfikę rewaloryzacji obiektów dziedzictwa kulturowego

Zadanie 1.2.3. Poprawa jakości przestrzeni publicznych historycznych założeń przestrzennych miejskich i wiejskich z uwzględnieniem adaptacji do zmian klimatycznych

Uzupełnianie struktury budowlanej układu przestrzennego z uwzględnieniem specyfiki miejsca, poprzez nawiązanie do lokalnych form architektonicznych

Poprawa jakości przestrzeni publicznych w aspekcie estetycznym i użytkowym

Zwiększenie udziału zieleni w przestrzeni miasta, zwłaszcza w obszarze priorytetowym

Cel operacyjny 2: TOŻSAMOŚĆ WIELOKULTUROWA REGIONU

Działanie 2.1. Kreowanie marki Łódzkie poprzez elementy związane z dziedzictwem kulturowym

Zadanie 2.1.1. Identyfikacja, wsparcie i promocja unikatowych i specyficznych form tradycji:

Zachowanie i promocja relikwów wielokulturowości (dziedzictwo mniejszości)

Włączenie się w ideę tworzenia Listy Produktów Tradycyjnych, poprzez zgłaszanie rekomendacji

Włączenie się w ideę tworzenia Krajowej Listy Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego, poprzez zgłaszanie rekomendacji specyficznych przejawów tradycji dla podregionu (np. rzeźba)

Zadanie 2.1.2. Aktywizacja lokalnych społeczności na rzecz opieki nad zabytkami i zwiększania atrakcyjności zabytków:

Aktywizacja twórców ludowych oraz objęcie ich merytorycznym wsparciem przez instytucje kultury

Organizacja punktów dystrybucji pamiątek regionalnych

Wspieranie sieciowania współpracy na rzecz rozwijania wizerunkowych produktów turystycznych, w tym certyfikowanego produktu turystycznego Nadwarciański Szlak Bursztynowy, a także potencjalnych produktów turystycznych związanych z proponowanym pomnikiem historii: grupa XVI-wiecznych drewnianych kościołów wieluńskich

Zadanie 2.1.3. Tworzenie, znakowanie i promocja szlaków kulturowych:

Szlaku Zamków

Reaktywacja Szlaku Bursztynowego

Działanie 2.2. Edukacja kulturowa i upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie kulturowym

Zadanie 2.2.1. Organizacja i udział w wydarzeniach promujących materialne i niematerialne walory województwa łódzkiego:

Udział w Europejskich Dniach Dziedzictwa i/lub Nocy Muzeów (JST, instytucje kultury)

Zadanie 2.2.2. Wykorzystanie ICT do promocji dziedzictwa kulturowego

Prowadzenie strony internetowej promującej dziedzictwo kulturowe (JST, instytucje kultury)

Prowadzenie tematycznych profili na portalach społecznościowych (JST, instytucje kultury)

Cel operacyjny 3: SPRAWNY SYSTEM ZARZĄDZANIA OPIEKĄ NAD DZIEDZICTWEM KULTUROWYM

Działanie 3.1.: Tworzenie i udostępnianie cyfrowych baz danych oraz zasobów

Zadanie 3.1.1. Weryfikacja i digitalizacja zasobu wojewódzkiej ewidencji zabytków i gminnych ewidencji zabytków

Bieżąca aktualizacja i digitalizacja zasobu gminnej ewidencji zabytków

Zadanie 3.1.2. Stworzenie kompleksowego Systemu Informacji Przestrzennej o zabytkach:

Prowadzenie i bieżące zasilanie SIP w zakresie danych o zasobach dziedzictwa kulturowego

Zadanie 3.1.3. Cyfryzacja muzealiów oraz rozwój form udostępniania zabytków ruchomych w muzeach

Kontynuacja digitalizacji zabytków ruchomych w Muzeum w Wieluniu (z oddziałem w Ożarowie)

Wprowadzenie w Muzeum w Wieluniu (z oddziałem w Ożarowie) multimedialnych środków przekazu, z uwzględnieniem potrzeb m.in. osób obcojęzycznych i z niepełnosprawnościami

Wdrażanie rozwiązań umożliwiających wirtualne zwiedzanie Muzeum w Wieluniu (z oddziałem w Ożarowie i wiatrakami w Kocilewie), z uwzględnieniem potrzeb m.in. osób obcojęzycznych i z niepełnosprawnościami

Działanie 3.2. Wzmacnianie potencjału organizacyjnego instytucji działających na rzecz dziedzictwa kulturowego

Zadanie 3.2.2. Wspieranie działalności instytucji i organizacji sektora kultury w zakresie ochrony dziedzictwa:

Podjęmowanie współpracy z innymi instytucjami kultury w podregionie (zwłaszcza niepublicznymi)

Osjaków jako miasto regionalne powinien:

Cel operacyjny 1: ATRAKCYJNY KRAJOBRAZ KULTUROWY

Działanie 1.1.: Tworzenie uwarunkowań dla skutecznej ochrony dziedzictwa kulturowego

Zadanie 1.1.1. Tworzenie uwarunkowań prawnych i programowych:

Opracowanie i cykliczna aktualizacja gminnego programu opieki nad zabytkami

Wpisanie do rejestru zabytków nieruchomości synagogi zamieszczonej w wojewódzkiej ewidencji zabytków

Opracowanie i cykliczna aktualizacja Planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych

Zadanie 1.1.2. Tworzenie uwarunkowań finansowych:

Przyznawanie dotacji na poziomie gminy na prace przy zabytkach

Działanie 1.2.: Poprawa stanu zachowania i zabezpieczenia zabytków

Zadanie 1.2.1. Prowadzenie badań i opracowanie dokumentacji wartości dziedzictwa kulturowego:

Opracowanie dokumentacji historyczno-konserwatorskiej kościoła parafialnego i synagogi

Opracowanie katalogu projektów architektonicznych domów nawiązujących do lokalnej tradycji i dziedzictwa kulturowego

Zadanie 1.2.2. Rewaloryzacja i właściwe zagospodarowanie oraz zabezpieczenie zabytków z uwzględnieniem ich wartości i kontekstu krajobrazowego oraz adaptacji do zmian klimatycznych:

Rewaloryzacja układu ruralistycznego (z uwzględnieniem historycznej zabudowy, w tym zespołu kościoła i d. synagogi)

Kontynuacja rewaloryzacji zakomponowanej zieleni

Zadanie 1.2.3. Poprawa jakości przestrzeni publicznych historycznych założeń przestrzennych miejskich i wiejskich z uwzględnieniem adaptacji do zmian klimatycznych

Uzupełnianie struktury budowlanej układu przestrzennego z uwzględnieniem specyfiki miejsca poprzez nawiązanie do lokalnych form architektonicznych

Poprawa jakości przestrzeni publicznych w aspekcie estetycznym i użytkowym

Zwiększenie udziału zieleni w przestrzeni miejscowości, zwłaszcza w obszarze priorytetowym

Cel operacyjny 2: TOŻSAMOŚĆ WIELOKULTUROWA REGIONU

Działanie 2.1. Kreowanie marki Łódzkie poprzez elementy związane z dziedzictwem kulturowym

Zadanie 2.1.1. Identyfikacja, wsparcie i promocja unikatowych i specyficznych form tradycji:

Zachowanie i promocja relikwów wielokulturowości (dziedzictwo mniejszości)

Włączenie się w ideę tworzenia Listy Produktów Tradycyjnych, poprzez zgłaszanie rekomendacji

Zadanie 2.1.2. Aktywizacja lokalnych społeczności na rzecz opieki nad zabytkami i zwiększania atrakcyjności zabytków

Aktywizacja twórców ludowych oraz objęcie ich merytorycznym wsparciem przez instytucje kultury

Organizacja punktów dystrybucji pamiątek regionalnych

Wspieranie sieciowania współpracy na rzecz rozwijania wizerunkowych produktów turystycznych, w tym certyfikowanego produktu turystycznego, związanego z Nadwarciańskim Szlakiem Bursztynowym

Zadanie 2.1.3. Tworzenie, znakowanie i promocja szlaków kulturowych:

Reaktywacja Szlaku Bursztynowego

Działanie 2.2. Edukacja kulturowa i upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie kulturowym

Zadanie 2.2.1. Organizacja i udział w wydarzeniach promujących materialne i niematerialne walory województwa łódzkiego:

Udział w Europejskich Dniach Dziedzictwa i/lub Nocy Muzeów

Zadanie 2.2.2. Wykorzystanie ICT do promocji dziedzictwa kulturowego:

Prowadzenie strony internetowej promującej dziedzictwo kulturowe

Prowadzenie tematycznych profili na portalach społecznościowych

Cel operacyjny 3: SPRAWNY SYSTEM ZARZĄDZANIA OPIEKĄ NAD DZIEDZICTWEM KULTUROWYM

Działanie 3.1.: Tworzenie i udostępnianie cyfrowych baz danych oraz zasobów

Zadanie 3.1.1. Weryfikacja i digitalizacja zasobu wojewódzkiej ewidencji zabytków i gminnych ewidencji zabytków:

Bieżąca aktualizacja i digitalizacja zasobu gminnej ewidencji zabytków

Zadanie 3.1.2. Stworzenie kompleksowego Systemu Informacji Przestrzennej o zabytkach:

Prowadzenie i bieżące zasilanie SIP w zakresie danych o zasobach dziedzictwa kulturowego

Działanie 3.2. Wzmacnianie potencjału organizacyjnego instytucji działających na rzecz dziedzictwa kulturowego

Zadanie 3.2.2. Wspieranie działalności instytucji i organizacji sektora kultury w zakresie ochrony dziedzictwa:

Podejmowanie współpracy w podregionie z innymi instytucjami kultury (zwłaszcza niepublicznymi)

*Relacje Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego
z audytem krajobrazowym województwa łódzkiego
(Uchwała nr XIII/150/25 Sejmiku Województwa Łódzkiego z dnia 15 kwietnia 2025 r.)*

Audyty krajobrazowe województwa łódzkiego wszedł w życie z dniem 1 lipca 2025 r. Stanowi źródło wiedzy o krajobrazie i zawiera zbiór wytycznych oraz rekomendacji służących zachowaniu wartości krajobrazu. Krajobrazy przyrodniczo-kulturowe zajmują 71% powierzchni województwa. Ukształtowane w wyniku jednoczesnego działania zarówno czynników naturalnych jak i antropogenicznych, tworzą mozaikę użytków rolnych z elementami kulturowymi w postaci sylwet wiejskich ośrodków osadniczych z dominantami

wież kościelnych, historycznie bądź współcześnie ukształtowanych podziałów pól, siecią dróg, a także zadrzewieniami śródpolnymi i przydrożnymi. Krajobrazy kulturowe zajmują nieco ponad 2% powierzchni województwa. Zostały ukształtowane przez działalność człowieka i związane są z: ośrodkami miejskimi, terenami przemysłowymi, wodno-gospodarczymi, górniczymi oraz komunikacyjnymi. Łącznie w ramach cech analitycznych kulturowych przygotowano bazę danych obejmującą 17.212 obiektów i obszarów, w ramach których wzięto pod uwagę zabytki i obiekty, które nie noszą cech zabytkowych (nie spełniają m.in. takich kryteriów jak dawność i historyczność) ale charakteryzują je wartości estetyczne lub emocjonalne lub są istotne dla wartości danego krajobrazu (obiekty wyróżniające się).

W zestawienie krajobrazów priorytetowych wymieniony jest krajobraz Doliny Warty na odcinku Kochlew-Burzenin, Lisowice-Dzietrzniki - las wokół Załęczańskiego Łuku Warty, Działoszyn-Kochlew - las w Załęczańskim Łuku Warty, Grębień-Kadłub-Łaszew-Popowice - krajobraz wiejski z drewnianymi kościołami i Wieluń - krajobraz miejski.

W odniesieniu do jednostek krajobrazów przyrodniczo-kulturowych i kulturowych, których podstawą wyznaczenia były obszary osadnicze np. miasta-ogrody, wsie, zespoły klasztorne, pałacowo-parkowe, dworsko-parkowe, folwarczne, a także zabytkowe układy przestrzenne miast, ich zachowanie i kontynuacja funkcji są niezbędne dla kształtowania więzi społecznych z tradycją i historią regionu. Stanowią one bowiem dziedzictwo kulturowe będące podstawą podtrzymywania tożsamości regionalnej. Zwrócono uwagę, że lokalne formy architektoniczne wskazane w AKWŁ mogą stanowić inspirację w procesie rozwoju, uwzględniającego kontynuację tradycji regionalnych - jako modelowe wzorce w zakresie charakterystycznych parametrów (proporcji, sposobu ukształtowania bryły, materiałów budowlanych) - z zastosowaniem współczesnych rozwiązań technologicznych i odpowiednio dostosowanych do współczesnych standardów użytkowych. AKWŁ - w zakresie zadań mających na celu zachowanie dotychczasowego stanu lub doprowadzenie do stanu pożądanego, adekwatnie do charakterystyki, wartości i zagrożeń zidentyfikowanych, dla możliwości zachowania wartości danego krajobrazu (w części C.III. kart) - zawiera rekomendację dotyczącą koordynacji działań podejmowanych dla osiągnięcia celów występujących na danym obszarze objętym formami ochrony przyrody, o których mowa w art. 6 ust. 1 pkt 1-9 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody oraz form ochrony zabytków, o których mowa w art. 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z zaleceniem opracowania katalogu dobrych praktyk zawierającego modelowe przykłady rozwiązań w zakresie kształtowania zabudowy i małej architektury (np. w formule „Twój dom – dialog z tradycją” zaproponowanej przez Narodowy Instytut Dziedzictwa).

*Relacje Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego
z lokalnymi strategiami rozwoju lokalnych grup działania*

W powiecie wieluńskim funkcjonują dwie lokalne grupy działania:

LGD „Ziemia Wieluńsko-Sieradzka”

To stowarzyszenie, działające na obszarze powiatów wieluńskiego i sieradzkiego, obejmuje swym zasięgiem 10 gmin: Biała, Brąszewice, Brzeźnio, Czarnożyły, Mokrsko, Ostrówek, Skomlin, Wieluń, Wróblew i Złoczew. Nowa strategia opracowana w maju 2023 r. wskazuje, że teren Lokalnej Grupy Działania stwarza ogromne możliwości do uprawiania

różnych form turystyki, w szczególności turystyki aktywnej – dzięki występowaniu szlaków rowerowych i konnych – zarówno w powiecie sieradzkim, jak i wieluńskim. Na trasie szlaków oprócz uroczych zakątków podziwiać można pamiątki kultury materialnej, walory przyrodnicze oraz ciekawą architekturę dworską. Występują także inne szlaki, tj.: Szlak Romański czy Szlak Bursztynowy, a także szlaki piesze. Ziemia Wieluńsko-Sieradzka jest obszarem o niepowtarzalnych walorach turystycznych, w tym z bogactwem lasów. Obszar ten charakteryzuje się bogactwem kultury tradycyjnej. Kultywowanie zwyczajów i tradycji jest dostrzegalne w działalności lokalnej społeczności, czy poprzez zaangażowanie mieszkańców w lokalnych zespołach ludowych, czy też poprzez udział w konkursach kulinarnych, czy udział w imprezach kultywujących lokalne tradycje.

LGD „Kraina Wielkiego Łuku Warty”

Stowarzyszenie to pierwotnie łączyło gminy położone lub znajdujące się przy rzece Warcie. Głównymi elementami charakterystycznymi dla obszaru były: rzeka Warta; walory przyrodnicze i krajobrazowe; zbliżone powierzchnie gmin; wspólna historia i tradycja; podobne problemy hamujące rozwój społeczno-gospodarczo-ekonomiczny regionu. Do stowarzyszenia obecnie należą gminy: Działoszyn, Pajęczno, Siemkowice, Rząśnia, Kiełczygłów, Sulmierzyce, Nowa Brzeźnica, Osjaków, Konopnica, Wierzchlas, Pątnów, Bełchatów, Rusiec, Szczerców, Kluki, Kleszczów i Lgota Wielka. Są to gminy z powiatów: wieluńskiego, pajęczańskiego, bełchatowskiego i radomszczańskiego.

Uwagę turystów przyciągają liczne zabytki oraz atrakcje turystyczne. Obszar „Krainy Wielkiego Łuku Warty” charakteryzuje się występowaniem licznych zabytków kulturowo-architektonicznych, m.in. odkrycia archeologiczne: kurhany, osady, cmentarzyska, a także obiekty budownictwa przemysłowego: piece do wypalania wapna, młyny wodne oraz stare drewniane zabudowy wiejskie i zabytkowe kościoły (w tym liczne drewniane kościoły typu wieluńskiego), dworki, pomniki, itp. Świadczy to o bogatym dziedzictwie historycznym, z którego można obecnie czerpać wiele elementów wzbogacających życie mieszkańców i stanowiących atrakcje turystyczne. Część zabytków wymaga remontu, rewitalizacji i konserwacji. Teren Lokalnej Grupy Działania stwarza ogromne możliwości dla uprawiania różnych form turystyki, w szczególności turystyki aktywnej, tj. pieszej, rowerowej oraz kajakarstwa. Istniejące szlaki turystyczne nie są szlakami tematycznymi wykorzystywanymi do konkretnych programów turystycznych. Nowym zjawiskiem w tym rejonie jest turystyka konna, której sprzyjają szlaki konne i dukty leśne.

3.3 Relacje Powiatowego Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego na lata 2025–2028 z gminnymi programami opieki nad zabytkami oraz gminnymi ewidencjami zabytków.

W powiecie wieluńskim wszystkie gminy, poza gminą Skomlin, prowadzą gminną ewidencję zabytków. Program opieki nad zabytkami posiadają tylko gminy: Biała, Pątnów i Wieluń. Różny jest czas przygotowania tych dokumentów, a co za tym idzie, czas ich obowiązywania (**Załącznik nr 6**). Należy zaznaczyć, że wybrane gminy mają przyjęte miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. Gmina Wieluń posiadała program rewitalizacji na lata 2016–2022, którym to programem zostało objęte wieluńskie centrum.

Plany ogólne - plan ogólny jest obowiązkowym aktem prawa miejscowego o zasięgu obejmującym całą gminę, który zastąpi studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. To ten dokument posłuży do oceny zgodności planów miejscowych i decyzji o warunkach zabudowy. Plany ogólne, będące nowym narzędziem w reformie planowania przestrzennego, wchodzi w życie stopniowo. Uchwalenie planu ogólnego ma nastąpić w każdej gminie do końca 2025 roku. Po tej dacie studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy tracą moc, a uchwalenie nowych planów miejscowych będzie możliwe tylko po uchwaleniu planu ogólnego, określa on ogólne zasady zagospodarowania przestrzennego gminy, w tym podział na strefy planistyczne, gminne standardy urbanistyczne oraz obszary uzupełnienia zabudowy. Plan miejscowy, z kolei, to dokument bardziej szczegółowy, który ustala konkretne warunki zabudowy i zagospodarowania terenu dla określonych obszarów, np. linie zabudowy, linie rozgraniczające czy zasady kształtowania przestrzeni publicznych. Na obecną chwilę trwają prace nad ich wprowadzeniem w gminach powiatu wieluńskiego.

4. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego wykazuje zgodność z opisanymi poniżej dokumentami strategicznymi i planistycznymi przyjętymi na poziomie powiatu.

4.1 Relacje programu opieki nad zabytkami z dokumentami przyjętymi na poziomie powiatu

Strategia Rozwoju Ponadlokalnego Regionu Ziemi Wieluńskiej na lata 2023-2030 (Uchwała Nr VIII/65/24 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 18 października 2024 r.)

Strategia Rozwoju Ponadlokalnego Regionu Ziemi Wieluńskiej na lata 2023-2030 to wynik inicjatywy i współpracy jednostek samorządu terytorialnego z obszaru ziemi wieluńskiej. W skład Partnerstwa wchodzi Powiat Wieluński oraz następujące gminy: Biała, Czarnożyły, Konopnica, Mokrsko, Osjaków, Ostrówek, Pątnów, Skomlin, Wierzchlas, Wieluń, Działoszyn. Zasady współpracy przy opracowywaniu i wdrażaniu Strategii Rozwoju Ponadlokalnego Regionu Ziemi Wieluńskiej na lata 2023-2030 zostały określone poprzez porozumienie z dnia 28 listopada 2022 r. Współpraca jedenastu gmin, przy udziale Powiatu Wieluńskiego zapewni możliwość wypracowania inicjatyw realizujących wspólny kierunek rozwojowy i możliwości wykorzystania jego potencjału. Dokument Strategii określa długofalowe cele i kierunki rozwojowe dla obszaru gmin ziemi wieluńskiej. Całościowo pozwala na weryfikację aktualnego stanu i określenie zapotrzebowania na działania rozwojowe o charakterze ponadlokalnym. W rezultacie, strategia w oparciu o wskazane potrzeby kreuje politykę rozwojową, wyznaczając cele, do których samorządy gmin tworzących partnerstwo powinny dążyć w okresie obowiązywania dokumentu, a więc do 2030 roku.

Powiatowy plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Powiatu Wieluńskiego uzgodniony z Łódzkim Konserwatorem Zabytków zgodnie z obowiązującymi przepisami.

Jak czytamy w planie, ochrona zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem.

Ochrona zabytków nieruchomych i ruchomych będzie polegała na:

- a) prowadzeniu ewidencji zabytków w formie kart adresowych przez Burmistrza Wielunia oraz Wójtów gmin z terenu powiatu wieluńskiego,
- b) w przypadku konfliktu zbrojnego nastąpi demontaż i ukrycie najcenniejszych detali architektonicznych, a także elementów wyposażenia,
- c) przygotowanie i rozmieszczenie znaków Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokołem o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze dnia 14 maja 1954 r. (Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212), zwany dalej „Konwencją haską”,
- d) zgromadzenie i utrzymywanie w gotowości urządzeń, sprzętu, narzędzi, opakowań, materiałów niezbędnych do wykonania prac zabezpieczających i działań ratowniczych,
- e) zorganizowanie systemu monitorowania zagrożeń, alarmowania i powiadamiania,
- f) wyznaczenie i przygotowanie zespołów ludzkich do prac zabezpieczających i działań ochronnych.

Ochrona zabytków ruchomych polegała będzie na:

- a) umieszczeniu ich w bezpiecznych miejscach, np. schronach, piwnicach i in.,
- b) rozśrodkowaniu,
- c) ich ewakuacji.

Sposoby poprawienia bezpieczeństwa najważniejszych zabytków:

- zamontowanie w kościele, muzeum systemów alarmowych, przeciwpożarowych i przeciwwłamaniowych,
- poprawa zabezpieczenia technicznego zabytków (lepsze zamki, drzwi, kraty itp.),
- założenie lub poprawienie oświetlenia zewnętrznego zabytku,
- wykonanie lub powiększenie strefy ochronnej, niepalnej dookoła zabytku,
- zainstalowanie lub przeprowadzenie konserwacji hydrantów w pobliżu zabytków,
- zamontowanie (po uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków) hydrantów wewnętrznych, np. w kościele, szczególnie drewnianym,
- udrożnienie kanalizacji burzowej w sąsiedztwie obiektów zabytkowych,
- przycięcie konarów wysokich drzew lub wycięcie drzew uschniętych (zgodnie z przepisami), jeżeli zagrażają bezpieczeństwu zabytku w razie wichury lub huraganu,
- kierowanie ruchu samochodów ciężarowych, autocystern na obwodnicę miejscowości, dalej od zabytków,
- przygotowanie, wyremontowanie pomieszczeń dla zabytków ruchomych, np. zbiorów muzeum, służących do ich ukrycia w razie konfliktu zbrojnego lub innych zagrożeń itp.,
- wystąpienie do służb mundurowych o zwrócenie uwagi na obiekty zabytkowe oraz stanowiska archeologiczne, w tym grodziska i kurhany zagrożone przez nielegalne działania i niszczenie przez tzw. „detektorystów” czy też tzw. „miłośników historii”.

Największe zagrożenia dla zabytków wynikają z warunków pogodowych (powódź, wiatry, wyładowania atmosferyczne czy upały i mrozy). Dotyczy to zarówno czasu pokoju, jak i ewentualnego konfliktu zbrojnego. Zagrożenie powodziowe na terenie powiatu wieluńskiego

jest średnie. Miejsca zagrożone wylaniem cieków wodnych i rzek są położone nad Wartą. Pozostałe zagrożenia są trudne do przewidzenia w większej perspektywie czasowej.

Inne najbardziej realne zagrożenia, które mogą wystąpić w czasie pokoju, to:

- kradzieże,
- akty wandalizmu.

Natomiast zagrożenia w czasie wojny – to:

- zniszczenie lub uszkodzenie na skutek działań wojennych,
- rabunki i grabieże.

Bardziej realne zagrożenia dla zabytków mogą stanowić intensywne zjawiska atmosferyczne, takie jak np. gwałtowne burze, huragany, gradobicia, opady deszczu. Nie można wykluczyć również katastrof budowlanych związanych z wybuchem gazu, osunięciem gruntu lub awarii technicznych (wewnętrzna instalacja wodno-kanalizacyjna, spięcie w instalacji elektrycznej, co może doprowadzić do pożaru). Jeżeli chodzi o zagrożenia od strony różnego rodzaju aktów terroru, to wydają się one mało prawdopodobne. Jeśli jednak weźmiemy je pod uwagę, to mogą dotknąć zabytkowych obiektów użyteczności publicznej oraz symboli religijnych. Szczególnie dotyczy to kościołów, w tym głównie najcenniejszych drewnianych świątyń.

Obowiązek zabezpieczenia dóbr kultury spoczywa na kierownikach jednostek organizacyjnych posiadających zabytki (właścicielach, zarządcach i użytkownikach zabytków), przy użyciu środków finansowych posiadanych przez wspomniane jednostki. W tym zakresie podmioty współdziałają z Szefem Obrony Cywilnej Powiatu. Współdziałanie to polega w szczególności na określeniu miejsc rozśrodkowania i ewakuacji dóbr kultury, potrzeb transportowych, uzgodnieniu planów ochrony zabytków.

Ochrona zabytków, na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem.

Powyższe przedsięwzięcia są realizowane poprzez:

1. Zapobieganie i prowadzenie prac przygotowawczych – w czasie poprzedzającym wystąpienie konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej.
2. Podwyższenie gotowości wprowadzonej w okresie narastania bezpośredniego zagrożenia poprzez właściwe organy kierowania kryzysowego, określone w art. 12 ust. 1 ustawy z dnia 18 kwietnia 2002 r. o stanie klęski żywiołowej (t.j. Dz.U. z 2025 r. poz. 112).
3. Reagowanie w czasie wystąpienia i trwania konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej.
4. Zabezpieczenie i dokumentowanie ewentualnych strat po ustąpieniu konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej.

Wyróżniamy fazy: zapobieganie, podwyższenie gotowości, reagowanie, zabezpieczenie i ochrona zabytków ruchomych.

Raport o stanie powiatu wieluńskiego za 2024 r.

(Załącznik do Uchwały Nr 332/25 Zarządu Powiatu w Wieluniu z dnia 16 maja 2025 r.)

W dokumencie tym z perspektywy ochrony zabytków i opieki nad zabytkami najważniejszy jest rozdział XII *Kultura i ochrona dóbr kultury*. Punkt 3 tego rozdziału

wymienia dotacje przyznane na prace konserwatorskie, restauratorskie oraz roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków znajdujących się na terenie powiatu wieluńskiego. W innych miejscach wspominane są sprawy związane z zabytkami.

5. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu wieluńskiego

5.1 Położenie powiatu wieluńskiego

Powiat wieluński leży w części południowo-zachodniej województwa łódzkiego. Siedzibą powiatu jest miasto Wieluń. Znajduje się w odległości 110 km od Łodzi - stolicy województwa, a od Warszawy - stolicy Polski, dzielą go 244 km. W skład Powiatu Wieluńskiego wchodzi 2 gminy miejsko-wiejskie: Wieluń i Osjaków oraz 8 gmin wiejskich: Konopnica, Ostrówek, Czarnożyły, Biała, Mokrsko, Skomlin, Pątnów i Wierzchlas. Najmniejszą gminą pod względem powierzchni jest gmina Skomlin, największą – Wieluń. Znajdują się tutaj 2 miasta – Wieluń i Osjaków. Od północy powiat sąsiaduje z gminami Burzenin i Złoczew (pow. sieradzki) oraz Lututów (pow. wierszowski). Od zachodu – z gminami Sokolniki, Czastary i Łubnice (pow. wierszowski). Od południa – z gminami Gorzów Śląski, Praszka i Rudniki (pow. oleski, woj. opolskie) i gminą Lipie (pow. kłobucki, woj. śląskie). Od wschodu – z gminami Działoszyn i Siemkowiec (pow. pajęczański), gminą Rusiec (pow. bełchatowski), gminą Widawa (pow. łaski).

Powiat Wieluński geograficznie położony jest na styku Nizin Środkowopolskich i Wyżyn Polskich. Dzięki takiemu usytuowaniu na stosunkowo niewielkiej przestrzeni występuje duża zmienność krajobrazu. Różnorodność form ukształtowania powierzchni pochodzenia akumulacyjnego lub tektonicznego i znaczące deniwelacje sprawiają, że teren powiatu wieluńskiego zdecydowanie wyróżnia się na tle innych powiatów województwa łódzkiego i dominuje jednocześnie nad walorami krajobrazowymi sąsiednich powiatów województw opolskiego i śląskiego, należąc niewątpliwie do najciekawszych krajobrazowo obszarów w środkowej Polsce. Wysokości bezwzględne wahają się od 150 m n.p.m. w północnej części powiatu (dolina Warty w okolicy Konopnicy) do 260 m n.p.m. – przy południowej granicy (okolice Ożarowa).

Wyżyna Wieluńska w swej zachodniej części ma bardzo łagodną pofalowaną rzeźbę terenu o deniwelacjach sięgających 20-40 m. Charakterystyczne są słabo zalesione długie garby. Sprzyja to rolnictwu wykorzystywaniu gruntów. Zdecydowanie atrakcyjniejsze dla rozwoju regionu walory krajobrazowe prezentuje wschodnia część Wyżyny Wieluńskiej. Licznie występują tu wzniesienia morenowe, a ostańce krasowe nadają jej jurajski charakter. W rejonie Załęczańskiego Łuku Warty dolina wyraźnie się zwęża nawet do około 200 m. Odcinki te mają charakter przełomowy, a zbocza doliny miejscami przyjmują charakter stromościennego stoku o wysokościach względnych dochodzących do 40–50 m. Przy ujściach dolinek, rozcinających krawędzie doliny Warty, tworzą się głębokie wąwozy (m.in. Wąwóz Królowej Bony). Załęczański odcinek rzeki Warty uznawany jest za najbardziej zróżnicowany przyrodniczo w stosunku do całego jej biegu. Do pasa nizin zaliczane są trzy krainy geograficzne obejmujące północne części powiatu – Wysoczyzna Wierszowska, Kotlina Szczercowska i Wysoczyzna Złoczewska. Mają one charakter falistych równin morenowych i wysoczyzn polodowcowych,

o mało urozmaiconych wysokościach względnych. Na terenie powiatu zlokalizowane są dwa parki krajobrazowe: Załęczański oraz Międzyrzeczka Warty i Widawki. Oba obszary znajdują się w dorzeczu Warty.

Obszary prawnie chronione zajmują 19,5% powierzchni powiatu wieluńskiego, niemal tyle samo, ile wynosi średnia takich terenów w województwie. Mimo tego niewielkiego udziału walory i potencjał obszarów chronionych są znaczące. Świadczą o tym zróżnicowane formy ochrony przyrody, które podkreślają różnorodność i atrakcyjność walorów poddanych ochronie.

Lasy w powiecie wieluńskim zajmują 23.224 ha, czyli ok. 24,5% ogólnej jego powierzchni. Jest to lesistość wyższa od średniej dla województwa łódzkiego (20,6%), ale niższa niż dla Polski (29,6%). Nieco ponad 40% lasów powiatu stanowią lasy będące własnością prywatną. Główne kompleksy leśne występują we wschodniej części powiatu w postaci południkowo rozciągniętego pasa, schodzącego głównie do doliny rzeki Warty. Tworzą również wąską i rozczłonkowaną strefę w południowej części województwa łódzkiego. Mając naturalną kontynuację w północnych rejonach powiatów województw opolskiego (oleski) i śląskiego (kłobucki) oraz w powiecie pajęczańskim, zaliczane są do rejonu „zielonych płuc” Górnego Śląska.

Najwyższą lesistość na terenie powiatu wieluńskiego obserwuje się w gminach Osjaków (36,3%), Pątnów (34,4%) i Wierzchlas (37,8%). Rozległy kompleks leśny wypełnia Załęczański Łuk Warty. Jego cechą szczególną jest uboga sieć dróg utwardzonych, sprzyjająca wewnętrznej zaciszności komunikacyjnej, o dużym znaczeniu dla uczestników ruchu turystycznego, przy zachowaniu jednocześnie względnie dobrej dostępności zewnętrznej. Najcenniejsze przyrodniczo tereny leśne znajdują się pod ochroną w postaci dwóch parków krajobrazowych, rezerwatów przyrody i innych form ochrony. Gminy posiadające najniższy udział lasów w powierzchni – to Wieluń (1,8%, obszar miejski) i Biała (3,6%).

Największym ciekim wodnym przepływającym przez ten obszar jest Warta. Inne rzeki to Proсна, Pyszna i Oleśnica. Poza nimi przepływają liczne mniejsze – znane, np. Kanał Wieluński lub nienazwane cieki. Powiat Wieluński należy w całości do zlewni Warty. Nie ma tu dużych naturalnych zbiorników wodnych, większość zbiorników jest wtórna.

Powiat Wieluński należy do ubogich w złoża surowców energetycznych. Jedynie w gminie Ostrówek, przy północnej granicy powiatu, zidentyfikowano pokłady węgla brunatnego. Jest to fragment tzw. złoża „Złoczew”, które w przeważającej części znajduje się w granicach powiatu sieradzkiego. Geologiczne zasoby bilansowe złoża „Złoczew” szacowane są na poziomie 485,6 mln ton. Na chwilę obecną nie planuje się ich eksploatacji. Na obszarze powiatu wieluńskiego występują powszechnie złoża kruszywa naturalnego, jednak udokumentowane zasoby kwalifikują je wyłącznie do gospodarczego pozyskiwania na potrzeby lokalne. Najpowszechniej eksploatowane i lokalnie ważne są czwartorzędowe piaski i żwiry pochodzenia lodowcowego, symboliczne znaczenie mają zaś surowce ilaste, służące do produkcji ceramiki budowlanej. Aktualnie złoża te wykorzystywane są jako surowiec do budowy infrastruktury drogowej, ale prawdopodobnie ich znaczenie i wykorzystanie zmaleje.

Struktura użytkowania ziemi powiatu wieluńskiego nie odbiega znacząco od struktury województwa. Użytki rolne powiatu stanowią 70,7% jego powierzchni ogółem (średnio w województwie łódzkim 71,5%). Natomiast zdecydowanie mniejszy udział procentowy mają grunty zabudowane i zurbanizowane (w powiecie 3,8%, w województwie 5,3%).

Południowo-wschodnia część powiatu położona jest w granicach Załęczańskiego Parku Krajobrazowego, w którego obręb wchodzi znaczne kompleksy leśne stanowiące ok. 49% jego powierzchni. Całkowita powierzchnia parku – to 13.520 ha, a otuliny – 8.153 ha. Załęczański Park Krajobrazowy został utworzony na podstawie Uchwały Nr XIII/50/78 Wojewódzkiej Rady Narodowej w Sieradzu z dnia 5 stycznia 1978 r. w sprawie tworzenia Załęczańskiego Parku Krajobrazowego. Obszar Parku obejmuje północno-wschodnią część Wyżyny Wieluńskiej, będącej częścią Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, tzw. Jura Polska. Rzeka Warta przepływa przez park ok. czterdziestokilometrowym łukiem, rzeźbiąc w skalistym podłożu głębokie przełomy i urozmaicając krajobraz wapiennych wzgórz. Na obszarze parku występują zjawiska krasowe i formy rzeźby krasowej, tj. jaskinie, studnie, wywierzyska, leje i suche doliny. W obrębie parku utworzono kilka rezerwatów przyrody. W parku i na terenie jego otuliny występują pomniki przyrody oraz użytki ekologiczne.

Przebiegają tu bardzo ważne drogi. W bardzo niewielkim fragmencie przez gminę Biała i Ostrówek przebiega droga S8. Mimo skromnego odcinka, droga ta ma duże znaczenie dla całego Powiatu Wieluńskiego. Jest to główna trasa łącząca mieszkańców m. in z Wrocławiem i dojazdem do Niemiec w jedną stronę. Z drugiej strony jest to główny szlak w stronę Łodzi i Warszawy. Głównymi arteriami komunikacyjnymi powiatu są drogi krajowe nr 43, 45 i 74 oraz drogi wojewódzkie nr 481 i 486. Liczne są drogi powiatowe i gminne. Drogi powiatowe to ok. 355 km. Przez powiat przechodzi linia kolejowa nr 181, która była kiedyś bardzo istotna w skali całego kraju (II Rzeczpospolita). W planach jest połączenie tej linii z magistralą węglową przez gminy Wieluń i Osjaków, co będzie ogromną szansą rozwoju. Do czasów obecnych nie zachowała się linia wąskotorowa.

Obszar powiatu zajmuje 926 km² (stanowi to 5,1 % ogólnej powierzchni województwa). Na koniec grudnia 2024 r. na terenie powiatu (wg danych z gmin powiatu wieluńskiego) zameldowanych na pobyt stały i czasowy było 73.188 osób, z czego najwięcej – w gminie Wieluń, zwłaszcza w samym mieście.

Przez obszar powiatu przebiegają liczne szlaki turystyczne, a najciekawsze są położone w gminach nad Wartą, m.in.:

szlaki piesze:

– Szlak „Jury Wieluńskiej” - długość 113 km (w woj. łódzkim – 49,9 km), oznaczony kolorem czerwonym,

przebieg z Wielunia do Częstochowy, stanowi fragment szlaku "Orlich Gniazd",

– Szlak „Kurhanów Książęcych” - długość 5,5 km, oznaczony kolorem czarnym, przebieg z Bieńca Małego do Ogrobli,

szlaki rowerowe:

– „Nadwarciański Szlak Bursztynowy” - długość 141 km, oznaczony kolorem pomarańczowym (EWI 6),

– Szlak Józefów–Bieniec (Józefów – Grębień – Popowice – Pątnów – Bieniec Mały) - długość 11,7 km, oznaczony kolorem czarnym (EWI 8),

– Szlak Wieluń – Ożarów – Wieluń - długość 29,8 km, oznaczony kolorem zielonym (EWI 1),

– Szlak „Przełomu Krzeczowskiego” - długość 20 km, oznaczony kolorem żółtym,

– Szlak „Załęczańskim Łukiem Warty” (Ośr. ZHP w Załęczu Wlk. – Przywóz – Kępowizna – Załęcze Wlk.) - długość 25,6 km, oznaczony kolorem żółtym (EWI 6),

– Szlak „Nadwarciańskich Krajobrazów” (Ośr. ZHP w Załęczu Wlk. – Bobrowniki – Ośr. ZHP w Załęczu Wlk.) - długość 31,9 km, oznaczony kolorem zielonym (EWI 7),

- Szlak „Kościołów Wieluńskich” (Wieluń – Kadłub – Grębień – Łaszew – Wieluń) - długość 47 km, oznaczony kolorem zielonym (EWI 9),
szlaki konne:
  - Łódzki Szlak Konny,ścieżki dydaktyczne:
  - „Wielki Łuk Warty”,
  - „Załęczański Łuk Warty”,szlaki wodne:
  - Szlak wodny rzeką Wartą.

5.2 Zarys historii powiatu wieluńskiego

Dzieje

Obszar dzisiejszego terenu powiatu wieluńskiego ma bardzo bogatą historię, ale również i bibliografię. Warto zaznaczyć, że dzieje się to dzięki takim stowarzyszeniom jak Wieluńskie Towarzystwo Naukowe, które od początku swego istnienia wydało ponad pięćdziesiąt publikacji z zakresu historii. Powiat Wieluński może się pochwalić tym, że większość jego gmin ma swoje monografie, co wyróżnia ten powiat na tle innych w Polsce. Pierwszą monografię gminy Morsko wydano w 2004 r. Ostatnia dwutomowa monografia gminy Pątnów miała swoją promocję w styczniu 2024 r. Kompleksowej publikacji nie mają jedynie gminy: Biała, Konopnica i Skomlin. Starsze monografie wymagają obecnie aktualizacji. Jednak dzięki m.in. Damianowi Orłowskiemu i Krzysztofowi Domagale powstało kilka bardzo cennych publikacji o wsiach z terenu gmin Skomlin i Biała. Poza pozycjami przytoczonymi w bibliografii znajdziemy liczne publikacje opisujące poszczególne miejscowości. Można tu wspomnieć o licznych pracach: Tadeusza Olejnika, Jana Książka i Zdzisława Włodarczyka.

Unikalny w skali kraju jest „Rocznik Wieluński”, który w tym roku będzie wydany po raz 24. Wart uwagi jest również *Wieluński Słownik Biograficzny*, którego wydano już cztery tomy. W 2023 r. po raz pierwszy ukazało się opracowanie *Monastica Vielunensia*, które porusza temat zabytków sakralnych. Towarzystwo Przyjaciół Wielunia poruszyło natomiast temat zabytków przemysłowych gminy Wieluń. Osoby zainteresowane dziejami regionu znajdą też wiele informacji w periodykach naukowych i popularnonaukowych, takich jak „Na Sieradzkich Szlakach”, gdzie od kilku lat wyniki własnych badań nad stanem zabytków ziemi wieluńskiej publikuje Piotr Pawlak. Warte polecenia są też *Leksykon miasta Wielunia*, periodyk „Blisko i Daleko” czy wiele innych lokalnych publikacji.

Badacze regionu mogą znaleźć informacje archiwalne przede wszystkim w Archiwum Państwowym w Łodzi oraz w jego oddziale sieradzkim. Dla poznania dziejów regionu bardzo istotne są archiwa kościelne. Wśród innych miejsc, gdzie należy szukać materiałów archiwalnych, są archiwa w Gnieźnie, Kaliszu, Włocławku i Warszawie. W czytelni Muzeum Ziemi Wieluńskiej znajduje się również wiele ciekawych materiałów źródłowych, w tym oryginały lub kopie lokalnych gazet z okresu międzywojennego.

W dobie społeczeństwa internetowego koniecznie trzeba wspomnieć o wielu stronach czy portalach. Na uwagę zasługuje strona prowadzona przez Piotra Tameczka, na której przedstawiono zbiór materiałów prasowych na temat miejscowości z byłego województwa sieradzkiego:

(<http://sieradzkiewsie.blogspot.com/search/label/X%20Indeks%20toponim%C3%B3w%20X>).

Godny polecenia jest fanpage Zabytki Ziemi Wieluńskiej, na którym to prezentowane są zachowane zabytki tego regionu

(<https://www.facebook.com/profile.php?id=100069784712061>).

Wiele materiałów archiwalnych dostępnych jest na takich stronach jak polona.pl.

Osadnictwo na terenie dzisiejszego powiatu ma bogatą przeszłość. Ślady osadnictwa ludzkiego na tym terenie sięgają do dalekich epok. W Brzezinach (gm. Mokrsko) znaleziono kamienne zabytki kultury świderskiej – chodzi o lud, który prowadził koczowniczy tryb życia w okresie schyłkowego paleolitu. Na terenie gminy Wierzchlas znanych jest ponad 50 stanowisk archeologicznych z tego okresu, są one przypisywane głównie kulturze świderskiej i ahrensburgskiej. Z tego okresu pochodzą również ślady sezonowych obozowisk i pracowni krzemieniarskich w Drobnicach i Walkowie, w gminie Osjaków. Z okresu mezolitu pochodzą, przypisywane kulturze komornickiej, krzemienne zabytki znalezione w Klasaku, w gminie Skomlin.

Łuźne zabytki ujawniono podczas badań powierzchniowych w Czernicach i Kuźnicy Strobińskiej. Z najmłodszego okresu epoki kamienia, czyli neolitu, pochodzą ślady kultury ceramiki sznurowej, których narzędzia znaleziono w różnych częściach powiatu (m.in. w Skomlinie, Kurowie i Dąbrowie). Z okresu neolitu pochodzi, znaleziony w Bieńcu, w gminie Pątnów, toporek kamienny, również przypisywany tej kulturze. Relikty kultury ceramiki grzebykowo-dołkowej odnaleziono w Szyszczynie, w gminie Osjaków i Strobinnie, w gminie Konopnica. Z okresu rewolucji neolitycznej pochodzą stanowiska kultury pucharów lejkowatych w okolicach Toporowa, w gminie Wierzchlas. Również w Czarnożyłach i Wydrzynie znaleziono pozostałości egzystencji tej kultury. Z okresu starszej epoki brązu odnotowano ślady kultury trzcinieckiej w Klasaku, w gminie Skomlin.

Istniejące w Okalewie, w gminie Ostrówek cmentarzysko kurhanowe zaliczane jest do grupy najciekawszych obiektów tej kultury w Polsce. Ich zbadanie przyniosło wiele bardzo ważnych odkryć dla poznania, jak wyglądało ówczesne życie na podstawie m.in. zachowanych narzędzi. Również na obszarze gminy Pątnów dokonano odkryć artefaktów tej kultury. Natomiast młodsza epoka brązu – to liczne ślady kultury łużyckiej, którą mylnie przez długi czas określano mianem kultury Prasłowian.

Do najcenniejszych stanowisk tej kultury w Powiecie Wieluńskim zaliczamy grodzisko w Kurowie, w gminie Wieluń o powierzchni ok 28 ha oraz grodzisko w Strobinnie o powierzchni ok. 16 ha. Jak wynika z badań Instytutu Archeologicznego w Łodzi, kurowskie grodzisko wybudowano ok IX w. p.n.e. Jego wnętrze otaczał wał kamienno-drewniany o szerokości od 4 do 5 m u podstawy. Przed wałem znajdowały się liczne zasieki drewniane. Wewnątrz wału znajdowało się skupisko domów, których mieszkańcy trudnili się hodowlą i rolnictwem. W owym czasie musiało to być znaczne założenie obronne w regionie. Jednak jak wynika z przeprowadzonej analizy spalonych drewnianych pozostałości obronnych, jego koniec wynikał z aktu agresji. Liczne stanowiska tej kultury odkryto na terenie gminy Czarnożyły (Staw, Opojowice, Raczyn).

Okres halszacki – to (poza bujnie rozwijającą się nadal kulturą łużycką) ślady najazdów plemion scytyjskich oraz ekspansji kultury pomorskiej. Z tego okresu pochodzi cmentarzysko ciałopalne w Czarnożyłach, zniszczone jednak w wyniku wybierania piasku. Pod koniec tego okresu zanika kultura łużycka, jedna z najbardziej rozpowszechnionych kultur na ziemiach obecnej Polski. Naukowcy mają różne koncepcje jej końca. Z jej fazy schyłkowej pochodzą znaleziska ze Strobina (gm. Konopnica) i Turowa (gm. Wieluń). Starszy okres rzymski – to

znalezione zabytki kultury pomorskiej w Felinowie i Kuźnicy Ługowskiej, w gminie Osjaków. Groby skrzynkowe tej kultury znaleziono w Konopnicy i Rychłocicach.

Młodszy okres przedrzymski – to m.in. czas istnienia kultury przeworskiej, nazywanej również wenedzką lub kulturą grobów jamowych. To z tego czasu pochodzi cmentarzysko w Wieluniu, Konopnicy i Strobinie oraz ślady osadnictwa w Bębnowie (gm. Konopnica) i w Czarnożyłach. Okres wpływów rzymskich to dalszy rozkwit kultury przeworskiej. Reprezentuje ją znaleziony w Mokrsku nit, zapewne element wyposażenia grobu wojownika, który został zniszczony podczas wybierania piasku. Omawiając ślady bytności tej kultury nie można nie wspomnieć o tak zwanych kurhanach książęcych, z których największy znajduje się w Przywozie, w gminie Wierzchlas. Są to ziemne nasypy grobowe elit przywódców tej kultury, które zapewne czerpały ogromne zyski z handlu z kupcami rzymskimi. W samym obszarze nadwarciańskim zlokalizowano w 10 miejscowościach 20 dużych stanowisk kultury przeworskiej, w tym 12 osad i 2 cmentarzyska. Dane te potwierdzają duży stopień osadnictwa ludów tej kultury w regionie. Również w Skrzynnie, w gminie Ostrówek odkryto ciekawe zabytki z tego okresu. To głównie piece dymarskie.

Wraz z upadkiem tej bujnie rozwiniętej kultury doszło do gospodarczego regresu wynikającego z ogólnoeuropejskiej sytuacji podczas tak zwanych wędrówek ludów oraz upadku Imperium Rzymskiego. Teren polski centralnej stał się areną licznych przemarszów różnych plemion. Z tego okresu (IV w. n.e.) pochodzą przypadkowo odkryte ślady osady w Raczynie (gm. Czarnożyły), Masłowicach i Olewinie (gm. Wieluń) oraz Łyskorni (gm. Biała). Najmłodsze ślady kultury przeworskiej pochodzą w naszym regionie z początków VI w., później brak ich już zupełnie.

Okres średniowiecza, a zwłaszcza okres średni – to początek intensywnego rozkwitu osadnictwa słowiańskiego, z którego to pochodzi wiele dzisiejszych wsi. W źródłach pisanych Słupsko pojawia się po raz pierwszy w 1250 r., Krzyworzeka w 1264 r., a Mokrsko w 1273 r., wszystkie na terenie obecnej gminy Mokrsko. Gromadzice i Wydrzyn (gm. Czarnożyły) oraz Urbanice i Masłowice (gm. Wieluń) wymienione są po raz pierwszy w źródłach pisanych w 1294 r. Również Walków (gm. Osjaków) po raz pierwszy wzmiankowany jest w tym roku. W 1299 r. pojawia się informacja o Raduczycach, a o Osjakowie – w 1362 r. Czarnożyły w źródłach pojawiają się po raz pierwszy w 1411 r. Może to oznaczać, że w połowie XIII w. istniała już dość dobrze rozwijająca się sieć osadnictwa. W Łaszewie (gm. Wierzchlas) istnieje niewielki kopiec ziemny, który stanowi pozostałość osadnictwa z XVI lub XVII w.

Osobnego wspomnienia wymaga osadnictwo Wielunia jako głównego miasta regionu. Osadnictwo na tym terenie istniało od dawna, jednak jego rozwój przypada na okres przejścia od Rudy roli centrum administracyjno-kościelnego ówczesnej kasztelanii. Do lat sześćdziesiątych XX w., poza przypadkowymi odkryciami, nie prowadzono szerszych badań archeologicznych. Większość z nich miała miejsce podczas prac ziemnych. Właśnie do takiego odkrycia doszło w 1917 r. podczas kopania fundamentów przy obecnej ul. Kilińskiego, kiedy to odkryto ślady bytności kultury łużyckiej. W okolicach obecnej ul. Sieradzkiej - w czasie prac rolnych, znaleziono pozostałości grobów ciałopalnych, prawdopodobnie też z kultury łużyckiej. Do ciekawszych przypadkowych znalezisk zaliczymy monetę wybitą w Nabburgu.

Po 1945 r. wraz z budową osiedli dokonano licznych przypadkowych odkryć. Ogromnym błędem było nieprzeprowadzenie badań archeologicznych podczas rozbudowy obecnego budynku Starostwa w latach sześćdziesiątych XX w. Zapewne przyniosłoby to wiele cennych informacji o historii Wielunia z czasów średniowiecza. W trakcie prac budowlanych,

na głębokości ok. 1,5 m, natrafiono na ślady drewnianych konstrukcji wraz z ceramiką glinianą z XIII w. W czasie wyrobu ziemi pod skarbiec w banku przy ul. Królewskiej odnaleziono drewniane belki oraz inne drobne elementy zabytkowe. Również w tym przypadku nie przeprowadzono większej analizy. W 1984 r. przeprowadzono badania przy murach miejskich, które to przyniosły ponad 190 fragmentów naczyń.

Pierwsze odkrycia archeologiczne – to przypadkowe wykopanie zabytków archeologicznych w czasie prac polowych czy np. podczas wybierania piasku. W 1886 r. przypadkowo odkryto w Urbanicach, w gminie Wieluń skarb wczesnopiastowskich monet, które w dużym stopniu zostały rozkradzione. W latach siedemdziesiątych XIX w. w okolicy Dąbrowy w gminie Wieluń z Pyszej wyłowiono misę romańską o wielkiej wartości. Z 1883 r. zachowała się relacja o odkryciu urn w okolicach Kochlewa, w gminie Wierzchlas. Późniejsze badania przypisały te znaleziska kulturze łużyckiej, która to miała tu swoje cmentarzysko. Niestety, w czasie karczowania lasu stanowisko zniszczono. W 1887 r. odkryto zabytki archeologiczne w Bębnowie. Przeprowadzono w 1905 r. w Skrzynnie odnaleziono dwa denary Faustyny I, żony cesarza Antonina Piusa z II w. n.e. W 1909 r. - w Przycłapach, w gminie Wierzchlas przypadkowo odleżono skarby groszy praskich z XIV w. W latach trzydziestych, w czasie orki wydobyto z pól w Wierzchlesie srebrną misę pochodzącą z XII lub XIII w. z okolic Saksonii. W Wielgiem, w gminie Ostrówek, w 1938 r. odkryto ok. 800 srebrnych denarów z II w. n.e. Przeprowadzono w 1948 r. odkryto tak zwany skarb rudzki, czyli znalezisko monet srebrnych. W 1959 r. w czasie obozu harcerskiego w Toporowie odkryto nadwarciańską osadę z przełomu IV i V w. n.e. W latach 1964–1970 z terenu obecnej gminy Czarnożyły przekazano wiele przypadkowych odkryć.

W 1926 r. znany polski archeolog prof. Józef Kostrzewski na zaproszenie Felicji Włodzimierzy Rymarkiewicz, założycielki Muzeum Ziemi Wieluńskiej Polskiej Macierzy Szkolnej, badał lokalny zasób archeologiczny. Odkryto wówczas 3 groby ciałopalne kultury łużyckiej w Mokrsku-Poduchownym, w tym żelazne szpile, bransoletki i naszyjniki. W Kamionie, w gminie Wierzchlas odnaleziono 3 stanowiska datowane na epokę kamienia. Badania kontynuowali na terenach obecnego powiatu wieluńskiego uczniowie tego archeologa, m.in.: Konrad Jażdżewski, Zdzisław Rajewski czy Jacek Delekta. W 1927 r. w okolicach Wróblewa, w gminie Skomlin odkryto zabytki epoki kamienia, kultury łużyckiej i przeworskiej oraz z okresu wpływów rzymskich. W latach 1929-1932 w Marężach, w gminie Skomlin badania Rajewskiego i Delekty ujawniły 13 stanowisk, w tym odkryto srebrny denar Faustyny I, żony cesarza Antonina Piusa. Wiele zbiorów z okresu międzywojennego trafiło do zasobu Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu.

W 1936 r. ukazała się praca *Pradzieje Ziemi Wieluńskiej* Jana Żurka, w której podsumowano owoce dotychczasowych badań. Po 1945 r. kontynuowano badania nad przeszłością pradziejów regionu. W 1962 r. w Dąbrowie i Kazimierzu (gm. Wieluń) odkryto ponad 30 grobów ciałopalnych. Na początku badania prowadził poznański archeolog Stanisław Janosz. Wraz z reaktywacją Muzeum Ziemi Wieluńskiej w 1966 r. pracę w nim rozpoczął Bogusław Abramek, który do końca swojej kariery zawodowej prowadził liczne badania archeologiczne. W 1964 r. rozpoczęto kontynuowane przez wiele sezonów badania biegu Warty, w tym zaskakujące odkrycia kurhanów w okolicy Przywozu. W latach siedemdziesiątych badania te kontynuowało Muzeum Ziemi Wieluńskiej, dokonując wielu cennych odkryć. W czasie badań w Strobinie, w 1970 r., Bogusław Abramek został poinformowany o przypadkowym odkryciu w Dębnie, w gminie Osjaków podczas wybierania piasku. Były to

wczesnośredniowieczne pozostałości cmentarzyska. W latach siedemdziesiątych przeprowadzono badania w Skrzynnie. Już podczas badań właściciel pola J. Borgiel informował o znaleziskach w czasie prac polowych, były to urny z prochami oraz piece dymarkowe. W 1980 r. w okolicach Kurowa zgłoszono odnalezienie licznych skorup glinianych podczas prac polowych. W miejscu tym odkryto jamę osadniczą kultury łużyckiej. W okolicach Ożarowa, w gminie Mokrsko, w 1991 r., przypadkowo znaleziono kamienną siekierkę z okresu neolitu.

Powiat wieluński w wielu miejscach zbadano w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. Przykładowo teren gminy Czarnożyły w latach 2001–2006. W rezultacie na obszarze tej gminy odkryto ponad 150 nowych stanowisk archeologicznych. W ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski przeprowadzono badania w części gminy Ostrówek. Odkryto 59 nowych stanowisk datowanych od schyłku paleolitu do XVII w. Wskazane są przeprowadzenia takich badań nad Pyszną. Na szerszą skalę wykonano badania w związku z budową wieluńskiej obwodnicy. Badaniami ratowniczymi objęto wiele stanowisk. To wtedy na terenie Bieniędzic odkryto 483 obiekty archeologiczne i prawie 8,5 tys. zabytków. W Opojowicach, w gminie Czarnożyły odkryto pozostałości osady kultury przeworskiej. Łącznie w ramach tej inwestycji odkryto ponad 2.500 obiektów i 82 tys. zabytków. Na terenie powiatu wieluńskiego potrzeba jest prowadzenia dalszych, zorganizowanych badań archeologicznych. W przypadku wszelkiego rodzaju inwestycji wskazane jest przeprowadzenie rzetelnych badań archeologicznych.

W początkowym okresie istnienia państwa polskiego teren dzisiejszego powiatu wieluńskiego znalazł się w granicach kasztelani rudzkiej z siedzibą w Rudzie. Jak przypuszczają badacze historii regionu, ma to swoje korzenie w przypuszczalnej organizacji plemiennej w tym obszarze, a sama Ruda była centrum tego plemienia. Ziemie, z łacińskiego *terrae*, które zastąpiły później kasztelanie, były jednostkami terytorialno-politycznymi. Ukształtowały się one na podstawie pewnych odrębności fizycznych i naturalnych granic. Ludność, która taki teren zamieszkiwała, w większości zgrupowana w ramach jednego plemienia, połączona była wspólnymi celami politycznymi i gospodarczymi.

Jak przypuszczają badacze, domniemane plemię rudzkie zostało wchłonięte przez powstający organizm piastowski w początkowym okresie jego powstawania. Przypuszczalne granice wyznaczone były przez główne rzeki tej kasztelanii, czyli Wartę i Prosnę. Teren kasztelanii kształtował się na zrębie tego obszaru w jego przybliżonych granicach. Na północy granica przebiegała na linii biegu rzeki Strugi Węglewskiej oraz częściowo Oleśnicy. Zachodnią granicę stanowiła Proсна, a południową – Liswarta. Od wschodu kasztelania kończyła się w nieznacznym oddaleniu za Wartą, w tym późniejszym okresie Osjaków leżał jeszcze w jej obszarze, ale Działoszyn już nie.

Odtworzenie granic kasztelanii oparte jest w dużej mierze na dokumentach z XIII w. Dokładniejszy opis pochodzi z XIV w., z zapisów *Liber Beneficiorum* Jana Łaskiego, gdzie wskazał on granice podziału kościelnego tzw. archidiakonatu rudzkiego. Ruda była ośrodkiem administracji państwowej i kościelnej. W Rudzie znajdował się gród. Do tej pory trwa dyskusja czy grodzisko w Widoradzu – to pozostałość po nim. Istnieje pogląd, że relikty pierścieniowatego grodziska z XIII w. zachowane w tym miejscu poprzedzało inne jeszcze grodzisko. Kasztelania rudzka wymieniona jest w bulli gnieźnieńskiej z 1136 r. w grupie kasztelanii wschodnich Wielkopolski właściwej. W trakcie rozbicia dzielnicowego kasztelania ta weszła w skład dzielnic senioralnej.

Mieszko Stary sprawując rządy senioralne po 1173 r. włączył opisywane tereny w skład swej dzielnicy. W 1177 r. Kazimierz Sprawiedliwy włączył kasztelanię w swoją dzielnicę. Jednak już w 1182 r. Mieszko odbił te tereny, oddając Kalisz i Rudę pod rządy synowi, również Mieszkowi, a po jego śmierci w rok później – kolejnemu potomkowi, Odonowi. Po 1194 r. władzę na tym terenie przejął nieletni Władysław Odonic, w którego imieniu władzę pełnił Władysław Laskonogi. Laskonogi nie chciał oddać zarządzanych ziem prawowitemu dziedzicowi, dopiero ze zbrojną pomocą Henryka Brodatego Odonic w 1207 r. odzyskał m.in. kasztelanię rudzka.

To właśnie temu księciu legenda przypisuje założenie miasta Wielunia w 1217 r. Przy jego boku wymieniony jest też kasztelan rudzki Imisław. Ponownie na skutek walk ze stryjem na jego rzecz Odonic został wypędzony z tego obszaru, uciekając najpierw na Węgry, a później – na Pomorze. W 1227 r. zajął on ponownie ziemię rudzka, by ponownie ją utracić i panowanie odzyskać na rzecz Laskonogiego. Ten z kolei jako dziedzic tej ziemi, zapisał ją Piastom śląskim. Jak podaje *Kronika wielkopolska*, Rudę zajął książę opolski Kazimierz, a po nim teren odziedziczył Henryk Brodaty, który był opiekunem nieletnich synów księcia opolskiego. Matka dzieci tytułowała się nawet księżną rudzka. W 1249 r. kasztelanię zajmuje książę wielkopolski Przemysław I, syn Odonica, włączając ją w granice Wielkopolski.

W 1253 r. władzę sprawuje brat Przemysła, książę Bolesław Pobożny, książę kaliski. Książęta wymieniają się poszczególnymi dzielnicami, stąd u historyków panuje spór z dokładnym datowaniem. Za jego rządów granice ziemi rudzkiej zostały znacznie poszerzone na południowo-wschodnim kierunku o Mykanów, Borówno i Kruszynę oraz o lewy brzeg rzeki Proсны. To w tym czasie (według zapisów kroniki Jana Długosza) pobliski Wieluń przejął od Rudy rolę głównego grodu tych ziem zwanych odtąd Ziemią Wieluńską. W 1279 r. obszar zajął Przemysław II. W 1299 r. pojawia się znany po raz ostatni zapis o ziemi rudzkiej. Jak wskazano w monografii miasta Wielunia, jedną z przyczyn miał być lepszy dostęp do wody pitnej w Wieluniu, a co za tym idzie – dynamiczniejszy jego rozwój. Podstępem w 1281 r. Henryk IV Probus zajął te ziemie i za jego panowania ugruntowała się wiodąca rola Wielunia w regionie. W 1287 r. niecała ziemia wieluńska wraca we władanie księcia wielkopolskiego. Po zabójstwie Przemysła II ziemię odziedziczył Władysław Łokietek. W 1299 r. miał przebywać na *zamku skomlińskim*. Piast długo się nie cieszył z tego terenu, bo już w 1300 r. utracił go na rzecz króla czeskiego Wacława II.

Po zakończeniu krótkotrwałego czeskiego panowania ziemię wieluńską zajął książę opolski Bolesław I. Przed 1323 r. kasztelania wieluńska należała do Bolesława Niemodlińskiego, by w tym samym roku Władysław Łokietek włączył teren ten w obszar odradzającego się po rozbiciu dzielnicowej Polski. Najdłużej poza domeną króla polskiego znajdował się Bolesławiec, kiedy został wykupiony z rąk Bolesława Brzeskiego (znanego jako Bolesław III Rozrzutny). W okresie panowania jego syna, Kazimierza Wielkiego, Wieluń wraz z innymi ważniejszymi miejscowościami rejonu został ufortyfikowany.

W okresie panowania na tronie polskim Ludwika Węgierskiego z jego nadania ziemia wieluńska przypadła w lenno Władysławowi Opolczykowi, który stał się jednym z ważniejszych książąt piastowskich. Sam Opolczyk, władający księstwem wieluńskim, w skład, którego wchodziło pięć okręgów: bolesławiecki, brzeźnicki, krzepicki, olsztyński i wieluński, tytułował się: „z łaski bożej książę na Opolu i Wieluniu, pan ziemi ruskiej i dziedzic”.

Ziemia wieluńska była ważną częścią Korony, o czym świadczy fakt, że w czasie negocjacji Polaków z Litwinami o rękę Jadwigi zobowiązano Jagiełłę do odzyskania tego terenu. Wobec braku zgody księcia opolskiego na dobrowolne oddanie lenna w 1391 r., Władysław Jagiełło zbrojnie odbił je. Tylko zamek w Bolesławcu przez dłuższy czas, bo aż do 1401 r., bronił się i ziemia wieluńska w całości wróciła pod władanie królów polskich. Pod koniec XIV w. – powiększona o powiat ostrzeszowski – weszła w skład województwa sieradzkiego. Na ziemi wieluńskiej powstały dwa powiaty: wieluński i ostrzeszowski. W 1553 r. ten pierwszy obejmował obszar około 3.153 km². Znajdowało się na nim 55 parafii, 9 miast i 141 wsi. Drugi powiat był o wiele mniejszy: przy około 1.149 km² miał 12 parafii, 4 miasta i 41 wsi. Należy zaznaczyć, że powiat ostrzeszowski zachował daleko idącą autonomię administracyjną i sądową. W dokumentach często zapisywano: *ziemia wieluńska z powiatem ostrzeszowskim*, co wskazywało na pewną odrębność tych dwóch członów. Na terenie tym istniało również kilka starostw niegrodowych. Wieluń jako centrum ziemi był miejscem odbywania sądów oraz sejmików, a także zjazdów urzędników ziemskich, używając słów Długosza: „miejsca pociesniejszego i ludniejszego” od Rudy.

Pierwsza wiadomość o sejmiku wieluńskim pochodzi z drugiej połowy XV w. Sejmik obradował w wieluńskim kościele parafialnym. Jedynie w wyjątkowych sytuacjach obrady odbywały się poza Wieluniem, np. w 1702 r. miały miejsce w Dąbrowie, gdyż w mieście panowała epidemia. W 1462 r. miał miejsce wspólny sejmik powiatu wieluńskiego i ostrzeszowskiego, na którym ustalono wspólne przepisy dotyczące polowań. Ziemia wieluńska posiadała swych urzędników m.in.: starostę, podkomorzego, chorążego, sędziego ziemskiego, stolnika, podczaszego czy skarbnika. Do sejmu z obszaru tego wybierano dwóch posłów. Chorągiew ziemi wieluńskiej wslawiła się odwagą podczas bitwy pod Grunwaldem. W pewnym okresie od ziemi odłączono na rzecz powiatu radomszczańskiego okoliczne tereny Kłomnic, Borowna i Kruszyny. Do powiatu częstochowskiego dołączono Parzymiechy, Wąsosz i Mykanów, a do kępińskiego – obszar na lewym brzegu Proсны. Należy zaznaczyć, że poza okresem potopu, czasy III wojny północnej, a zwłaszcza lata 1702–1716, były bardzo wyniszczające dla ziemi wieluńskiej. Nadgraniczne położenie powodowało, że w czasie wojen śląskich i wojny siedmioletniej tereny te były miejscem grabieży różnych wojsk oraz przymusowego poboru rekruta.

Taki stan rzeczy przetrwał do końca I Rzeczypospolitej Obojga Narodów, kiedy to w wyniku II rozbioru Polski ziemia wieluńska znalazła się w granicach zaboru pruskiego. Należy dodać, że na mocy uchwał Sejmu Wielkiego planowano reorganizację administracyjną. Jeszcze w czasie powstania kościuszkowskiego odżyły idee narodowościowe. Wieluńska fara była świadkiem składania przysięg, a wielu mieszkańców brało udział w ostatnim zrywie niepodległościowym Rzeczypospolitej szlacheckiej, zakończonym zupełnym rozbiorem kraju.

W epoce nowożytnej na ziemi wieluńskiej przeważała własność szlachecka, szacuje się, że do tej grupy należało około 68% wsi. Wieluń był miastem królewskim, do korony należały również wsie. Ostatnią grupę własności stanowiły dobra duchowne. Poza Dankowem, który należał m.in. do magnackiego rodu Kobyłańskich oraz późniejszego majątku Brzostowskich w Czarnożyłach, nie istniały tu duże posiadłości magnackie. Jednak pod koniec tej epoki na ziemi wieluńskiej, tak jak w całym kraju, zaistniał proces koncentracji drobnej własności powodujący rozwój szlachty średniej. Zdarzało się, jak to w przypadku Białej, że część wsi należała do korony, część – do szlachty.

W zaborze pruskim ziemia wieluńska znalazła się w prowincji Prus Południowych w departamencie piotrkowskim, a od 1796 r. – w departamencie kaliskim. Władze pruskie zwiększyły obszar powiatu ostrzeszowskiego kosztem powiatu wieluńskiego. Powiat wieluński kończył się na Lututowie i Naramicach. Z drugiej strony powiatu, na wschodzie, włączono Kielczygłów. Podział ten utrzymał się do końca panowania Prus na tym obszarze. W 1807 r. ziemia wieluńska weszła w granice efemerycznego Księstwa Warszawskiego w departamencie kaliskim. Sam Wieluń miał być miejscem zgromadzeń dla powiatu wieluńskiego i ostrzeszowskiego. W 1809 r. wprowadzono urząd wójta oraz rady municypalne. Wraz z upadkiem Napoleona zlikwidowano samo księstwo.

W wyniku postanowień kongresu wiedeńskiego w 1815 r. ustawiono nową granicę pomiędzy Królestwem Prus, a Cesarstwem Rosyjskim. Granica ta przebiegała na linii Proсны. Tym samym obszar historycznej ziemi wieluńskiej, od wieków złączony administracyjnie, kościelnie i gospodarczo wszedł w skład dwóch państw. Na wschód od biegu Proсны ziemia wieluńska znalazła się w obszarze zaboru rosyjskiego, reszta – z Ostrzeszowem oraz lewobrzeżną częścią Wieruszowa (Podzamczem) – w granicach Prus. Przeważająca część ziemi wieluńskiej znalazła się w granicach województwa kaliskiego w Królestwie Polskim.

Do 1842 r. Wieluń pozostawał siedzibą obwodu wieluńskiego, składającego się z trzech powiatów: częstochowskiego, ostrzeszowskiego (powiat ten składał się z terenów dawnego powiatu ostrzeszowskiego na wschód od Proсны, a jego siedziba znajdowała się w Wieruszowie) oraz wieluńskiego. Ówczesne powiaty nie były jednostkami administracyjnymi, lecz okręgami sądowymi. To okręgi były strukturą administracyjną. Istniejące gminy były wówczas odzwierciedleniem podziałów własnościowych na wsi, nie stanowiły jednostek w dzisiejszym tego słowa znaczeniu.

Po upadku powstania listopadowego rozpoczęto proces unifikacji administracji ziem polskich z Cesarstwem Rosyjskim. W 1837 r. wprowadzono podział na gubernie i ziemia wieluńska znalazła się w granicach guberni kaliskiej. W 1842 r. zmieniono istniejące wcześniej obwody na powiaty. Powiat wieluński składał się z trzech okręgów: wieluńskiego, wieruszowskiego i częstochowskiego. W 1845 r. zlikwidowano gubernię kaliską i teren ten włączono w granicę guberni warszawskiej. W Powiecie Wieluńskim istniały wówczas 372 wsie należące do 109 gmin, z których 27 było rządowych, a pozostałe – prywatne. Z ogólnej liczby wsi 116 było rządowych, pozostałe – prywatne. Największa była gmina Mierzyce, składająca się z 25 wsi, a najmniejsza – wieś i gmina Młynisko. W 1859 r. na mocy carskiego ukazu zatwierdzono, że gmina musi się składać z co najmniej 50 domów. W okresie powstania styczniowego tymczasowy rząd powstańczy wrócił do polskiej administracji z podziałem na województwa, ze zmianą wprowadzającą powiat częstochowski. W 1866 r. doszło do kolejnej reorganizacji. Przywrócono istnienie guberni kaliskiej.

Dekretem carskim z dnia 19 grudnia 1866 r. utworzono Powiat Wieluński. Składał się on z 512 wsi, które wcześniej znajdowały się w dotychczasowym starym powiecie wieluńskim. Do powiatu włączono dwie gminy z 45 wsiami z powiatu piotrkowskiego. Pozostałe 27 gmin z 306 wsiami weszły w skład powiatu częstochowskiego i radomszczańskie.

Powiat wieluński składał się z miast: Wieluń, Bolesławiec, Działoszyn, Lututów, Praszka i Wieruszów oraz gmin wiejskich: Bolesławiec, Czastary, Działoszyn, Dzierzkowice, Galewice, Kamionka, Konopnica, Kielczygłów, Kurów, Kuźnica Grabowska, Mierzyce, Mokrsko, Naramice, Radoszewice, Rudniki, Siemkowice, Skomlin, Skrzyńki, Skrzyńno, Strojec i Wydrzyn. W wyniku represji popowstaniowych do 1869 r. oraz faktycznego braku rozwoju

ekonomicznego wszystkie miasta powiatu (poza Wieluniem) utraciły oficjalnie status miasta, stając się osadami. W 1914 r. utworzono jeszcze gminy Chotynin i Wieruszów.

Podczas I wojny światowej, obszar powiatu – praktycznie bez większych walk – zajęły wojska Trójprzymierza. Wojska i administracja rosyjska opuściły go bez większego oporu. W latach 1914–1918 ówczesny Powiat Wieluński podzielono pomiędzy okupację niemiecką i austrowęgierską. Granicą była rzeka Warta. Gminy Działoszyn, Kielczygłów i Siemkowice (w całości) oraz części gmin Konopnica, Mierzyce i Radoszewice weszły w skład Generalnego Gubernatorstwa w Lublinie pod okupacją austriacką. Ziemie na lewym brzegu Warty tworzyły ówczesny Powiat Wieluński podległy pod Generalne Gubernatorstwo w Warszawie. Z części gminy Konopnica i Radoszewice pod panowaniem niemieckim utworzono gminę Nowa Wieś. Przeprowadzono również podział gminy na Praszkę-gminę i Praszkę-miasto oraz przywrócono prawa miejskie Praszce i Wieruszowowi.

Po odzyskaniu niepodległości Polski utworzono Powiat Wieluński, którego obszar miał być docelowo taki sam, jaki wyznaczono w 1866 r., tym razem w nowopowstałym województwie łódzkim. Komisarzem Rządu Polskiego na Powiat Wieluński został Ignacy Bąkowski, ceniony ziemianin ze Skomlina, który został później pierwszym polskim starostą. W grudniu 1918 r. i w styczniu 1919 r. w granice powiatu wieluńskiego włączono obszary, które w latach I wojny światowej znajdowały się pod okupacją monarchii Habsburgów. Prawa miejskie miały trzy miejscowości w powiecie: Wieluń, Praszka i Wieruszów. Bolesławiec, Działoszyn, Lututów i Osjaków nie odzyskały ich, ale do 1933 r. określane były jako osady miejskie. Obszar powiatu liczył 2.106,9 km², co początkowo stanowiło niewiele ponad 11% całej powierzchni województwa łódzkiego. W 1921 r. powiat wieluński był 33 powiatem co do wielkości w całym kraju. W wyniku późniejszych zmian administracyjnych skala ta uległa zmianie. Obszar powiatu wieluńskiego nie uległ bardzo dużym zmianom, mimo różnych koncepcji włączenia do powiatu wieluńskiego części terenów (np. wokół Bolesławca) znajdujących się w powiecie kępińskim.

Mimo dużej powierzchni powiat był terenem zwartym geograficznie i gospodarczo. Jego centrum – zarówno gospodarczo, kulturalnie, komunikacyjnie i politycznie – stanowił Wieluń z uwzględnieniem roli większych miejscowości. W skład powiatu wchodziło 25 gmin wiejskich: Bolesławiec, Chotynin, Czastary, Działoszyn, Dietrzykowice, Galewice, Kamionka, Kielczygłów, Konopnica, Kurów, Kuźnica Grabowska, Lututów, Mierzyce, Mokrsko, Naramice, Praszka, Radoszewice, Rudniki, Siemkowice, Skrzyńki, Skrzyńno, Sokolniki, Starzenice i Wydrzyn. W powiecie były też 3 gminy miejskie. Największa powierzchniowo była gmina w Mierzycach (6,66 % całej powierzchni powiatu), a najmniejsza – Bolesławiec (0,16% całej powierzchni powiatu).

Należy wspomnieć, że ówczesny obszar gmin często znacznie odbiegał od obecnego. Dla przykładu, Ożarów i Kocilew znajdowały się w gminie Skomlin, choć stanowiły enklawę w gminie Mokrsko. Folwark Pątnówek do 1929 r. był w gminie Mierzyce. Chorzyzna była wówczas w gminie Konopnica, Rychłocice – w gminie Kurów, a Wierzchlas – w gminie Starzenice. Podział gmin często wywoływał pretensje ludności, która chciała zmian administracyjnych. W okresie tym doszło do kilku zmian obszaru gromad, czyli podstawowego podziału gminy, np. w 1928 r. mieszkańcy gromady Kolonia Mięsa poprosili o przyłączenie do Skrzyńna. Do znacznego podziału gromad doszło w 1933 r., ale obszar powiatu nic się nie zmienił. W sierpniu 1919 r. w powiecie miało mieszkać 202.895 osób. W 1931 r. było to już

214.299 osób, a w 1938 r. – 235.470 mieszkańców. Należy zaznaczyć tu bogate zróżnicowanie społeczne, co było typowe w II RP.

Należy wspomnieć, że południowa granica powiatu na odcinku 52 km w gminach Bolesławiec, Chotyń i Rudniki były granicą pomiędzy II Rzeczpospolitą a Niemcami (w okresie tym istniało różne nazewnictwo tego kraju). W Bolesławcu znajdowało się przejście graniczne, natomiast na całej swej linii - 52 km, granica była potencjalnym nielegalnym przejściem. Zwłaszcza w okresie robót sezonowych, gdy obserwowano duży napływ ludności. Kwitł tu również nielegalny handel przygraniczny oraz liczne były przypadki przemytu. Miejscowi funkcjonariusze Policji Państwowej w swych raportach i meldunkach bardzo często informowali, że takie położenie powiatu wpływało negatywnie na stan bezpieczeństwa państwa. W Wieluniu swój inspektorat miała Straż Graniczna wraz z jednostkami podległymi. Sam Wieluń był siedzibą Starostwa Powiatowego i innych instytucji powiatowych. W okresie międzywojennym funkcje starostów pełnili kolejno: Ignacy Bąkowski, Stanisław Kaczyński, Bogdan Kaczorowski, Tadeusz Niżankowski i Adam Choczyński.

1 września 1939 r. o godzinie 4.40 niemieckie lotnictwo rozpoczęło bombardowanie Wielunia. W jego wyniku zginęło ok. 700 osób (niektóre źródła podają nawet liczbę 1.200 ofiar), centrum miasta zniszczone zostało w 75%. Atak ten rozpoczął działania zbrojne II wojny światowej, nastąpił 5 minut przed ostrzelaniem Westerplatte. Historycy uznają atak na Wieluń za terrorystyczny, ponieważ jego celem była ludność cywilna.

W latach okupacji niemieckiej 1939–1945 ówczesny powiat został włączony w tzw. Kraj Warty. Początkowo znajdował się w rejencji kaliskiej, a po 1941 r. – w rejencji łódzkiej. Stanowisko pierwszego landrata wieluńskiego (odpowiednik starosty powiatu, jednak z szerszymi kompetencjami) powierzono Oldwigowi Natzmerowi. W 1942 r. jego miejsce zajął dr Pohl, a następnie Hesse. Niemcy dokonali nowego podziału gmin, likwidując m.in. gminę Skomlin i włączając ją w obszar gminy Mokrsko. W dniu 9 listopada 1939 r. do powiatu przyłączono 5 gmin z dawnego powiatu radomszczańskiego: Brzeźnica, Pajęczno, Rząśnia, Sulmierzyce i Zamość. Obszar powiatu wzrósł do ok. 2.600 km². W 1943 r. i 1944 r. doszło do pewnych zmian w zakresie obszarów poszczególnych gmin. Sam obszar powiatu nie zmienił się do 1945 r. i zakończenia okupacji.

Zaraz po wojnie w Polsce odnowiono istnienie powiatów przedwojennych, również z podziałem na gminy miejskie i wiejskie. Początkowo faktyczną władzę sprawowali w nich sowieccy komendanci wojenni. Pierwszym starostą został Bolesław Galiński z Czastar. Kolejnymi osobami pełniącymi tę funkcję do 1947 r. włącznie byli: Wiktor Sienkiewicz, Konstanty Besiński, Jan Płazewski i Jan Sitek. W 1953 r. dokonano zmian nazw niektórych gmin: Działoszyn – na Łubnice, Kamionka – na Pątnów, Kuźnica Grabowska – na Czajków, Naramice – na Biała, Radoszewice – na Osjaków, Skrzyńki – na Kraszewice, Skrzyńno – na Ostrówek, Starzenice – na Olewin i Wydrzyn – na Czarnożyły.

W latach pięćdziesiątych na skutek korekt granic województw dokonano nieznacznych zmian granic powiatu, np.: z gminy Działoszyn wyłączono do powiatu częstochowskiego obszar leśny Drabiki, a z gminy Kraszewice – do powiatu kępińskiego – gromadę Palaty; z powiatu kępińskiego do gminy Bolesławiec włączono pobliski Podbolesławiec, o co mieszkańcy prosili już od okresu międzywojennego. Ustawą z dnia 25 września 1954 r. o reformie podziału administracyjnego wsi zlikwidowano dotychczasowe gminy wiejskie. W ich miejsce utworzono nowe jednostki administracyjne, czyli gromady. W powiecie wieluńskim powstały aż 84 gromady. Spowodowało to bardzo duże rozdrobnienie

podstawowego poziomu administracji. Na mocy rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 11 sierpnia 1954 r. utworzono po raz pierwszy powiat wierszowski. W jego skład weszły następujące gromady, wyłączone z powiatu wieluńskiego: Bolesławiec, Czastary, Galewice, Łubnice, Mieszków, Ochędzyn, Osiek, Ostrówek, Parcice, Pichlice, Pieczyska, Sokolniki, Walichnowy, Węglewice, Wójcin i Żdźary. W tym czasie do powiatu ostrzeszowskiego dołączono (również z wieluńskiego) gromady: Czajków, Dębicze, Kraszewice, Kuźnica Grabowska i Mielcuchy. Po tych zmianach w powiecie wieluńskim zostały 63 gromady. Do dalszego okrojenia powiatu wieluńskiego doszło w 1955 r., kiedy to do powstałego powiatu pajęczańskiego włączono gromady: Chorzew, Działoszyn, Huta, Kiełczygłów, Krzczów, Lipnik, Ożegów, Raciszyn, Siemkowice, Szczyty i Trębaczew.

Zmian tych dokonywano bez konsultacji społecznych, mimo wielowiekowych związków poszczególnych terenów. Wynikiem tego były liczne skargi mieszkańców na taki właśnie podział administracyjny oraz częste zmiany granic poszczególnych gromad. W 1957 r. liczba gromad w powiecie wieluńskim wynosiła 50, lecz nadal trwały zmiany. W 1958 r. powiat wieluński zwiększył się o gromadę Niemojew z powiatu sieradzkiego i Krzczów z pajęczańskiego. W roku następnym z kolei do powiatu włączono gromadę Radoszewice. W 1961 r. powiat wieluński liczył już 33 gromady. W latach 1962–1967 w powiecie istniały dwa miasta (Praszka i Wieluń) oraz 26 gromad. W kolejnym roku liczba gromad spadła o trzy. Tak częste zmiany liczby gromad, które z upływem czasu łączono w większe, pokazywały błędne założenia reformy z 1954 r.

W 1973 r. wrócono do podziału na gminy, które swoje korzenie miały w połowie XIX w. Gminy stały się ponownie podstawową jednostką podziału kraju. Nie przywrócono jednak urzędu wójta, lecz ustanowiono ogólnie mianowanego naczelnika jako jednoosobowy organ administracji państwowej. Kompetencje władz zmieniały się w późniejszym czasie. W powiecie wieluńskim utworzono 13 gmin: Biała, Czarnożyły, Konopnica, Lututów, Mokrsko, Osjaków, Ostrówek, Pątnów, Praszka, Rudniki, Skomlin, Wieluń i Wierzchlas. W powiecie istniały dwa miasta: Wieluń i Praszka. W planach zagospodarowania przestrzennego Wieluń uwzględniany był jako „regionalny ośrodek rozwoju”.

W 1975 r. zlikwidowano powiaty, co było kolejnym ogólnie narzuconym rozwiązaniem władz państwowych przeprowadzonym bez konsultacji społecznych. Kraj podzielono na gminy i bardzo małe województwa w liczbie 49. Powiat wieluński podzielono pomiędzy województwo sieradzkie i częstochowskie. W województwie częstochowskim znalazły się gminy Praszka i Rudniki. Były powiat wierszowski wszedł w skład województwa kaliskiego. Gminę Wieluń i miasto Wieluń połączono w jedno w 1977 r. Z powodów administracyjnych (sąd, prokuratura, policja, szpital) Wieluń nadal pełnił rolę głównego miasta regionu. W 1990 r., w wyniku przekształceń administracji, Wieluń stał się siedzibą urzędu rejonowego, który stanowił rodzaj delegatury urzędu wojewódzkiego. Rejon wieluński wchodzący w skład województwa sieradzkiego obejmował obszar gmin: Biała, Czarnożyły, Lututów, Działoszyn, Kiełczygłów, Konopnica, Mokrsko, Osjaków, Ostrówek, Pątnów, Rusiec, Siemkowice, Skomlin, Wierzchlas i Wieluń.

W 1999 r. dokonano kolejnego podziału administracyjnego Polski na województwa, powiaty i gminy. Powiat wieluński – w obecnych granicach – znalazł się w województwie łódzkim. Jak to miało miejsce przy poprzednich reformach, wiele osób nie było zadowolonych z takiego rozwiązania, np. wielu mieszkańców Praszki, Lututowa czy Działoszyna i Siemkowic wyrażało wolę bycia w powiecie wieluńskim. Pierwszym starostą wieluńskim po 1998 r. został

Mieczysław Łuczak. Kolejnymi byli Andrzej Stępień i Marek Kieler. Po wyborach samorządowych w kwietniu 2024 r. starostą wieluńskim został Maciej Bryś.

Herb powiatu

Uchwałą Nr III/16/98 Rady Powiatu Wieluńskiego z dnia 16 grudnia 1998 r. ustanowiono herb Powiatu Wieluńskiego. Regulamin używania herbu i symboli Powiatu Wieluńskiego stanowi załącznik nr 4 do Uchwały Nr XXX/234/01 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 26 czerwca 2001 r. w sprawie ustanowienia formy samorządowych tablic urzędowych i wjazdowych oraz pieczęci urzędowych zmienionej Uchwałą Nr XXXVII/294/02 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 26 lutego 2002 r.

Obecnie istniejący herb nawiązuje do dawnego herbu ziemi wieluńskiej. Z powodu braku źródeł nie można wskazać dokładnego czasu, od kiedy ziemia ta pieczętuje się własnym herbem, co stanowiło podkreślenie niezależności administracyjnej. Niektórzy badacze wskazują na okres rządów Kazimierza Wielkiego, inni przypisują to Władysławowi Opolczykowi, który w 1370 r. dostał ten obszar jako lenno. Z 1373 r. pochodzi pieczęć księcia opolskiego, na której są przedstawione dwie trąby myśliwskie, ten właśnie wizerunek miał stanowić pierwszy herb regionu. Tak więc to trąby stanowią pierwszy znany wizerunek herbowy ziemi wieluńskiej, jednak sam Opolczyk stosunkowo rzadko stosował ten symbol, którego uzasadnienie nie jest znane. Z 1378 r., z dużej pieczęci konnej Opolczyka pochodzi wizerunek tarczy herbowej z dwoma czerwonymi poziomymi pasami rozdzielonymi jednym pasem koloru białego (w heraldyce to kolor srebrny). To te barwy są obecnie barwami herbowymi powiatu. Pod podobnym herbem jak ten z 1378 r. wojska ziemi wieluńskiej walczyły w bitwie pod Grunwaldem, o czym zaświadcza Jan Długosz, którego ojciec walczył w tej chorągwi.

Wizerunek Baranka Bożego jako herbu ziemi wieluńskiej pojawia się po raz pierwszy w pierwszej połowie XV w., jeszcze prawdopodobnie za czasów panowania Władysława Jagiełły (na nagrobku króla). Baranek Boży był częstym motywem herbowym w ówczesnej Europie, lecz nieznaną są dokładnie motywy takiego właśnie wyboru. Być może zmiana wizerunku nastąpiła pod wpływem duchowieństwa. Jako argument lokalni historycy wskazują synod wieluński, który miał miejsce tu w 1416 r., oraz nieco późniejszy edykt wieluński. Prawdopodobnie herb nawiązywał do wezwania miejscowego kościoła augustiańskiego – Bożego Ciała. W XVI w. w herbie pojawia się kielich. W późniejszym czasie ten herb się utrwalił z drobnymi zmianami (dla przykładu wizerunki z: 1506 r., 1594 r., 1603 r. i 1769 r.) do 1793 r. stanowił herb ziemi wieluńskiej. Mimo lat zaborów herb ziemi wieluńskiej w 1826 r. został wpisany w herb województwa kaliskiego oraz w herb guberni warszawskiej z 1849 r. Mało znanym faktem jest to, że w Ratuszu w Ostrzeszowie z 1840 r. widnieje wizerunek Baranka Bożego, który ma nawiązywać do historycznego złączenia Ostrzeszowa z powiatem wieluńskim. W 1928 r. opracowany projekt herbu województwa łódzkiego zakładał istnienie czteropolowej tarczy m.in. z herbem ziemi wieluńskiej.

5.3 Krajobraz kulturowy powiatu wieluńskiego

Środowisko kulturowe powiatu determinowane jest występowaniem na jego terenie: zabytków archeologicznych, zabytków architektury, założeń parkowych, wartości

niematerialnych, do których zaliczyć można krajobraz oraz kulturę ludową. Krajobraz kulturowy – to niepowtarzalne, indywidualne oblicze miejsca, którego wizerunek jest syntezą elementów przyrody, klimatu i ukształtowania terenu oraz zachodzących na tym terenie procesów politycznych, gospodarczych, społecznych i kulturowych, związanych z aktywnością człowieka. Ujawnia się poprzez dziedzictwo materialne, kształtujące krajobraz przyrodniczy na przestrzeni dziejów oraz dziedzictwo niematerialne – są to zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty. To także przestrzeń kulturowa.

Wszystkie te formy są przekazywane z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzane przez ludzi w relacji z ich środowiskiem, historią i podejściem do natury. Krajobraz kulturowy jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości pokoleń. Ochrona dziedzictwa kulturowego, które należy przekazać przyszłym pokoleniom, jest najistotniejszym czynnikiem kształtowania tożsamości i osobowości mieszkańców, by mogli się identyfikować ze swoją rodzinną miejscowością i siedliskiem oraz zrozumieć jego historię.

Głównym ośrodkiem kultury na terenie wszystkich gmin są ośrodki kultury i sportu oraz biblioteki na poziomie powiatu i gminy. Najbardziej rozbudowaną strukturę posiada Wieluńskim Dom Kultury, któremu podlega jeszcze Dworzec Kulturalny Wieluń-Dąbrowa oraz Kino-Teatr SYRENA. Sam Powiat Wieluński prowadzi bardzo aktywne działania w zakresie kulturowym. Jednostki organizacyjne Powiatu Wieluńskiego: Powiatowy Młodzieżowy Dom Kultury i Sportu w Wieluniu oraz Powiatowa Biblioteka Publiczna w Wieluniu prowadzą bardzo ożywione działania na rzecz mieszkańców powiatu. Wiele cennych inicjatyw prowadzą lokalne stowarzyszenia, takie jak: Towarzystwo Przyjaciół Wielunia, Wieluńskie Towarzystwo Naukowe czy Stowarzyszenie Historyczne Bataliony Obrony Narodowej.

Na terenie powiatu działa Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu wraz ze swoim oddziałem w Ożarowie, tj. Muzeum Wnętrz Dworskich.

W powiecie wieluńskim odbywa się także wiele wydarzeń artystycznych, które są kierowane do szerokiego kręgu odbiorców tak, aby każda z grup wiekowych mogła znaleźć coś odpowiedniego dla siebie. Organizowane są zarówno imprezy cykliczne jak i okazjonalne, które każdorazowo przyciągają wielu uczestników. Niektóre z nich mają nawet zasięg regionalny. Wśród znaczących wydarzeń można wymienić liczne koncerty, przedstawienia teatralne i kabaretowe, warsztaty tematyczne związane z dziedzictwem kulturowym regionu, itp.

Koniecznym jest wspomnieć o prężnym działaniu kół gospodyń wiejskich i ochotniczych straży pożarnych, które bardzo często kultywują tradycje przodków oraz przechowują je dla następnych pokoleń. W działania takie wpisują się również lokalne kapele i zespoły ludowe.

Z uszczerbkiem dla dziedzictwa kulturowego zniknęła wielowyznaniowość i wielokulturowość powiatu wieluńskiego. Począwszy od epoki nowożytnej, aż do czasów II wojny światowej region był urozmaicony wyznaniowo oraz etnicznie. Wielokulturowe tradycje regionu wiążą się z obecnością historycznych mniejszości wyznaniowych. Ich świadectwem jest zachowane dziedzictwo kulturowe: materialne (architektura świecka i sakralna oraz cmentarze) i niematerialne (zwyczaje, tradycje, kulinaria). Na obszarze powiatu do głównych mniejszości wyznaniowych należeli wyznawcy judaizmu, prawosławia oraz protestanci, których kultury przez wieki przenikały się z kulturą polską. Również narodowościowo region był urozmaicony. W dokumentach Policji Państwowej z lat 1918–1939 wyraźnie widać wielokulturowość regionu, gdzie ludność umiała znaleźć wspólny język

porozumienia, a spory były normalnym elementem ludzkiego istnienia. Wraz z Holokaustem oraz emigracją większej części ewangelików zniknęła wiekowa mozaika regionu. Po tych wydarzeniach niemymi świadkami bytności wyznawców judaizmu i ewangelików zostały architektura (częściowo), cmentarze i spisane relacje ówczesnych mieszkańców.

Do najważniejszych wydarzeń wpisujących się w temat dziedzictwa kulturowego należą:

1. Przegląd Folkloru Ziemi Wieluńskiej, który po raz pierwszy odbył się 12 grudnia 1999 r. w Wieluńskim Kinie „Syrena”; prowadzącym pierwszą edycję był Pan Leszek Benke. Inicjatorami przeglądu byli kierownicy zespołów ludowych, którzy podczas spotkania w dniu 21 października 1999 r. jednogłośnie podjęli decyzję o konieczności zorganizowania imprezy, na której będzie można zaprezentować dorobek artystyczny wszystkich zespołów z terenu powiatu wieluńskiego, kultywując w ten sposób muzykę ludową stanowiącą nasze lokalne dziedzictwo. Tak właśnie narodziła się chęć organizacji przeglądu zespołów śpiewaczych z terenu całego powiatu wieluńskiego.

W pierwszym przeglądzie udział wzięły następujące zespoły: Zespół Pieśni Ludowej z Osjakowa, Zespół „Ostrowiaczy” z Ostrowka, Zespół Pieśni Ludowej „Nadwarcianki” z Konopnicy, Zespół Śpiewaczy z Kurowa, Kapela rodzinna Szczepańskich z Naramic, Zespół Pieśni Ludowej z Dębiny, Zespół Pieśni Ludowej „Chorzynianki” z Chorzyny, Zespół Obrzędowy z Ożarowa, Zespół Śpiewaczo-Obrzędowy z Naramic, Kapela Podwórkowa „Ferajny Kwiat” z Konopnicy, Zespół Folklorystyczny z Popowic, Zespół Ludowy „Opojowanie” z Opojowic, Zespół Śpiewaczy z Białej, Antonina Majda i Iwona Kania.

Rok później II Przegląd Folkloru Ziemi Wieluńskiej zorganizowany został w sali Wieluńskiej Spółdzielni Mieszkaniowej na Osiedlu im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego. W drugim przeglądzie udział wzięło 15 zespołów i kapel oraz jeden chór parafialny.

Do roku 2011 przeglądy odbywały się w miejscowości Drobnice, natomiast od roku 2011 na stałe przeniosły się do Gminy Osjaków.

W roku 2015 zmarł Marek Dera – znany w lokalnym środowisku muzyk, kompozytor i nauczyciel. Z przeglądem związany był od samego początku. To na jego cześć Przegląd Folkloru Ziemi Wieluńskiej otrzymał patrona i nosi imię Marka Dery.

Od 25 lat niezmiennie przegląd gromadzi przy scenie ponad dwadzieścia zespołów śpiewaczych, kapel podwórkowych oraz solistów z terenu powiatu wieluńskiego, a także powiatów ościennych (jest to ponad 200 osób). Z roku na rok sukcesywnie zwiększa się również liczba słuchaczy i bezpośrednich odbiorców, corocznie przybywających na przegląd. W roku 2023 w przeglądzie łącznie udział wzięło ok. 400 osób. Muzyka ludowa – mimo upływu lat – nie traci swojej wartości, a odzyskuje ją i umacnia.

2. Powiatowy Konkurs Wiedzy o Zabytkach Powiatu Wieluńskiego.

Z inicjatywy Piotra Pawlaka, społecznego opiekuna zabytków, członka Wieluńskiego Towarzystwa Naukowego w dniu 5 czerwca 2018 r. odbył się pierwszy Powiatowy Konkurs Wiedzy o Zabytkach Powiatu Wieluńskiego, prawdopodobnie pierwsza taka inicjatywa w województwie łódzkim. Patronat nad wydarzeniem objęli: Andrzej Stępień Starosta Wieluński, Aleksandra Stępień Łódzki Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi oraz Narodowy Instytut Dziedzictwa Narodowego. Patronat medialny objęło Radio Ziemi Wieluńskiej, a jej pracownik Grzegorz Nowak prowadził konkurs. Wydarzenie skierowane było do uczniów szkół ponadpodstawowych z terenu powiatu wieluńskiego, ale – co ciekawe – udział w nim zadeklarowała również jedna szkoła podstawowa, Szkoła Podstawowa w Białej, której uczniów przygotował Damian Orłowski.

Był to konkurs grupowy – uczniowie biorący udział w konkursie reprezentowali społeczność danej szkoły. W opinii jego uczestników nie był to kolejny, sztamkowy konkurs z zakreślaniem odpowiedzi a, b lub c. Jego uczestnicy musieli wykazać się szeroką wiedzą o powiecie wieluńskim oraz wykazać wiedzą teoretyczną, np. dotyczącą podstawowej znajomości stylów architektonicznych. Musieli też zademonstrować umiejętności praktyczne, np. dopasować opis zabytku do zdjęcia czy przyporządkować budynek do gminy, na której terenie się znajduje. Konkurs odbył się w formie pracy zespołowej z pytaniami zamkniętymi i otwartymi. Pytania te były tak skonstruowane, by uczestnicy mogli się czegoś dowiedzieć o lokalnym dziedzictwie oraz umieć współpracować w grupie i podzielić się swoją wiedzą z jej członkami.

A oto przykłady pytań konkursowych. „Wieluń jest jednym z 25 miast wymienionych w kronice Janka z Czarnkowa jako obwiedzionych za czasów Kazimierza Wielkiego murami obronnymi. Wieluńskie fortyfikacje powstawały po pożarze miasta w 1335 r., z upływem czasu były rozbudowywane. Finalnie mury obronne Wielunia miały długość około 1.200-1.300 metrów i obejmowały teren miasta o powierzchni ok. 12 ha. Zbudowane zostały na planie nieregularnego owalu, miały wysokość ok. 8–8,5 m. Obecnie Wieluń jest miastem w województwie łódzkim, w którym najlepiej zachowały się fragmenty średniowiecznych i nowożytnych murów miejskich. Proszę wskazać znane Wam fragmenty zachowanych lub odrestaurowanych murów miejskich Wielunia” oraz pytanie dotyczące kościołów barokowych „Drugą połowę XVI w. w Europie zdominowały zmagania katolicyzmu z reformacją. Kościół szukał rozmaitych sposobów, by odzyskać wpływ na wiernych. Jedną z metod było rozpowszechnienie nowego stylu w sztuce – baroku. Barokowe kościoły wzbudzały silne emocje wiernych. Wielkość i ozdobność budowli miały uwidaczniać małość człowieka wobec Boga, powodować niepokój i strach przed karą za grzechy. Fasadzie świątyni nadawano wyszukaną formę. Jej powierzchnia często bywała pofalowana, rozdzielona kolumnami i filarami. Kolejne kondygnacje łączyły łagodne łuki lub wymyślne woluty przypominające kształtem ślimacze muszle. We wnękach umieszczano figury świętych. Proszę zidentyfikować dwa obiekty charakterystyczne dla tego stylu architektonicznego spośród przedstawionych zdjęć”. Inne pytania polegały na dopasowaniu budowli do pełnionej funkcji czy też wybraniu z grupy zdjęć obiektów z powiatu wieluńskiego. Celem konkursu było rozbudzanie i wzmacnianie wśród młodzieży szkół ponadgimnazjalnych zainteresowania zabytkami ziemi wieluńskiej, promowanie zabytków tego regionu wśród młodzieży szkolnej, zachęcenie jej do samodzielnego zwiedzania zabytków oraz zaznajomienie z pracą Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz Społecznego Opiekuna Zabytków Powiatu Wieluńskiego. W oczekiwaniu na wynik intelektualnych zmagania uczniowie wysłuchali wykładu Agnieszki Lorenc-Karczewskiej z łódzkiego oddziału Narodowego Instytutu Dziedzictwa o roli zabytków w krajobrazie.

Laureatami Powiatowego Konkursu Wiedzy o Zabytkach Powiatu Wieluńskiego zostali uczniowie z II Liceum Ogólnokształcącego w Wieluniu pod opieką nauczycielki historii Agnieszki Wolnickiej-Mysakowskiej.

W dniu 14 kwietnia 2023 r. w Gminnym Ośrodku Kultury w Czarnożyłach miała miejsce druga edycja Powiatowego Konkursu Wiedzy o Zabytkach Powiatu Wieluńskiego, gdzie po raz drugi reprezentanci wieluńskich szkół ponadpodstawowych zweryfikowali swoją wiedzę na temat znajomości zabytków powiatu wieluńskiego. Jury pod przewodnictwem Aleksandry

Stępień, Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, oceniło odpowiedzi uczestników konkursu i nagrodziło nagrodami rzeczowymi:

- za zajęcie 1 miejsca – drużynę z Zespołu Szkół nr 2 im. Jana Długosza w Wieluniu,
- za zajęcie 2 miejsca – drużynę z II LO im. Janusza Korczaka w Wieluniu,
- za zajęcie 3 miejsca – reprezentację I LO im. Tadeusza Kościuszki w Wieluniu.

Zaplanowane są kolejne edycje konkursu.

W kontekście krajobrazu kulturowego należy wspomnieć o Liście Produktów Tradycyjnych Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi. To wykaz produktów, których jakość lub wyjątkowe cechy wynikają z tradycyjnych metod wytwarzania. Jest to zbiór informacji o produktach, których receptury i sposoby produkcji przekazywane są z pokolenia na pokolenie. Na terenie powiatu wieluńskiego są to m.in.: kaszanka, wędzonka i kiełbasa z Dietrznik, Chrzan nadwarciański po staropolsku, Ogórek kwaszony spod Wielunia.

5.4 Zabytki nieruchomości powiatu wieluńskiego

Na terenie powiatu znajduje się duża liczba zabytków. Bardzo liczna jest tu zabudowa mieszkaniowa z XX w. (zdjęcia str. 129-142). Szczególnie cenna jest zabudowa drewniana. Unikatowe są domy z końca XIX w. Budynki te stanowią element historyczny architektury. Obiekty w wielu przypadkach zachowały swoją pierwotną formę architektoniczną, zwłaszcza jeśli chodzi o konstrukcję ścian i dachów. Zabytki te są przykładem tradycyjnego budownictwa wiejskiego i małomiasteczkowego, stanowią część dziedzictwa kulturowego. Te cenne zabytki kultury, będące dziełami sztuki w dziedzinie budownictwa, są coraz rzadziej spotykanymi dziś przykładami budownictwa drewnianego. Niestety, wraz z czasem ubywa również osób, które były związane z drewnianymi domami emocjonalnie, czyli same w nich mieszkały, a potem ich dzieci albo wnuki spędzały tam lata dzieciństwa i wakacje. Po 1945 r. budownictwo drewniane stało się synonimem biedy i starości. Tym samym odchodzi wielowiekowe dziedzictwo kultury materialnej Polski, gdyż budynki drewniane (różnego typu) były przez wieki nieodłącznym elementem krajobrazu kulturowego. Odeszły też osoby, które specjalizowały się we wznoszeniu takich konstrukcji. Nie kształci się fachowców trudniących wznoszeniem drewnianych domów na szeroką skalę – w naszym regionie chodzi o tradycyjną konstrukcją zrębową lub sumikowo-łątkową.

Prawie od początku stałego osadnictwa, aż do XX w., budownictwo drewniane było podstawową metodą wznoszenia domów. Nawet najbogatsi ziemianie, aż po XIX w., swoje posesje wznosili z drewna, jak to robiono od pokoleń. Bardzo często miejscowe domy drewniane były bielone wapnem. Uwłaszczenie chłopów, kiedy to chłop stawał się właścicielem swego domu oraz późniejsza parcelacja majątków ziemskich miały również swój wpływ na rozwój zabudowań. Wyjazdy sezonowe „na saksy” również wpływały na zamożność mieszkańców wsi, dzięki czemu mogli po powrocie pozwolić sobie na postawienie własnego, bogatszego domu. Budownictwo drewniane dominowało jeszcze po 1945 r., stopniowo ustępując murowanym domom na wsiach.

Jeszcze przed 1939 r. w Gromadnicach i Raczynie istniało tylko 5 murowanych budynków mieszkalnych, a w Opojowicach 3. Przez ziemie wieluńskie przebiegała zachodnia granica budownictwa drewnianego, ciągnąca się na linii Cieszyn–Kraków–Wieluń–Łódź–Płock–Mława. Bardzo duże kompleksy leśne sprzyjały rozwojowi budownictwa drewnianego,

a przy braku dobrej jakości kamienia powodowało to, że drewno było podstawowym budulcem. Ziemia wieluńska charakteryzowała się dość zwartą zabudową wiejską o wąskich, ale długich działkach, często o zabudowie szczytowej. W powiecie wieluńskim większość drewnianej zabudowy datowana jest na pierwszą połowę XX w. Przykładem takiego budynku jest pochodząca z 1920 r. leśniczówka w Cisowej, w gminie Pątnów. Inny wartościowy przykład – to dom z 1918 r. w Bębnowie, w gminie Konopnica, w Konopnicy przy ul. Młynarskiej czy też przy ul. Zamczysko. W Skrzywnie, w gminie Ostrówek zachowała się drewniana zabudowa – to dawne domy, czworaki pracowników lokalnego majątku ziemskiego. Warto opracować szerszą koncepcję ich ochrony w skali powiatu oraz udokumentować istniejące, gdyż systematycznie ich ubywa. W gminie Skomlin wart uwagi jest modrzewiowy dom z 1840 r. przy ul. Tysiąclecia oraz pochodzący z 1926 r. dom przy ul. 3 Maja.

W kontekście budynków drewnianych koniecznie należy wspomnieć o tak zwanych *besarabkach*, czyli prefabrykowanych domach budowanych w czasie II wojny światowej dla przesiedleńców niemieckich według typowego projektu. W naszym powiecie dominował typ „turku”. Niegdyś te budynki były liczne, zachowały się m.in. w Skrzywnie i Niemierzynie w gminie Ostrówek czy Kamionce w gminie Pątnów. Ich stan zachowania jest różny. Niektóre są zamieszkałe lub zaadaptowane do funkcji społecznych, a niektóre popadły w zapomnienie. Budynki te są nielicznym przykładem budownictwa prefabrykowanego sprowadzanego z Finlandii, powstałego w czasie okupacji niemieckiej. Były stawiane dla ludności pochodzenia niemieckiego, która się tu osiedliła (zdjęcia str.129-130).

Cenne są również zachowane murowane domy mieszkalne, zwłaszcza te z ciekawym detalem architektonicznym. Zaliczamy do nich dom z 1933 r. w Dzietrznikach, w gminie Pątnów. Jest to budynek narożny z mocno ściętym narożnikiem, do którego prowadziło obecnie нефункционирующее wejście. Nad tym wejściem umieszczono niewielki detal w formie attyki. Na osi dachu elewacji wschodniej jest (ujęta szczytem wolutowym) trójosiowa wystawka z drzwiami prowadzącymi na betonowy balkon z metalową balustradą. Wystawka i narożniki budynku ozdobione sterczyną zakończono w formie kuli. Elewacja budynku jest ozdobiona gzymsem ceglany w formie gzymsu kostkowego. Inny przykład budownictwa murowanego to dom z 1928 r. w Ożarowie, w gminie Mokrsko oraz piętrowy budynek mieszkalny przy ul. Piłsudskiego w Skomlinie, ozdobiony boniowaną elewacją, a także dom przy ul. Kusocińskiego z końca XIX w., który pełnił rolę kuchni dworskiej (zdjęcia str. 131). W 1887 r. przy ul. Tysiąclecia, kosztem 4.395 rubli, wybudowano plebanię, która istnieje do dziś. Koniecznie trzeba wspomnieć o budynkach murowanych w Osjakowie. Są to przeważnie budynki z pierwszej poł. XX w., w centrum miejscowości, m.in. większa część ul. Rynek, ul. Targowej czy ul. Przejazd.

Z racji tego, że Wieluń jest centrum powiatu, najwięcej cennych budynków murowanych znajduje się właśnie tam (zdjęcia str. 132 – 134). Niestety, w wyniku bombardowań w czasie nalotów 1 września 1939 r. została zniszczona w bardzo dużym stopniu zabytkowa tkanka ścisłego centrum. Jeśli chodzi o historyczną zabudowę mieszkalną, dominuje tu zabudowa z pierwszej połowy XX w., przebudowana w różnym stopniu po 1945 r. Niezwykle cenna jest zabudowa dziewiętnastowieczna. Często domy te nie mają już detalu architektonicznego lub posiadają go w zredukowanej postaci. Zabudowa ta jest skupiona głównie w granicach ścisłej zabudowy Wielunia z okresu międzywojennego, są to m.in. ulice: Kaliska, Królewska, Narutowicza, Nowy Rynek, Okólna, Palestrancka, Sieradzka, Śląska, św. Barbary. Z tych obiektów jako przykłady indywidualne podamy domy przy ul. Kaliskiej z ok. 1880 r.,

ul. Krakowskie Przedmieście z lat 1912–1918, ul. Reformackiej z 1834 r., ul. Traugutta z 1932 r., ul. 18 stycznia z 1935 r., ul. Żeromskiego z 1931 r. i z 1930 r., z charakterystyczną wieżą.

Poza samym miastem na terenie gminy Wieluń znajduje się jeszcze dość liczna zabudowa drewniana (np.: Gaszyn: ul. Opolska, ul. Strumykowa, Olewin) i cenna murowana (np.: Kurów, ul. Wieluńska, Turów).

W kontekście zabudowy mieszkalnej koniecznie należy wspomnieć o grupie domów wielorodzinnych zlokalizowanych przy obecnych ulicach Skłodowskiej, Paderewskiego i Roosevelta. Jest to zabudowa powstała w czasie okupacji niemieckiej Wielunia podczas II wojny światowej dla mieszkańców pochodzenia niemieckiego. Są to domy wielorodzinne, wybudowane według tego samego planu i pozbawione detali architektonicznych. Zespół tych domów był odpowiedzią niemieckiej administracji na problemy mieszkalne w zniszczonym mieście. W założeniu miało być 86 mieszkań. Zbudowane one zostały na terenach zabranych wieluńskiej farze. Na ich budowę wykorzystano w dużym stopniu materiał budowlany pochodzący z domów zniszczonych w czasie nalotów. Na początku 1943 r. ukończono budowę 10 bloków czteromieszkańowych i jednego sześciomieszkańowego. Następnie powstały kolejne cztery bloki czteromieszkańowe i tyle samo sześciomieszkańowych. Projektowano jeszcze trzy kolejne dla funkcjonariuszy żandarmerii i tyle samo – dla pracowników poczty oraz jeden – dla pracowników firmy D.A.F. oraz sześć kolejnych. Do istniejących budynków doprowadzona była sieć wodociągowa, były one skanalizowane i posiadały kanalizację deszczową. Tak więc ich standard mieszkaniowy był wysoki. Oryginalny stan zachowania budynków prezentuje się w różnym stopniu. Wiele z nich posiada współczesne pokrycie dachu oraz plastikową stolarkę okienną i nowe drzwi zewnętrzne. Niektóre z domów są ocieplone styropianem. Wskazane jest ich dokładne zinventaryzowanie (zdjęcia str. 133-134).

Kolejną grupę obiektów tworzą budynki użyteczności publicznej. Zaliczymy do niej szkoły. Na wsiach naszego powiatu spotkamy liczne szkoły z okresu międzywojennego, które z czasem zaadaptowano jako mieszkania. Przykładem takich zabudowań są dawne budynki szkół, obecnie mieszkalne w Dymku i Skrzynnie w gminie Ostrówek. Kolejny przykład takiego budynku – to wybudowana w 1935 r. szkoła w Drobnicach, użytkowana jako świetlica wiejska oraz szkoła w Raczynie, w gminie Czarnożyły z lat dwudziestych XX w. – obecnie budynek mieszkalny. Na szczególną uwagę w Wieluniu zasługują dwie szkoły. Pierwsza to gmach powstały ok. 1910 r., rozbudowany o aulę w latach 1932–1933. Obecnie jest to siedziba Katolickiego Liceum Ogólnokształcącego im. bpa Teodora Kubiny i Technikum SPSK (Stowarzyszenia Przyjaciół Szkół Katolickich) w Wieluniu (zdjęcie str. 137). Drugi budynek to obecna Szkoła Podstawowa nr 4 w Wieluniu, wybudowana dużym nakładem kosztów w 1931 r. (zdjęcie str. 135). Budynki tego typu stanowią wartościowy przykład budownictwa użyteczności publicznej w skali lokalnej. Są nośnikiem wartości historycznych, dokumentującym dzieje miejscowości w aspekcie społecznym.

Do innych przykładów zaliczymy budynek karczmny w Naramicach, w gminie Biała, pochodzący z końca XIX w., obecnie jest to dom mieszkalny. Charakterystycznym elementem budowli jest portyk wsparty na masywnych filarach. Inne przykłady tego typu budynków – to remizy ochotniczych straży pożarnych, jak strażnica w Skomlinie. Pełniący dziś funkcję magazynu budynek przy ul. Sieradzkiej w Osjakowie – to dawana siedziba Towarzystwa Gimnastycznego Sokół (zdjęcia str. 138). Ciekawy architektonicznie jest również budynek

miejskowej ochrony przy ul. Piłsudskiego w Wieluniu, który powstał około 1935 r. Zlokalizowany był obok wieluńskiego szpitala zbombardowanego przez Niemców.

Jednym z najbardziej charakterystycznych obiektów Wielunia jest wybudowany w 1912 r. przy ul. Królewskiej budynek Wieluńskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu. Jego projekt wykonał architekt powiatowy inż. Teodor Gałązka w 1912 r. Obiekt wybudowało Przedsiębiorstwo Budowlane „Allert i Buhle” z Częstochowy, a zajęło mu to zaledwie kilkanaście miesięcy. Budynek postawiono na planie zbliżonym do litery C. Według projektu nad tympanonem miały się znajdować rzeźby, czego ostatecznie jednak nie zrealizowano. Od rogu ul. Barycz dodano jednak balkon. Budynek ten szczęśliwie przetrwał wrześniowe bombardowania w 1939 r. W budynku miały swoje placówki różne instytucje finansowe (zdjęcie str. 136).

Przy ul. Częstochowskiej w Wieluniu znajduje się budynek powstały na początku XX w. W okresie międzywojennym zlokalizowany był tu poprawczak. Po 1945 r. znajdowała się tu siedziba lokalnych struktur służb bezpieczeństwa, gdzie przetrzymywani i bici byli więźniowie polityczni. Przy ul. Żeromskiego znajduje się duży gmach, który w czasie II wojny światowej i po niej pełnił rolę siedziby szpitala (zdjęcie str. 136).

Bardzo cennymi zabytkami są wpisy obszarowe, czyli – w przypadku tego obszaru – historyczne układy wiejskie i miejskie. W ich skład wchodzi cały układ architektoniczno-urbanistyczny obejmujący poszczególne budynki o różnych funkcjach wpisanych w krajobraz, historyczny przebieg ulic oraz podziały działek czy całych kwartałów zabudowy. W przypadku tego rodzaju zabytków należy zachować najcenniejsze elementy historycznego rozplanowania oraz kompozycji przestrzennej układu, wraz z zachowaniem w niezmiennym kształcie rozplanowania placów i ulic, ich przebiegu, szerokości i przekroju. Należy również zachować gabaryty zabudowy i zasadnicze proporcje wysokościowe. Na terenie powiatu wieluńskiego wpisane do gminnej ewidencji zabytków są układy przestrzenne Osjakowa, Kamion, Toprowa, Rudy i Wielunia.

Mimo dynamicznego rozwoju osadnictwa oraz licznych aktów lokacji osad na prawach miejskich w średniowieczu, finalnie – poza Wieluniem i Osjakowem – na terenie powiatu wieluńskiego, w jego aktualnych granicach, żaden inny ośrodek miejski się nie rozwinął w takim stopniu jak te miasta. Co za tym idzie, poza tymi dwoma przykładami, nie wykształciły się żadne typowe układy miejskie. Jak stwierdza w „Dziejach ziemi wieluńskiej” Wojciech Szczygielski, w XIII w. 7 osad otrzymało prawa miejskie, z czego tylko 4 się rozwinęły. Prawa miejskie posiadały Kamion i Toporów w gminie Wierzchlas, lecz mimo chwilowego wzmoczonego rozwoju nie wykształcił się tu układ przestrzenny typowy dla miasta, a same miejscowości z czasem nie zaczęły się różnić od innych okolicznych wiosek.

Przełom XIV i XV w. – to czas rozwoju osadnictwa wiejskiego w coraz większym stopniu. W średniowieczu uformował się kształt wielu wiosek. Historyczny układ zabudowy z podziałem na ulice mają: Chotów, Komorniki, Krzyworzecka czy Mokrsko w gminie Mokrsko. Łaszew (historycznie podzielony na Łaszew Szlachecki i Łaszew Rządowy) w gminie Wierzchlas prezentuje wywodzącą się z XIX w. zabudowę, jednak sam układ pochodzi ze średniowiecza. Na prawie niemieckim lokowane były dwie wsie kościelne – Drobnice i Raduczyce oraz szlacheckie Czernice. Układ przestrzenny Skomlina o formie owalnicy wywodzi się z 1210 r., gdzie centrum stanowił kościół oraz plac targowy.

Należy wskazać, że dla poznania dziejów osadnictwa w naszym regionie w początku XIX w. bezcenne są mapy Davida Gilly'ego z okresu zaboru pruskiego. To właśnie dzięki tym

mapom wiemy, że Broników w gminie Wierzchlas to wieś, która się rozrosła z folwarku. Układ przestrzenny wsi wieluńskich ukształtował się głównie w wyniku zmian, które miały miejsce w drugiej połowie XIX w. i pierwszej połowie XX w. Na wygląd obecnych wsi wpłynęły: najpierw ukaz carski uwłaszczający chłopów, a następnie reforma rolna. Wsie te były bardzo gęsto zabudowane. Dla przykładu, w wyniku reformy uwłaszczeniowej, Czarnożyły zostały podzielone na kilka jednostek osadniczych. W wyniku reformy rolnej z okresu międzywojennego, a także w parcelacji działek majątku Skrzywno w 1928 r. nastąpiły pewne zmiany w ukształtowaniu wsi. Wiemy to z zachowanej mapy parcelacji majątku dworskiego Skrzywno. Należy wspomnieć, że wiele (jeszcze przedwojennych) osad czy folwarków obecnie jest niezamieszkałych lub są zupełnie wyludnione, a o bytności gospodarstw w tym miejscu świadczą jedynie ruiny domostw. Przykładem jest osada młynarska Jarzab w gminie Wierzchlas, jak również Szepece (Sepce) w gminie Czarnożyły, które są kolejnym przykładem nieistniejącej dziś miejscowości. Znajdowała się ona w połowie drogi pomiędzy Leniszkami a Chojnicami. Usytuowana tu była karczma, która miała się cieszyć dużą popularnością. W tym miejscu istniał też cmentarz choleryczny. Dziś o istnieniu tej osady świadczy współczesna kapliczka oraz tablica informacyjna.

Przykładem ulicówki jest Mokrsko. Wieś, tak jak dziś, położona była pomiędzy drogą z Wielunia przez Krzyworzeczkę do Skomlina. W XIX w. wieś podzielona była na dwie jednostki osadnicze. Zachodnia (wraz z dworem), będąca własnością prywatną, określana była szlachecką. Wschodnia, nazywana narodową bądź królewską, była własnością rządu. W wyniku uwłaszczenia chłopów doszło do wyodrębnienia się kilku jednostek osadniczych, w 1912 r. istniały trzy. Krzyworzeczka – to wieś, która rozwinęła się wzdłuż rzeczki o tej samej nazwie, a z czasem rozrosła się w kierunku Mokrska. Z folwarku wyodrębniły się wsie: Brzeziny, Mątewki oraz Maręże. W połowie XIX w. Wróblew miał układ bardzo skoncentrowany, przypominający placowy. Ciekawy układ związany z placem ma Skomlin.

W powiecie wieluńskim znajdziemy założenia dworsko-parkowo-folwarczne o różnym stopniu zachowania. Do naszych czasów nie przetrwała część dworów i pałaców (Czernice i Krzętle w gminie Osjaków, Dąbrowa, Niedzielsko i Starzenice w gminie Wieluń, Pątnów). W wielu przypadkach obiekty te zostały zniszczone po 1945 r.

W przeszłości na terenie powiatu było wiele budowli o charakterze obronnym. Do dziś zachowały się fundamenty wieluńskiego zamku wraz z murami miejskimi. Do budowli obronnych zaliczamy również zespół schronów z 1944 r. na terenie gmin Konopnica i Osjaków.

W powiecie zachowało się bardzo dużo zabytków sakralnych. Odnajdziemy tu przykłady większości stylów architektonicznych panujących na ziemiach polskich. Powiat wieluński może się pochwalić zabytkami sztuki romańskiej. Mimo przebudowy, cechy tego stylu zachował kościół w Rudzie gm. Wieluń (zdjęcia str. 182-183) oraz kościół pw. św. Piotra i Pawła w Krzyworzecze wraz z pobliską dzwonnica.

Przykładem świątyni gotyckiej, przebudowanej w XVIII w., jest kościół pw. św. Wawrzyńca w Dąbrowie gm. Wieluń (zdjęcie str. 179). Mało osób wie, że niewiele brakowało, a dziś nie byłoby tego bardzo cennego zabytku. Tylko dzięki ogromnej determinacji ludzi udało się uratować kościół od dużego pożaru. W okresie międzywojennym strawił on kilka zabudowań tej miejscowości, lecz samą świątynię uratowano, mimo że już zapalił się dach.

W 1520 r. w stylu renesansu wzniesiono – z fundacji J. i A. Potockich – kościół pw. św. Stanisława BM w Mokrsku (zdjęcie str. 175). W 1626 r. z fundacji A. Kożuchowskiego świątynia została rozbudowana, część drewnianą zastąpiono częścią murowaną, wykonano

również późnorennesansowe sztukaterie. W końcu XVIII w. w duchu baroku wybudowano trzydziestojednometrową wieżę. W pierwszej ćwierci XVII w. wybudowano murowany kościół pw. św. Mikołaja w Wierzchlesie. W latach 1760, 1873 i 1914 budynek był przebudowywany lub remontowany. Wcześniej kościół posiadał wieże. Na przestrzeni ostatnich lat przeprowadzono prace przy wymianie pokrycia dachu. W 1642 r. wybudowano kościół pw. św. Rocha w Konopnicy w stylu baroku. W 1858 r. kościół został częściowo odbudowany po pożarze. Do czasów kasaty klasztoru w 1864 r. świątynia należała do paulinów, później była kościołem parafialnym.

W 1930 r. rozpoczęto budowę kościoła w Ożarowie (zdjęcie str. 175), który według projektantów miał nawiązywać do epoki gotyku. Z uwagi na wybuch II wojny światowej konsekracja miała miejsce dopiero w 1961 r. W latach 1919–1927 r. wybudowano kościół w Pątnowie, który również w swojej formie miał nawiązywać do epoki średniowiecza.

Należy wspomnieć o licznych cmentarzach różnych wyznań. Warto zaznaczyć, że pierwotnie cmentarze zlokalizowane były w bezpośrednim sąsiedztwie świątyń. W powiecie wieluńskim na cmentarzach przykościelnych nie zachowały się widoczne groby, choć cmentarze urządzano przy większości kościołów powstałych do XIX w. Na miejscowym cmentarzu przykościelnym w Grębieniu są pochowane osoby, które zginęły w czasie potopu szwedzkiego. Jak wynika z przeprowadzonych analiz śladów obrażeń, zginęły na skutek działań wojennych.

Nagrobki znajdujące się na zachowanych cmentarzach są często wspaniałym przykładem sztuki sepulkralnej. Same cmentarze stanowią część dziedzictwa kulturowego. Są świadectwem wielokulturowości i różnorodności regionu oraz jego dziejów. Na cmentarzach spoczywają osoby zasłużone dla lokalnej społeczności oraz dziejów regionu. Na wielu z nich znajdują się mogiły poległych w czasie powstań i walk o wolny kraj. Wiele grobów wymaga przeprowadzenia pilnych prac restauratorskich. W naszym powiecie liczne są przykłady cmentarzy cholerycznych (m.in. w Chotowie i Krzyworzece, w gminie Mokrsko, w Ostrówku i w Dąbrowie, w gminie Wieluń). W wielu przypadkach nawet lokalna ludność nie wie o ich istnieniu, dlatego widzimy potrzebę ich inwentaryzacji oraz opisanie.

W kontekście zabytków warto wspomnieć o kapliczkach, krzyżach i figurach świętych. Z uwagi na bogatą wielokulturowość, wiele z nich, to ślad przeszłości tego obszaru. Są przejawem ludowej pobożności i religijności. Kapliczki pełniły ważną rolę jako miejsca kultu. Dziś stanowią część dziedzictwa kulturowego gminy. Posiadają widoczne wartości estetyczne i historyczne, jako materialne dokumenty dziejów tego regionu. Uzupełniają je wartości niematerialne, gdyż obiekty te uznaje się za świadectwa dawnej kultury religijnej. Jednym z nich jest murowana kapliczka z XIX w. przy kościele parafialnym w Pątnowie. Warte wspomnienia jest kaplica cmentarna na cmentarzu w Skomlinie oraz neogotycka kapliczka we Wróblewie, również na terenie tej gminy. Ta druga stanowi grobowiec rodziny Bartochowskich i Bąkowskich. Formę kapliczki słupowej ma kapliczka w Czernicach, natomiast przykładami kapliczek o dużej bryle są kapliczka w Sieńcu z początków XX w., rozbudowana około 1957 r. oraz kapliczka w Turowie wybudowana w 1902 r., a rozbudowana w 1990 r.

Ciekawą grupę zabytków stanowią zachowane obiekty techniki i zabytki przemysłowe, zwłaszcza te niewchodzące w obręb zabudowań folwarcznych wraz z dworami i pałacami. W Raczynie zachowały się spichlerz i obora pochodzące z XIX w. Niestety, przez długi czas, ten rodzaj budownictwa był niedoceniany i bardzo często nie podejmowano prób jego zachowania. Z powodu upływu czasu i bierności osób, wiele nieczynnych obiektów przemysłu

i techniki na zawsze zniknęło z krajobrazu, co jest ogromną stratą dla nas wszystkich. Obecnie zachowane budowle – to tylko część obiektów przemysłowych, które funkcjonowały na naszym terenie. Po wielu z nich nie pozostał nawet ślad, dlatego większość mieszkańców powiatu nie wie o ich istnieniu. Przykładem takiego obiektu był wieluński browar czy młyn w Skrzynnie, w gminie Ostrówek.

W Nowym Świecie przy drodze krajowej nr 43 zachowała się, pochodząca z 1924 r., bardzo ciekawa studnia domkowa. Należy wspomnieć również o zachowanym wieluńskim kamieniołomie, z którego przez dziesięciolecia wybierano wapień na budowę lokalnych budynków. Surowiec pochodzący z wieluńskich kamieniołomów odegrał znaczącą rolę w procesie kształtowania miasta. Wznoszono z niego miejskie budowle już w średniowieczu. Do czasów rewolucji przemysłowej w XIX w., a co za tym idzie, rozwoju przemysłowej produkcji cegieł, takie kamienie były podstawowym materiałem budowlanym. W przeszłości znajdowano w nim wiele ciekawych relikwii minionych epok geologicznych i śladów prehistorycznych form życia, np. amonity. Miejscowi nazywają kamieniołom „gruby”. Wyraz stanowi zapożyczenie z języka niemieckiego *Grube*, czyli *kopalnia*.

Ciekawym przykładem obiektu inżynierskiego jest tak zwana „królewska Grobla” na terenie gminy Skomlin. Przykładem zabytków tej kategorii jest odlewnia żeliwa przy ul. Wojska Polskiego w Wieluniu, wybudowana w 1932 r. Obecnie ten budynek oraz sąsiedni budynek piekarni z 1923 r. zostały zaadaptowane na cele usługowo-handlowe.

Do połowy XX w. młynarstwo było jedną z najbardziej popularnych gałęzi przemysłu spożywczego na polskiej wsi. Również w miastach odgrywało kluczową rolę. Nie dziwi więc fakt, że zwyczajnym elementem krajobrazu były wszelkiego rodzaju młyny i wiatraki. Do dziś tego rodzaju budynki są zabytkami najliczniej zachowanymi. Na terenie ziemi wieluńskiej dominowały młyny wodne i wiatraki. Młynów maszynowych i parowych było o wiele mniej, jednak wraz z uprzemysłowieniem stawały się one coraz bardziej powszechne. Największym młynem w naszym powiecie był młyn *Amerykanka*. Nazwa pochodzi od rodzaju napędu urządzeń młyńskich dość powszechnych w II Rzeczypospolitej.

Budynek młyna powstał w 1927 r. Początkowo posiadał 16 par walców o mocy przemiałowej 30 ton na dobę. W 2018 r. mocno zniszczony, nieużytkowany od dłuższego czasu, budynek został zaadaptowany na kompleks mieszkalno-usługowy o nazwie *Amerykanka Residence* z poszanowaniem historycznej zabytkowej tkanki budynku. Został zaakcentowany fakt, że w okresie międzywojennym był to największy wieluński młyn, stąd też z tym miejscem związana była spora grupa ludzi (bezpośrednich pracowników lub osób korzystających z usług młynarzy). W 2018 r. projekt *Amerykanka Residence* nagrodzony został w ogólnopolskim konkursie architektonicznym. Budowa kompleksu mieszkaniowego o wysokim standardzie w miejscu dawnego młyna *Amerykanka* w Wieluniu została wyróżniona przez jury Ogólnopolskiego Otwartego Konkursu „Modernizacja Roku & Budowa XXI wieku”. Jak czytamy w uzasadnieniu: „Za odważną decyzję o podjęciu się trudu modernizacji budynków starego młyna podyktowaną przywiązaniem do rodzinnego miasta Wielunia. Nadanie nowej funkcji budynkom zabytkowym i wkomponowanie stylizowanych nowych bloków w przestrzeń dookoła młyna – to dobra decyzja również w wymiarze ekonomicznym. Na uwagę zasługuje nadbudowa dachu i uzyskanie dodatkowej powierzchni przy zachowaniu zabytkowego charakteru obiektu z początku XX wieku”.

Przykładem niegdyś licznie występujących młynów jest młyn wodny w Kochlewie, w gminie Wierzchlas wybudowany w 1928 r. przez Kazimierza Krysiaka. W 1934 r. młyn

posiadał jedną parę walców, dwie pary kamieni francuskich, perlak, żubrownik, jagielnik oraz turbinę Knoppa. Do powstałej osady młyńskiej należało 19 mórg. W latach pięćdziesiątych XX w. młyn znacjonalizowano, w 1980 r. zelektryfikowano, a od 1983 r. wrócił do swoich prawowitych właścicieli. Również w Kępowiznie, w gminie Pątnów zachował się młyn pochodzący z 1914 r. Budynek doznał dużych zniszczeń w czasie powodzi w 1997 r. Do postulatów konserwatorskich zaliczono odbudowę turbinowni i założenia młyńskiego, które łącznie udokumentowałyby i odtwarzały (w formie skansenu) kompletne życie młynarza z początku XX w.

Również w Kuźnicy, w gminie Ostrówek zachował się młyn wodny z 1909 r. wraz z domem młynarza (zdjęcie str. 196). W gminie Osjaków nad Wartą znajdowało się sporo młynów, m.in. młyn Jana Majnerta w Osjakowie, młyn K. i J. Cieluchów w Łykowem oraz młyn L. Wolnego w Drobnicach. Dwa młyny istniały w Kuźnicy Strobińskiej. Do dziś nie zachowały się młyny w Kraszkowicach, Jarzębiu, Kamionie, Krzeczowie czy Przywozie (wszystkie w gminie Wierzchlas). W tym miejscu trzeba wspomnieć o odnowionej lokomobili z jednego z młynów w Skomlinie, która obecnie jest w pełni sprawna. Jej docelowe miejsce to spichlerz w Skomlinie.

W XIX wieku w Czernicach w gminie Osjaków istniała niewielka huta szkła, działająca przy miejscowym majątku. Do dziś, miejsce gdzie (jak się przypuszcza) stała, nazywa się Hutą Szklaną. W latach 1835–1841 szklarzem był K. Lipiński. Zachowały się tylko fundamenty murowanego młyna spalinowego Dawida Berkowicza z Bolkowa-Brześcia (obecnie Ostrówek-Dobroszyny) (zdjęcie str. 197). Fundamenty oraz częściowo zabudowa mieszkalna i gospodarcza zachowały się z młyna na Jackowskim (zdjęcia str. 196-197). Nie ma śladu po parowej cegielni w Chotowie, która należała do właściciela tych dóbr Zygmunta Klemensa Weryho-Darewskiego. Był to znaczący zakład. W „Gazecie Kaliskiej” z 1910 r. pojawiła się reklama, z której wynika, że chotowska cegielnia parowa wyrabiała różnego rodzaju i w najlepszym gatunku cegłę, dreny, dachówkę. W skład zakładu produkcyjnego wchodziły: budynek wyrobni, 12 drewnianych suszarni, komin o wysokości 27 m, dziesięciokomorowy piec typu Hoffman oraz lokomobila parowa. W cegielni wytwarzano ok. 700–800 tys. sztuk cegieł rocznie, a zatrudnionych w niej było od 12 do 20 pracowników.

Nie zachowała się również papiernia w Kochlewie, w gminie Wierzchlas.

Zabytki w powiecie wieluńskim są w różnym stanie zachowania. Elewacja niektórych budynków wymaga prac restauratorskich lub konserwatorskich, wymagają interwencji, w tym naprawy zerwanych dachów, malowania wewnątrz, osuszenia fundamentów, rozbudowy, uporządkowania otoczenia czy też wyremontowania ogrodzenia.

Jednym z przykładów takich zabytków jest dworek w Ostrówku. Wybudował go najprawdopodobniej przed 1914 r. Stanisław Tarnowski, na miejscu dawnego siedliska ziemnego. Możliwe, że dwór wybudowano po 1911 r., kiedy to w Unikowie w wyniku pożaru spaliła się główna siedziba tej rodziny. W połowie 1916 r. powierzchnia majątku ziemskiego w Ostrówku stanowiła prawie 1.220 ha. W czasie II wojny światowej we dworku mieszkali niemieccy administratorzy majątku oraz znajdował się tam posterunek żandarmerii. Po 1945 r. majątek znacjonalizowano. Do 1972 r. miało tu swoją siedzibę nadleśnictwo, a następnie w budynku zamieszkało kilka rodzin dokonując ahistorycznych podziałów wewnątrz pomieszczeń. Sam dwór wymaga prac restauratorskich. Należałoby ujednolicić elewację, przywracając historyczny wygląd. Również park otaczający zabytek (będący w posiadaniu Lasów Państwowych) wymaga prac porządkowo-rewitalizacyjnych. W 1949 r. zajmował

powierzchnię 2,33 ha. Wtedy rosło tu ponad 250 drzew, z czasem ich liczba się zmniejszała. Już w 1975 r. zinwentaryzowano 160 drzew. Kolejna inwentaryzacja w 2006 r. wskazała 68 drzew. Najstarsze, czyli najcenniejsze drzewa rosną w części południowo-wschodniej parku. W parku znajdowała się sztucznie usypana wyspa otoczona fosą. Z niej wypływał strumień, który zasiliał pobliskie stawy (zdjęcia str. 157).

Zamieszkany, lecz w złym stanie, jest dwór Stanisława Wodzińskiego w Krzeczowie, w gminie Wierzchlas. Sam fundator pochowany jest w Mierzycach, również jego grób wymaga renowacji (zdjęcie str. 163).

Kolejnym zabytkiem w złym stanie zachowania jest dwór Piotra Kobylańskiego w Pątnowie, położony przy drodze krajowej nr 43, pomiędzy dawną spółdzielnią gminną a boiskiem. Nie znamy dokładnej daty wybudowania dworku w Pątnówku. Prawdopodobnie został wybudowany z inicjatywy Piotra Wincentego Kobylańskiego (zdjęcie str. 159). Wiadomo, że jeszcze w 1898 r. rodzina Kobylańskich mieszkała w majątku Bieniec, którym zarządzali. Budynek stoi na tak zwanym Pątnówku, który w XIX w. był własnością prywatną w posiadaniu różnych rodzin. Na początku XIX w. folwark Pątnówek należał do ewangelickiej rodziny Kreczmerów. Powierzchnia folwarku miała stanowić ok. 80 ha. Rodzina ta wybudowała gorzelnię i krochmalnię. Jeszcze w 1878 r. właścicielem majątku ziemnego w Pątnówku był p. Bibrich o czym świadczą zapisy w numerze 37 gazety „Zorza” z 1878 r. W dziale *Poradnik gospodarski i domowy* znajduje się porada p. Bibricha, właściciela majątku ziemskiego w Pątnówku, na temat migdałów ziemnych i sposobu ich uprawy. Wiadomo, że Piotr Wincenty Kobylański był właścicielem folwarku Pątnówek na pewno od 1912 r. Poza nim posiadał także majątek Poduchowny-Dzietrzniki, obejmujący ziemie między obecnym Pątnowem, a Dzietrznikami. Ziemie te odkupił od swojego ojca w 1898 r. Przez cały okres międzywojenny majątek Pątnówek był w posiadaniu tej rodziny. Warto wspomnieć, że rodzina Kobylańskich wspierała społeczność lokalną. W 1918 r. Kobylański przekazał parafii w Dzietrznikach, w formie darowizny, działkę o powierzchni 200 prętów kwadratowych (1 pręt kwadratowy wynosił 18,66 m²), która została wykorzystana do powiększenia powierzchni cmentarza parafialnego. Rodzina zrzekła się również gruntów na rzecz Ochotniczej Straży Pożarnej w Dzietrznikach.

Dworek, uwzględniony w gminnej ewidencji zabytków, zbudowany jest na planie prostokąta. Jest to budynek parterowy, podpiwniczony o długości 21 m, szerokości 12 m, wysokości zrębu 7 m, wykonany z kamienia. Dach dwuspadowy, pierwotnie pokryty był dachówką, obecnie – eternitem. Front budynku (od zachodu) z portykiem, wsparty na czterech filarach, podtrzymujących taras. Okna rozmieszczone są symetrycznie, z wyjątkiem ścian szczytowych. Pierwotny układ pomieszczeń uległ dużym zmianom w okresie działania szkoły i spółdzielni. Obecnie obiekt znajduje się w bardzo złym stanie technicznym i wymaga natychmiastowych prac konserwatorskich, w dalszej perspektywie może grozić zawaleniem. Szczególnie pilne jest zabezpieczenie dziurawego dachu. Ściany nośne i działowe są zagrzybione, poddane silnemu procesowi zniszczenia. Sklepienie i strop grożą zawaleniem. Podłogi, piece kaflowe w pomieszczeniach i piec w piwnicy są zniszczone. Schody prowadzące na strych grożą zawaleniem. Brak wyposażenia. Częściowo zachowana stolarka okienna, okna są częściowo okratowane.

Z zabudowy gospodarczej dworku w Pątnówku zachował się jedynie budynek spichlerza. Inne budynki gospodarcze wraz z czworakami zostały rozebrane w latach sześćdziesiątych XX w. lub wcześniej. W 1948 r. z budynków gospodarczych istniały: oficyna (długość – 15 m,

szerokość – 9 m, wysokość zrębu – 3 m; budynek wykonany z kamienia; rodzaj pokrycia dachu – papa; stan budynku – średni); barak dworski (długość – 15,75 m, szerokość – 11,5 m, wysokość zrębu – 2,7 m; budynek wykonany z drewna; rodzaj pokrycia dachu – papa; stan budynku – średni); stodoła i obora (długość – 46 m, szerokość – 12 m, wysokość zrębu – 4 m; materiał budowlany – piasek i wapno; rodzaj pokrycia dachu – dachówka; stan budynku – dobry); chlewnia (długość – 16 m, szerokość – 8 m, wysokość – 2 m, wysokość zrębu – 5 m; budynek wykonany z kamienia; rodzaj pokrycia dachu – dachówka; stan budynku – średni); spichlerz (długość – 14 m, szerokość – 5 m, wysokość zrębu – 6 m; budynek wykonany z kamienia; rodzaj pokrycia dachu – papa; stan budynku – słaba podłoga).

Wiadomo, że do marca 1948 r. wśród obiektów, wchodzących w skład budynków podworskich, znajdował się niepokryty dachem budynek (kamienny bądź ceglany). Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych wycięto część parku i przeprowadzono prace niwelacyjne dla wyrównania gruntu pod budowę gminnego boiska. Kaskadowe stawy są zaniedbane.

Kolejny obiekt wymagający pilnych prac konserwatorskich to wiatrak w Kurowie, w gminie Wieluń (zdjęcie str. 201). Wiatrak z 1888 r. położony jest na wschód od drogi z Kurowa do Chotowa, naprzeciwko cmentarza. Początkowo posiadał parę kamieni francuskich. W 1957 r. napęd został przerobiony na elektryczny. Stan koźlaka oceniono wtedy jako dobry. Obiekt został wpisany do rejestru zabytków pod numerem 339/18/86/A. Stopień jego zachowania należy określić jako trzeci w skali oceny zachowania wiatraków. Jeśli ma przetrwać dla następnych pokoleń, wymaga pilnych prac konserwatorskich. Z wyjątkiem ściany od stawidła, prawie kompletnie zachowana jest klatka z obitką. Ściana odwietrzna z zastawioną okiennicą jest bez widocznego wału skrzydłowego i głowicy. Zupełny brak skrzydeł. Na ścianie „ode drzwi” został zachowany szczątkowo ganek oraz drzwi mączne i wejściowe. Dach dwuspadowy jest obity blachą, we wschodniej jego części wybito otwór. Zachował się naczółek oraz okap z odeskowaniem w jodełkę i zastrzałkami. Brak dyszla. W środku zachowały się niektóre urządzenia służące do mielenia zboża. Pewne elementy wyposażenia tego koźlaka przeniesiono do wiatraka w Kocilewie. Właściciel wiatraka skłonny jest oddać go osobom trzecim, pod warunkiem zabezpieczenia obiektu dla potomnych.

Również młyn w Białej, przy drodze w kierunku do Brzozy, wymaga pilnego zabezpieczenia. Dalsze zwlekanie z pracami zabezpieczającymi zakończy się zniszczeniem obiektu ze stratą dla lokalnego dziedzictwa (zdjęcie str. 190).

W wielu przypadkach proces degradacji obiektów jest już bardzo zaawansowany, a poszczególne obiekty są w stanie ruiny. W takich przypadkach możemy zachować obiekt w formie trwałej ruiny lub rozebrać go ze stratą dla dziedzictwa materialnego. Przykładem takiego stanu rzeczy jest dwór w Głuchowie, w gminie Konopnica (zdjęcia str. 147-148). Data wybudowania dworu jest nieznana. W 1783 r. miejscowość ta była własnością Franciszka Kazimierza Siemianowskiego, kasztelana wieluńskiego. W XX w. majątek Głuchów należał do rodziny Kozarskich, którzy hodowali tu m.in. bydło rogate. Po II wojnie światowej znacjonalizowany fragment majątku z dworem i czworakami kupiła osoba prywatna, która przekazała dwór na potrzeby szkoły. Po upływie kilku lat władze państwowe odebrały jej dwór. Po latach i przy zaangażowaniu właścicieli wrócił do nich, lecz już w stanie ruiny. Z zachowanej dokumentacji ikonograficznej wiemy, że dwór był budynkiem ceglany, parterowym, na planie prostokąta. Dach był dwuspadowy, naczółkowy, kryty dachówką. Od strony zachodniej dobudowany był ganek. Budynek dworu obecnie jest w stanie całkowitej

ruiny. Zachowały się fragmenty murów nośnych z dużymi ubytkami. Budynek jest bez dachu, okien i wyposażenia. Z budynków folwarcznych zachowały się czworaki (obecnie mieszkania) i stodoła w dobrym stanie, wykorzystywana do dziś.

Dawny dwór kapituły gnieźnieńskiej (dwór arcybiskupi) w Parceli Kamionka, w gminie Pątnów – to kolejny przykład obiektu w złym stanie utrzymania (zdjęcie str. 159). Dwór powstał w połowie XVI w., prawdopodobnie z inicjatywy arcybiskupa Mikołaja Dzierzgowskiego (arcybiskup gnieźnieński 1546–1559). Obiekt miał służyć jako mieszkanie dzierżawców i rządców dóbr ziemskich, tak zwanego *klucza kamionkowskiego* nazywanego też *wieluńskim*. Pierwotnie posiadał formę piętrowej kamienicy z dobudowaną zewnętrzną drewnianą klatką schodową. Przebudowany w XVIII w. poprzez dobudowanie do północnej ściany murowanego trójkątnego arkadowego ryzalitu, mieszczącego schody do piętra i wejście do budynku. Przebudowane wówczas zostało także wnętrze budynku. Prawdopodobnie w dworku była kaplica. W latach zaborów dworek stał się własnością zaborcy i był wydzierżawiany najemcom. W okresie międzywojennym w dworku tymczasowo znajdował się dom opieki nad starcami, ochronka i szkoła rzemiosła. W latach trzydziestych dwór zakupiła osoba prywatna z rodziną. Po II wojnie światowej zabytek wykorzystywany był jako spichlerz, magazyn owoców i warzyw oraz częściowo jako kurnik. Na pewno do 1966 r. posiadał jeszcze dach. W późniejszym okresie został doprowadzony do stanu ruiny. W 1981 r. oceniono, że budynek uległ zniszczeniu w 90%. Obecnie jest w posiadaniu osoby prywatnej, jest ogrodzony i brak jest możliwości bezpośredniego dostępu do zabytku.

Dwór był budowlą murowaną podpiwniczoną z cegły ceramicznej pełnej, łączonej zaprawą wapienną. Wybudowany był na planie prostokąta z układem pomieszczeń jedno- i dwutraktowych. Wymiary dworu to 10,7 m x 18,3 m. Pierwotnie ściany były otynkowane zaprawą wapienną koloru piaskowo-szarego, wewnątrz pobielane wapnem. Na ścianach zachowały się śladowe pozostałości gzymsów i obramień. Na południowej ścianie znajdował się zegar słoneczny. Nad piwnicą i parterem były sklepienia ceglane, natomiast piętro przykryte było stropem, który się nie zachował, podobnie jak dwuspadowy dach. Ryzalit pokryty był trójpołaciowo, a jego boki pokryte dachem jednospadowym. Dach był odeskowany, pod koniec jego istnienia pokryty papą. Otwory okienne były prostokątne, okna – przeważnie dwuskrzydłowe. Drzwi od strony ryzalitu zwieńczone były łukiem. W 1967 r. dworek został wpisany do rejestru zabytków pod nr 120/A. Obecnie budynek znajduje się w stanie ruiny, grozi zawaleniem. Jeśli obiekt ma przetrwać, wymagane są natychmiastowe prace konserwatorskie.

Warto wspomnieć, że w 2018 r. dzięki inicjatywie Piotra Pawlaka, społecznego opiekuna zabytków powiatu wieluńskiego, przy wsparciu Starosty Wieluńskiego Andrzeja Stępnia, Wójta Gminy Pątnów Jacka Olczyka i prezesa Wieluńskiego Towarzystwa Naukowego Zdzisława Włodarczyka postawiono znak drogowy nr E10 na drodze krajowej nr 43, informujący o cennym na skalę województwa łódzkiego zabytku.

Do grupy zabytków, które wymagają opieki i zabezpieczenia, zaliczymy także Cukrownię „Wieluń” (zdjęcia str. 199-201). Wraz z rozwojem technologii produkcja cukru przybierała formę uprzemysłowioną z masową produkcją surowca. Pierwsza cukrownia na terenie ówczesnego zaboru rosyjskiego powstała w 1827 r. w Częstocicach. Założona została przez Henryka Łubieńskiego, uznanego za jednego z polskich pionierów w przemyśle cukrowym. Cukrownia „Wieluń” powstała w 1912 r. i obejmowała zespół budynków przemysłowo-mieszkalnych.

Za lokalizacją zakładu w tym miejscu przemawiało wiele czynników. 47 morgów (1 morga nowopolska wynosiła 5.598 m²) i pięć prętów kwadratowych (93,3 m²) – takiej wielkości obszar wydzielono w 1910 r. na potrzeby cukrowni z majątku Niedzielsko. Jego właściciele, Felicja i Kazimierz Rymarkiewiczowie, zostali jednymi z udziałowców Towarzystwa Akcyjnego Cukrowni „Wieluń”. Większość akcji znajdowała się w rękach braci Przeworskich. Co ciekawe, pierwotnie zamierzano wznieść fabrykę na terenie majątku Olewin. Na korzyść Niedzielska przemawiały m.in. plany budowy linii kolejowej i spory areał gleb nadających się pod uprawę buraka cukrowego w okolicy.

Prace budowlane ruszyły wiosną 1911 r. Maszyny i urządzenia zwożono koleją do Sieradza, a stamtąd – wozami konnymi – do Wielunia. Było to spore wyzwanie logistyczne, bo niektóre z nich ważyły nawet kilkanaście ton. W związku z niestabilnym podłożem – jak odnotował niestrudzony kronikarz dziejów cukrowni Zbigniew Rasiewicz – komin został wzniesiony na żelbetonowym fundamencie, pod którym wbito ponad 100 dębowych bali. Inną ciekawostką jest, że sześć przyzakładowych stawów wykopał stacjonujący w Wieluniu 5 Doński Pułk Kozaków. Dno i boki wyłożono gliną zwożoną z Krzyworzeki i Mokrska. W pierwszej połowie XX w. był to największy lokalny zakład przemysłowy. Na stałe w cukrowni pracowało około 100 osób, jednak w czasie kampanii przy zbiorach buraków cukrowych zatrudniano dodatkowe. W 1987 r. cukrownię uhonorowano wpisem do zasłużonych dla miasta Wieluń. O randze zakładu świadczy to, że doprowadzono do niego bocznice kolejki: najpierw – wąskotorowej, a po 1926 r. – normalnotorowej. Od 1999 r. obiekt zamknięty.

W obręb założenia wchodziły m.in.: dom dyrektora cukrowni, budynek biurowy, park, korpus fabryczny, kuźnia, parowozownia, bocznicza kolejowa, zespół domów mieszkalnych. W dramatycznym stanie jest budynek hali głównej cukrowni. Budynek jest zniszczony w bardzo dużym stopniu, wymaga przeprowadzenia natychmiastowych prac zabezpieczających. Taki stan rzeczy wynika ze świadomego niszczenia obiektu w czasie prac rozbiórkowych. Zdarzały się przypadki, że w celu wyciągnięcia metalowych elementów niszczone całe fragmenty murów. Zabezpieczenia wymaga również komin. W złym stanie jest też budynek biurowca. W celu bezpieczeństwa należy zabezpieczyć siatką duże fragmenty murów.

Zamieszkały jest dawny zespół domów mieszkalnych oraz dawny dom dyrektora. W budynkach tych wprowadzono jednak współczesny dach i stolarkę okienną, zachowując bardzo cenny detal charakterystyczny dla wielu budynków tego zespołu. Do dziś zachowany jest też niewielki budynek dróżnika. Wskazane jest zachowanie ich cennego detalu architektonicznego w postaci ceglanego gzymsu, niewskazane jest natomiast docieplenie budynku przez zewnętrzne zastosowanie styropianu. W dużym stopniu wycięto park, drzewostan prawie się nie zachował. Pozytywne jest to, że niektóre budynki magazynowo-produkcyjne zostały zaadaptowane do nowych potrzeb. Przy ul. Długosza zachowało się osiedle domów robotniczych, w którego skład wchodziły cztery domy mieszkalne o prawie zbliżonym kształcie.

Do dziś nie zachowało się wiele cennych zabytków. Przyczynami takiego stanu rzeczy jest wiele czynników, począwszy od braku opieki skończywszy na zdarzeniach losowych. W 1830 r. w wyniku dużego pożaru Toporowa spaliła się znaczna część wsi wraz z XVII-wiecznym kościołem. W drugiej połowie XIX w. rozebrano wybudowany w 1718 r. kościół parafialny w Wydrzynie. Parafia ta od wielu lat borykała się z ogromnymi problemami finansowymi. Miarę nieszczęść dopełnił pożar kościoła w 1850 r., który

doszczętnie go zniszczył i ze względów bezpieczeństwa został rozebrany, natomiast parafię włączono do parafii Czarnożyły. W symboliczny sposób – poprzez wybudowanie kapliczki – zaznaczono miejsce, gdzie stała wydrzyńska świątynia.

W listopadzie 1914 r. z niejasnych powodów okupacyjne wojska niemieckie wysadziły w powietrze dwór w Dąbrowie wraz z budynkami gospodarczymi, a cały majątek zniszczyli i ograbili. Późniejsza komisja szacunkowa strat wojennych wyceniła zniszczenia na wiele tysięcy rubli carskich (w 1914 r. urzędnik niższego szczebla zarabiał 37 rubli oraz 24,5 kopiejki miesięcznie, zaś wykwalifikowany robotnik w Petersburgu – 22 ruble i 53 kopiejki miesięcznie – przyp. aut.). Po założeniu dworskim zachowała się brama główna, zabudowania gospodarcze oraz młyn. Kolejna fala dewastacji polskiego dziedzictwa kulturowego przez niemieckiego okupanta miała miejsce podczas II wojny światowej. Ogromną stratą dla społeczności lokalnej było zbombardowanie, a później wysadzenie w powietrze wieluńskiej fary, najstarszego miejscowego kościoła. W czasie okupacji zniszczono m.in. kapliczkę w Borowcu. W późniejszym czasie odtworzono ją z dopiskiem: „Germania mnie zniszczyła, Polska odbudowała”.

W latach sześćdziesiątych XX w. rozebrano drewniany dwór w Naramicach, w gminie Biała, który po 1945 r. pełnił rolę lokalnej szkoły. W tym miejscu zachował się park z początku XX w. Również w podobnym okresie rozebrano dwór w Skomlinie. Również ten budynek pod koniec swego istnienia był siedzibą szkoły.

Z uwagi na stan budowli pod koniec XX w. rozebrano XIX-wieczny zbór ewangelicki w Krzeczowie. Była to typowa dla tego okresu świątynia ewangelicka ze skromną bryłą i wieżą w fasadzie. W drugiej połowie XX w. rozebrano klasycystyczny dwór w Mierzycach, którego wygląd znany z fotografii pochodzącej z lat II wojny światowej.

Kolejnym dworem, który został rozebrany, jest dwór w Starzenicach (zdjęcie str. 161). Jeszcze w latach dziewięćdziesiątych istniały jego niewielkie jego fragmenty. Obecnie zachowały się po nim pozostałości piwnic, a także jeden budynek gospodarczy, w którego części ulokowano szatnie lokalnego klubu piłkarskiego. W pogorszonym stanie jest park podworski z końca XIX w. z aleją lipową liczącą ponad 50 drzew. W dworku urodził się Ignacy Koziелеwski (1882–1964), twórca hymnu harcerskiego. Jego ojciec Sebastian pod koniec XIX w. był zatrudniony w majątku Starzenice jako ogrodnik.

W ostatnich latach rozebrano ruiny dworu w Kopydłowie, w gminie Biała. Mimo zaangażowania społecznego opiekuna zabytków powiatu wieluńskiego, właściciel nie podjął żadnych starań dla uratowania obiektu. W złym stanie pozostaje park podworski z końca XIX w. oraz dostawiona do dworku dobudówka.

Na terenie powiatu wieluńskiego znajdziemy przykłady adaptacji obiektów zabytkowych do nowej funkcji. Niestety nie zawsze odbywa się to z poszanowaniem zabytkowej wartości. Większość walorów zabytkowych utracił np. dwór w Skrzynnie, w gminie Ostrówek. Od 1813 r. majątek ziemski Skrzynno należał do rodziny Białeckich. Ostatnim właścicielem majątku z tej rodziny był Ignacy. Po 1908 r. majątek należał już do innych osób. Sam dwór powstał prawdopodobnie za czasów Białeckich. Zachowały się jego mury nośne oraz oryginalne sklepienia piwnic. Po wojnie dwór został zaadaptowany na potrzeby domu pomocy społecznej. Do jego ściany północnej dostawiono nowy budynek. Obecnie we dworze znajdują się administracja i sale terapeutyczne. Kolejnym przykładem przebudowy dworku na szeroko rozumiane funkcje społeczne jest dostosowanie na potrzeby ośrodka pomocy społecznej, pochodzącego z połowy XIX w. dworku w Olewinie, w gminie Wieluń. Dwór otacza park.

Dawny dwór w Łaszewie, w gminie Wierzchlas obecnie użytkowany jest jako szkoła. Prawie zupełnie wycięto park dworski, który go otaczał. Na potrzeby szkoły został także przebudowany dwór z końca XIX w. w Łagiewnikach, w gminie Czarnożyły (zdjęcia str. 147). Szkołę otaczają resztki parku. Na potrzeby szkoły adaptowano również dwór z trzeciej ćwierci XIX w. w Chotowie, w gminie Morsko (zdjęcie str. 156). Z tego samego okresu pochodzi częściowo zachowany park dworski otaczający dwór. Po 1945 r. na potrzeby nadal funkcjonującego domu dziecka przebudowano, z utratą wartości zabytkowej, dwór w Komornikach, w gminie Mokrsko, który powstał pod koniec XIX w. Zmieniono bryłę obiektu przez jej rozbudowę oraz wymieniono pokrycie dachu, stolarkę okienną i drzwi.

Jeśli chodzi o przykłady uratowanych obiektów należy do nich zaliczyć zespół dworsko-parkowo-folwarczny w Wielgiem, w gminie Ostrówek (zdjęcia str. 158). Powstał on w drugiej połowie XIX w. Składał się z budynku dworu, budynków folwarcznych i parku. Dzięki zaangażowaniu osoby prywatnej, budynek na początku XXI w. został poddany kompleksowym pracom konserwatorskim, gdyż wcześniej stał opuszczony, nawet nie posiadał wszystkich szyb. W tym roku rozpoczną się prace restauratorskie przy kaplicy podworskiej z 1903 r.

Przykładem takiego działania jest również adaptacja budynków poklasztornych na siedzibę Muzeum Ziemi Wieluńskiej. W połowie XIX w. zabudowania klasztorne przeszły w ręce prywatne. Fabrykant Karol Neuville założył w nich manufakturę sukienniczą. Wobec zmiany przeznaczenia budynku konieczna była jego gruntowna przebudowa. W wyniku pożaru w 1844 r. fabryka przestała funkcjonować, po czym została przejęta przez Bank Polski. W latach 1916–1926 mieściła się tu szkoła żydowska, a następnie kino. W czasie II wojny światowej budynek został uszkodzony. Po remoncie urządzono w nim stolarnię, która działała do końca lat pięćdziesiątych XX w., kiedy to obiekt był parterowy. W latach 1965–1969 przeprowadzono remont budynku, obejmujący rekonstrukcję pierwotnego wyglądu klasztoru wraz z przystosowaniem na funkcjonujące do dziś muzeum.

W ostatnich latach – na potrzeby imprez okolicznościowych – odrestaurowano, dzięki zaangażowaniu Martyny Walczak, wzniesioną w 1933 r. drewnianą siedzibę letnią pabianickich fabrykantów Enderów. Budynek, powszechnie nazywany *dworkiem myśliwskim*, otoczony jest parkiem dworskim. Rodzina posiadała w Kraszkowicach spory majątek, w którego skład wchodziły krochmalnia, młyn i tartak. Po 1945 r. w willi przez długi czas znajdowała się szkoła podstawowa. Sam park jest zachowany w stanie dobrym.

Od 2020 r. właścicielem pałacu w Rudzie wraz z okolicznymi gruntami zostało stowarzyszenie „Tacy Sami” (zdjęcia str. 160). Z inicjatywy prezesa Waldemara Kluski rozpoczęły się działania mające za zadanie adaptację mocno zniszczonego zabytku na potrzeby dziennego domu pobytu seniorów, natomiast w budynkach podworskich powstać mają warsztaty terapii zajęciowej. Pałac w stylu neorenesansowym znajduje się na wschód od pierwotnie romańskiego kościoła pw. św. Wojciecha. Otoczony jest parkiem podworskim, obecnie zaniedbanym, powstałym w tym samym czasie. Pałac powstał około 1851 r., możliwe, że został przebudowany z dawnego spichlerza. Inicjatorem powstania zabytku był Emanuel Taczanowski, do którego należał miejscowy folwark. W 1854 r. majątek opisano jako (pisownia oryginalna) „dwór dziedzica dobrze urządzonej otacza ogród rozległy, wyborowemi (wybornymi – przyp. aut.) gatunkami drzew owocowych zapełniony, prócz niego proboszcz i wielu z włościan mają sady obszerne, znaczny dochód rocznie im przynoszące [...]. Budowle dworskie, jakimi są oficyny, spichlerz, stodoły, stajnie, szopy, itd. stanowią piękny okół

zabudowań ekonomicznych; toż samo można powiedzieć o budowlach wiejskich utrzymywanych starannie”.

W 1993 r. majątek stał się własnością Agencji Rolnej i rozpoczął się proces stopniowego pogarszania stanu pałacu. W roku 2024 stan nieużytkowanego już budynku oceniono jako dobry. W stanie zadowalającym były ściany nośne i działowe oraz pokrycie dachu. Częściowo zachowane były jeszcze ozdobne parkiety na parterze, na piętrze już zniszczone i zagruzowane. Zwrócono uwagę na duże braki w tynkach i wyposażeniu oraz na zniszczoną instalację elektryczną i ogrzewania kaflowego. Od tego czasu podejmowano kilka prób zadbania o pałac.

W 2016 r. społeczny opiekun zabytków powiatu wieluńskiego zwrócił się do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z prośbą o pilną interwencję w sprawie uratowania tego zabytku. Pałac – to budowla na planie prostokąta z bocznymi ryzalitami. Front budynku z portykiem znajduje się od strony południowej, jest wsparty na czterech kolumnach, podtrzymujących taras. Bryła obiektu jest zwarta, podpiwniczona, dwupiętrowa. Dach dwuspadowy o małym nachyleniu. Ściany zewnętrzne są z cegły ceramicznej w zaprawie wapienno-cementowej. Ściany działowe są murowane lub drewniane, otynkowane. Stropy, z wyjątkiem stropów piwnic są drewniane. Elewacja północna budynku jest symetryczna, pierwotnie zdobiona różnymi elementami dekoracyjnymi i architektonicznymi z portykiem. Ryzality z pilastrami są zwieńczone trójkątnymi szczytami z metalowymi balkonami. Elewacja południowa jest podobnie zdobiona, do jej wschodniego ryzalitu dobudowano ganek. Szczyt prawie bez dekoracji. Okna prostokątne rozmieszczone symetrycznie.

Budynek wymaga prac konserwatorskich. Ściany działowe wymagają pilnego zabezpieczenia. Strop i sufit grożą zawaleniem. Dużej degradacji uległa elewacja budynku, w niektórych miejscach od cegły odpadły całe płyty tynku. Drzwi i okna są zamurowane. Okna są pozbawione szyb. Zachowały się metalowe balkony elewacji południowej. Wyposażenie budynku zostało prawie zupełnie zniszczone. Park jest zaniedbany i zaśmiecony.

Sukcesem było odrestaurowanie wiatraka w Kocilewie, w gminie Mokrsko. Wiatrak w Kocilewie (zdjęcie str. 194) wraz z osadą młyńską istniał w tym miejscu już w połowie XIX w. Od początku XX w. należał do rodziny Kowalskich. W 1914 r. wiatrak spłonął po walkach między Niemcami a carskimi Kozakami pod Wierzbiem, Prawdopodobnie odbudowano go w 1918 r. W czasie odpowiednich warunków pogodowych jego moc przerobowa mogła osiągnąć do 1,2 tony na dobę. Z nieznanых powodów w okresie II wojny światowej władze niemieckie nie odebrały wiatraka rodzinie, mimo że niemieccy właściciele majątku Ożarów, rodzina Meske, przez cały okres międzywojenny czyniła nieustane kroki w celu przejęcia wiatraka z osadą. W Polsce Ludowej władze stwarzały ciągłe problemy właścicielowi – Henrykowi Kowalskiemu, który zelektryfikował obiekt. Ostatecznie Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Łodzi w 1960 r. zakazało przemiału zboża, a sam Kowalski był ostatnim prywatnym młynarzem w Ożarowie. Zamknięty wiatrak początkowo służył jako magazyn, lecz z upływem czasu postępowała degradacja obiektu, np. zdjęto skrzydła, ponieważ groziły zawaleniem, zawalił się dach, zniszczeniu uległy elementy mechanizmu i obitka. W 1996 r. z inicjatywy Muzeum Wnętrz Dworskich w Ożarowie i Towarzystwa Przyjaciół Muzeum Wnętrz Dworskich w Ożarowie przy wsparciu Urzędu Miasta i Gminy Wieluń podjęto działania zmierzające do odtworzenia koźlaka. W pracach tych, prowadzonych w następnych latach, szczególnie odznaczyli się Bogusława Wiluś i Wacław Witkowski. Po odejściu na emeryturę p. Wiluś prace kontynuowali kolejny kierownik muzeum, Jarosław Eichstaedt i pracownik muzeum Paweł Gwałt. Teren, na którym stały resztki wiatraka,

zakupiono, natomiast sam młyn oddał, bez dodatkowych kosztów, Witold Kowalski. Uczynił to z zastrzeżeniem: wiatrak nie mógł być przeniesiony w inne miejsce, a po rekonstrukcji miał być udostępniony do zwiedzania oraz spełniać funkcje dydaktyczne.

Prace prowadzone były pod kierownictwem Jana Świącha z Muzeum Etnograficznego w Toruniu. W czasie prac wykorzystano elementy zachowanego miejscowego wiatraka (m.in. koziół, mechanizmy), pozostałości z innych koźlaków oraz nowe drewno. Utrzymanie wiatraka wymaga dalszych nakładów i prac wynikających z oddziaływań warunków biologicznych i atmosferycznych. W 2012 r. wykonano konserwację wewnętrzną i zewnętrzną. W 2016 r. przeprowadzono remont śmigieł, uszkodzonych wskutek wiatru. Wiatrak w Kocilewie wpisany jest do rejestru zabytków z dn. 06.10.1986 r., nr rej.: 337/16/86, stanowi jeden z nielicznych, zachowanych obiektów przemysłu rolnego, element krajobrazu kulturowego wsi Kocilew. Jest to jedyny w pełni zachowany i odbudowany wiatrak w powiecie wieluńskim.

Wg stanu na dzień 30 września 2024 r. do *Rejestru zabytków nieruchomości województwa łódzkiego w powiecie wieluńskim* wpisanych było 59 obiektów, w tym: gm. Biała – 6, gm. Czarnożyły – 3, gm. Konopnica – 7, gm. Mokrsko – 7, gm. Osjaków – 1, gm. Ostrówek – 1, gm. Pątnów – 6, gm. Skomlin – 4, gm. Wieluń – 19 i gm. Wierzchlas – 5. Szczegółowy wykaz obiektów znajduje się w **Załączniku nr 5**. Na stronach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi dostępny jest wykaz obiektów wpisanych do wojewódzkiej ewidencji zabytków. Dokumentacja fotograficzna zabytków z obszaru powiatu stanowi **Załącznik nr 8**.

Powiat wieluński jest właścicielem dwóch obiektów zabytkowych – jeden z nich to budynek dawnego dworu w Komornikach. Po gruntownej przebudowie pełni on rolę domu dziecka. Drugi to użytkowany wspólnie z Urzędem Miejskim w Wieluniu XIX-wieczny pałac Fryderyka Golańskiego. Będąc właścicielem wymienionych zabytków powiat jest ustawowo zobligowany do opieki nad obiektami, do utrzymywania ich w dobrym stanie technicznym, przeprowadzania remontów i bieżących konserwacji. Niezależnie od zapisów legislacyjnych, władze powiatu powinny dołożyć wszelkich starań, aby stan zabytków, jak również całej przestrzeni publicznej, wpływał pozytywnie na jakość życia mieszkańców, a turystów zachęcał do dłuższych pobytów. Dotyczy to nie tylko tych zabytków, które należą do Powiatu Wieluńskiego, lecz wszystkich zabytkowych obiektów na terenie powiatu.

Układy przestrzenne

We wstępie zaznaczono wybrane wiejskie i miejskie układy przestrzenne. Choć dziś wielu może to zaskakiwać, Toporów i Kamion posiadały prawa miejskie. Oczywiście, nie były to miasta w dzisiejszym tego słowa znaczeniu. Na ich założenie miało wpływ dogodne położenie przy szlaku handlowym ze Śląska na Ruś oraz przy przeprawie mostowej po obu stronach Warty. Najstarsza wzmianka o Kamionie pochodzi prawdopodobnie z 1198 r. Został on lokowany z wsi na miasto po 1433 r., a przed 1460 r. Toporów, występujący początkowo pod nazwą Zdrzanie, uzyskał prawa miejskie przed 1464 r. Niestety, nie ma prawie żadnych informacji dotyczących ówczesnego rozplanowania przestrzennego tych miejscowości. Prawdopodobnie obie nie wykształciły typowego układu miejskiego.

W obecnym Kamionie istnieje układ przestrzenny wzdłuż dwóch głównych ulic, o nierównym przebiegu. Być może rolę głównego rynku pełnił plac pomiędzy nimi, na którym dziś są budynki postawione w XX w. i współcześnie. Co warto zaznaczyć, w XV w. istniała tu świątynia parafialna, a w późniejszym okresie – kaplica filialna parafii w Mierzycach. Obecny kształt zabudowy Toporowa, usytuowany wzdłuż głównych ulic, ukształtował się w połowie XIX w. Historycy zaznaczają, że mógł tu istnieć niewielki czworokątny plac główny, wokół

którego rozchodziła się również niewielka zabudowa, co było jednak dalekie od typowego średniowiecznego rynku. W źródłach pisanych z 1446 r. i 1490 r. w ówczesnym Zdrzaniu wzmiankowane jest istnienie fortalicji rodu Toporów, których śladów nie udało się do dziś ustalić. Również źródła z XVII w. wspominają o istnieniu kościoła lub kaplicy w Toporowie, którą przypuszczalnie strawił ogień w 1830 r.

W 1564 r. w Kamionie mieszkało 19 mieszczan, a w Toporowie w 1519 r. – 12. Głównym źródłem utrzymania mieszkańców było rolnictwo, a same miasteczka zapewne się nie różniły od większych wsi. Z upływem czasu rola tych dwóch miejscowości ulegała degradacji, co wpłynęło na ostateczne odebranie praw miejskich. W przypadku Kamionu pretekstem do tego było spalenie się przywileju lokacyjnego w czasie jednego z pożarów. W 1673 r. obie miejscowości określane były już mianem *villa*, co dotyczyło zabudowy wiejskiej. Zapewne bliska odległość od Wielunia, rozwój gospodarki feudalnej oraz brak rzemieślników z wiodącą przewagą rolników, wpłynęły na nierozwinięcie się tych dwóch miejscowości do skali prawdziwych miast. Historyczne założenia przestrzenne Kamionu i Toporowa wpisane są do gminnej ewidencji zabytków i uwzględnione Uchwałą nr XXXII/194/2009 Rady Gminy Wierzchnas z dnia 22 października 2009 r. w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (**Załącznik nr 2 mapa Toporowa i Kamionu**).

Jeśli chodzi o inne wsie w powiecie wieluńskim, to do gminnej ewidencji zabytków wpisany jest historyczny układ przestrzenny Rudy. Jest to typowa ulicówka. Tworzy go główna ulica 18 Stycznia i ulica Rudzka wraz z siatką ulic odchodzących od nich w kierunku północnym i południowym. Dominującymi budynkami są kościół parafialny i pałac. Do gminnej ewidencji zabytków wpisano kilka budynków indywidualnych.

Historyczne układy przestrzenne Osjakowa i Wielunia wywodzą się z czasów średniowiecza i reprezentują typowe dla tego okresu rozwiązania urbanistyczne. Centrum stanowił prostokątny rynek z funkcją targową, z odchodzącymi od niego ulicami. Znajdowała się tam też najważniejsza w mieście świątynia.

Najstarsze wzmianki o Osjakowie pochodzą z 1362 r. Nazwa pochodzi zapewne od zawołania *Osik, Osyjak* lub *Osjak*. Osjaków otrzymał prawa miejskie przed 1466 r. Okoliczności powstania osady miejskiej są bliżej nieznane. Nie znamy nawet skrótu aktu lokacyjnego. Istnieje przypuszczenie, że Osjaków rozwinął się ze wsi targowej. Prawdopodobnie na rozwój miasta miała wpływ dogodna przeprawa w tym miejscu przez Wartę. Na temat pierwotnego rozplanowania miasta posiadamy jedynie lakoniczne wzmianki źródłowe. W dokumencie z 1505 r. jest zapis o centralnie położonym rynku, o czworobocznym kształcie z kościołem w zachodniej pierzei. Z rynku wybiegały cztery ulice prowadzące wzdłuż głównych szlaków. Istniały tu raczej małe bloki zabudowy przyrynkowej z niewielkimi kwartałami zabudowy. Średnica miasta miała nie przekraczać 250 m, dlatego Osjaków był zaliczany do najmniejszych miast w Polsce środkowej. Poza kościołem do ważniejszych budynków zaliczono dwór dziedzica.

Głównym źródłem utrzymania mieszkańców były rolnictwo i ogrodnictwo. W późniejszym czasie rola i wielkość Osjakowa nie wzrosły w stopniu zdecydowanym. W okresie zaboru pruskiego Osjaków był miastem tylko z nazwy. Jego wygląd nie różnił się znacznie od wyglądu większych wsi. W 1799 r. stało tu 49 budynków. W 1827 r., czyli już w czasie zaboru rosyjskiego, było tu 40 domów, które zamieszkiwało 550 osób. Pod koniec XIX w. było tu 109 domów z 1.019 mieszkańcami. W XIX w. Osjaków określany był jako: miasteczko, wiejska osada targowa i wieś. Jednak, jak wskazują źródła, układ urbanistyczny

miał charakter ośrodka miejskiego. Istniały tu plac targowy, kościół, synagoga i inne budynki administracyjne.

Obecnie charakter miejskiej jednostki osadniczej jest dość czytelny, zwłaszcza w sposobie rozplanowania. Układ urbanistyczny historycznego centrum – to centralnie położony rynek z regularnymi kwaterami zabudowy i rozchodzącymi się ulicami, których przebieg wynika z przepływającej nieopodal Warty. Obecna ul. Targowa wychodząca z południowo-wschodniego narożnika rynku kończy się trójkątnym placem i stanowi fragment traktu z Sieradza do Pajęczna. Jak wnioskują badacze, ulica ta może być reliktem układu targowego sprzed lokacji. Najstarsze zachowane budynki – to pojedyncze domy murowane przy rynku i głównych ulicach. Nie zachowała się tu zabudowa drewniana, choć z planu Osjakowa z ok. 1918 r. wiemy, że wówczas dominowało tu budownictwo drewniane, gdyż było tylko 51 budynków murowanych. Prawdopodobnie najstarszy z nich – to tak zwany „dworek”. Murowany, parterowy budynek przy ul. Sieradzkiej pochodzi być może z końca XVIII w. Obecnie pełni funkcję mieszkalno-handlową. Jego wygląd uległ dużemu przeobrażeniu. Budynek utracił wartość zabytkową w wyniku przebudowy, która polegała na wymianie pokrycia dachu i zmianie wyglądu elewacji. Historyczny układ Osjakowa wpisany jest do wojewódzkiej ewidencji zabytków (**Załącznik nr 3 Mapa Osjakowa**).

Do lat sześćdziesiątych XX w. nie znano materiału zabytkowego potwierdzającego istnienie Wielunia do XIII w. Pierwsze większe znaleziska pochodzą z czasów rozbudowy obecnego gmachu Starostwa Powiatowego. W trakcie badań przy murach miejskich w 1984 r. znaleziono ślad osadnictwa z czasów wczesnośredniowiecznych. Lokacja Wielunia w drugiej połowie XIII w. związana była z przyjęciem nowego prawa. Musiała oznaczać również nową organizację przestrzeni dostosowaną do nowej roli. Prawdopodobnie wtedy stworzono układ przestrzenny, którego główne założenia przetrwały do dziś. Tak jak w przypadku wielu innych miast i miasteczek, centrum stanowił rynek, od którego prostopadle i równolegle rozchodziły się główne ulice miasta. W południowo-wschodnim narożniku wybudowano kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła, późniejszą kolegiatę. Wielce prawdopodobne jest, że – w miejscu późniejszego kazimierzowskiego zamku – wcześniej była jakaś budowla obronna.

W dokumencie Przemysła II z 1283 r. wśród miast, które mają się wzorować na Kaliszu, jest wymieniony Wieluń. Pierwotnie, jak się przypuszcza, granice obszaru miejskiego wytyczał wał ziemno-drewniany, otoczony fosą.

Sądzi się, że pod koniec XIII w. częściowo został ukształtowany zasięg granic ścisłej zabudowy średniowiecznego miasta oraz jego główny układ komunikacyjny, utrwalony później murowaną zabudową. XIV w. – szczególnie lata panowania Kazimierza Wielkiego i późniejsze lenno Władysława Opolczyka – to czas dużego rozkwitu miasta. Z fundacji tego pierwszego powstały mury, które zastąpiły wcześniejsze drewniane obwarowania, co zdeterminowało rozwój przestrzeni miasta. W czasach panowania Kazimierza Wielkiego został wybudowany zamek.

Od XV w. w źródłach pisanych pojawiają się nazwy wybranych ulic, co wskazuje na rozwój zabudowy mieszczańskiej. W tym okresie w dokumentach pojawiają się wzmianki o ratuszu na Rynku, łaźniach czy browarze. Nie ma informacji na temat pierwszych budynków mieszkalnych w obrębie murów. Zakłada się, że – jak w większości takich miast – była to zabudowa drewniana. Na rynku stał niewielki murowano-drewniany ratusz. Pod koniec XV w. lub na początku XVI w. drewniane nawierzchnie rynku wymieniono na kamienne bruki. O ukształtowaniu zabudowy centrum Wielunia w XVI w. wiemy więcej. W latach 1550–1580

przy rynku znajdowało się 27 domów (o konstrukcji drewnianej i murowanej) z przypisanymi do nich właścicielami. Zwiększyła się też liczba ulic w obrębie murów. Liczba domów w tym okresie szacowana jest na ok. 220. Ze spisów wiemy, że poza murami wyrosły dwa główne przedmieścia: krakowskie i kaliskie. W latach 1687–1688 w Wieluniu (łącznie z przedmieściami) było 308 domów. W 1789 r. w obrębie murów miejskich było 151 domów drewnianych i 24 kamienice. Badacze stawiają tezę, że od lat dziewięćdziesiątych XVII w. wieluński rynek posiadał już całkowicie murowaną zabudowę. W innych częściach miasta stopniowo postępował proces wypierania budownictwa drewnianego lub szachulcowego przez murowane. Do XVIII w. układ przestrzenny miasta nie ulegał większym przemianom. Jednak wpływ na zabudowę miały wojny: potop szwedzki i III wojna północna, które w bardzo dużym stopniu ją zniszczyły. Wieluń posiadał charakter typowo lokalnego ośrodka miejskiego z dominującym rolnictwem, o czym świadczy fakt, że w okresie zaboru pruskiego na przedmieściach miasta było 59 stodół mieszkańców Wielunia. Z tego czasu pochodzi dobrze znana mapa mierniczego Grappowa, obrazująca układ urbanistyczny w granicach murów.

Jak wskazują źródła, w XIX w. dokonywano przekształceń architektonicznych w mieście, co poprawiało warunki mieszkaniowe: „miasto Wieluń na swej powierzchowności wiele zyskało i może się teraz liczyć do jednych z najlepszych miasteczek obwodowych w całym Królestwie”. Po 1827 r. przystąpiono do prostowania i poszerzenia wybranych wieluńskich ulic na podstawie sporządzonego w 1823 r. planu Bergemanna. W ramach tej akcji nakazano w późniejszym czasie rozebranie drewnianych stodół w celach związanych z bezpieczeństwem (w miejscu po kilku z nich w 1853 r. założono park, który istnieje do dziś). Miał też powstać nowy plac targowy (późniejszy Nowy Rynek). Na początku XIX w. miasto liczyło 247 domów, w których mieszkało 1.710 osób. Zabudowa była głównie parterowa i drewniana. Domów murowanych było wówczas 67.

Stopniowo zabudowa murowana wypierała jednak drewnianą. Wpływ na to miały kolejne fale pożarów. Pierwszy znany miał miejsce w 1335 r. Jeden z największych miał miejsce w nocy z 18 na 19 czerwca 1853 r., kiedy to spłonęło 90 domów mieszkalnych oraz 130 innych budynków, a 250 rodzin zostało pozbawionych dachu nad głową. Po pożodze dość szybko przystąpiono do odbudowy miasta, kontynuując prace przy regulacji jego wyglądu, np. powiększono powierzchnię obecnego Placu Legionów przez likwidację podcieni kamienic i przesunięcie linii zabudowy pierzei południowej. W czasie obudowy w centrum stopniowo zaczęła dominować już zabudowa murowana. W 1860 r. były już 43 domy murowane jednopiętrowe, 63 domy murowane parterowe, przy 125 domach drewnianych. Według ówczesnego burmistrza Wieluń „*policzyć się może do najzdobniejszych z miast powiatowych*”. W tym czasie rynek oraz większość głównych ulic było dobrze wybrukowanych. Stan dróg w mieście (poza ścisłym centrum) był jednak bardzo zły i utrzymywał się w wielu miejscach aż do drugiej połowy XX w. W 1893 r. w Wieluniu było już 135 domów murowanych, a 126 – drewnianych.

W okresie międzywojennym kontynuowano stopniowy, lecz powolny rozwój urbanistyczny miasta. Sama zabudowa nie uległa diametralnym zmianom. W Wieluniu brakowało jednak istotnych czynników miastotwórczych, takich jak rozwinięty przemysł, by proces ten nabrał większego tempa. Również kryzys gospodarczy lat trzydziestych negatywnie wpłynął na sytuację ekonomiczną. W tym czasie wybudowano w Wieluniu ok. 120 domów, m.in. niewielką dzielnicę domów jednorodzinnych przy ul. Mickiewicza, Żeromskiego i Słowackiego. W kierunku Osjakowa wybudowano też kilka tanich w budowie domów

dla uboższych mieszkańców, ulicę tę nazwano imieniem prezydenta Ignacego Mościckiego. W 1934 r. w granice Wielunia włączono wieś Bugaj (obecnie jedno z osiedli). Mimo prób w wielu miejscach nie udało się poprawić stanu ulic i dróg. W prasie lokalnej często pisano o fatalnym stanie dróg miejskich. Jedna z nich prowadziła w kierunku stacji PKP, a więc była jedną z ważniejszych dla miasta. Na estetykę miasta wpływ miało uruchomienie jeszcze w czasie I wojny światowej elektrowni miejskiej i stopniowe, lecz powolne, wymienianie oświetlenia naftowego na elektryczne.

Negatywny wpływ na stan zabytkowej tkanki miejskiej miały zniszczenia wojenne, tu oczywiście mamy na myśli zniszczenia Wielunia podczas kilku nalotów 1 września 1939 r., które to dały początek II wojnie światowej. Zniszczono i uszkodzono wówczas ponad 75% historycznej zabudowy, która legła w gruzach. Ogrom zniszczeń widać na zdjęciach archiwalnych. Ich skala potwierdzona została również przez samych Niemców. Jednym z pierwszych zadań administracji niemieckiej było odgruzowanie miasta. Do tych prac zaangażowano od 2 do 3 tys. osób, usuwanie gruzów trwało aż do 1943 r. Po odgruzowaniu w mieście powstały duże puste place, większość z nich nie została w czasie okupacji zabudowana. Powodowało to bardzo duże problemy mieszkaniowe. Początkowo Niemcy przybyli do Wielunia wyrzucali ludność miejscową z lepszych mieszkań, które się zachowały. W 1942 r. na terenie całego miasta ustawiono kilkanaście baraków drewnianych na cele mieszkaniowe i administracyjne. W okresie okupacji niemieckiej nie było tu większych inicjatyw budowlanych – poza postawieniem zespołu bloków w kierunku cmentarza oraz wybudowaniem niewielkiego osiedla domów ceglano-glinianych (jedno- i dwurodzinnych) o niskim standardzie. Osiedle o nazwie Berlinek prowadzące w kierunku Rudy powstało dla niemieckich rodzin, które uciekły z bombardowanych przez aliantów miast niemieckich (do dziś zachowało się 10 budynków, głównie przy obecnej ul. Ludowej). Okres ten – to również czas niszczenia lokalnych kościołów (wyburzono kościół farny, natomiast większość pozostałych świątyń zamieniono w magazyny).

W styczniu 1945 r. w czasie walk wojsk sowieckich z niemieckimi spaleni uległo kilka domów. Po „wyzwoleniu miasta” pozostało tu 730 budynków. Średnio na jeden pokój przypadały 2,5 osoby. W ocenie nowych władz, aż 60% zachowanych budynków wymagało pilnego zabezpieczenia. Po wojnie rozpoczął się powolny proces budowy mieszkań na potrzeby szybko wzrastającej liczby mieszkańców. Niestety, jak w wielu przypadkach, wobec pilnych potrzeb mieszkaniowych nie uszanowano historycznej substancji zabytkowej centrum miasta. Stawały tam budynki w stylu współczesnym, często – bloki z wielkiej płyty, które były elementem ahistorycznym. Szczęśliwie sam układ urbanistyczny centrum zachował swój kształt.

Historyczny układ przestrzenny Wielunia rozwijał się w obrębie jego murów. Jest to unikatowy w regionie wrzecionowaty układ, wydłużony na linii wschód-zachód, zwarty od dwóch głównych, najstarszych bram miejskich. Rynek z odchodzącymi od niego ulicami jest wpisany pośrodku tego układu. Tworzą go obecne ulice: Barycz i Królewska, Plac Legionów, Augustiańska, Narutowicza i Nowy Rynek. Od Placu Legionów, czyli rynku, w kierunku północnym odchodzą ul. Różana i Palestrancka oraz w kierunku południowym – ul. Sienkiewicza i Śląska. Obszar w obrębie murów wynosił ok. 12 ha. Historyczne centrum miasta wraz z najbliższym otoczeniem uznano w Wojewódzkim Programie Opieki nad Zabytkami w Województwie Łódzkim na lata 2020–2023 za zabytek o szczególnym znaczeniu dla krajobrazu kulturowego i tożsamości regionu.

Miasto zachowało czytelność średniowiecznego rozplanowania, z centralnie usytuowanym rynkiem i fragmentami dawnych obronnych fortyfikacji miejskich świadczących o historycznej świetności miasta. Dominującym akcentem jest prostokątny rynek z rozchodzącymi się ulicami. Mimo zniszczenia zabudowy w czasie II wojny światowej i wprowadzenia budownictwa współczesnego miejsce to ma ogromne znaczenie dla dziedzictwa całego województwa. Dzięki zachowanej szczątkowej ikonografii posiadamy wiedzę, jak wyglądała fragmentaryczna zabudowa rynku w okresie międzywojennym. Należy zachować najcenniejsze elementy historycznego rozplanowania oraz kompozycji przestrzennej układu wraz z zachowaniem w niezmienionym kształcie rozplanowania placów i ulic, ich przebiegu, szerokości i przekroju, a także zachowaniem gabarytu zabudowy i zasadniczych proporcji wysokościowych kształtujących go. Układ wpisany do gminnej ewidencji zabytków zamyka się w granicach obszaru wyznaczonego w obrębie ulic: M. Kopernika, J. Piłsudskiego, Krakowskie Przedmieście, Reformacka, L. Zamenhoffa i św. Barbary (**Załącznik nr 4 mapa Wielunia i Rudy**).

Zespoły dworsko-parkowo-folwarczne

Do najcenniejszych zachowanych zespołów dworsko-parkowo-folwarcznych w powiecie należy założenie w Ożarowie. Perełką założenia, niezwykle cenną w skali całego kraju, jest barokowy modrzewiowy alkierzowy dwór. Wiejska rezydencja wzniesiona została w połowie XVIII w. przez Władysława Bartochowskiego herbu Rola. Po 1945 r. dwór był siedzibą szkoły podstawowej, przedszkola, biblioteki i nadleśnictwa. Od 1981 r. – po przeprowadzonym (z uwagi na duże zniszczenia) gruntownym remoncie – mieści się tu oddział Muzeum Ziemi Wieluńskiej, czyli Muzeum Wnętrz Dworskich w Ożarowie. W 2023 r. wykonano tynkowanie i dwór odzyskał historyczny wygląd. Gruntownemu remontowi poddano także dach zabytku. Wymieniono ponad 600 m² gontu świerkowego na trwalszy – modrzewiowy. Oprócz tego wymieniono m.in. drzwi wejściowe, okiennice, rynny, instalację odgromową. Odnowieniu poddano także wnętrze obiektu. W minionych latach odnowiono również wybudowaną w pierwszej ćwierci XX w. kamienicę, będącą elementem zespołu. Pobliskie założenie parkowe, które miało powstać z inicjatywy syna Władysława Bartochowskiego, Wojciecha, również obecnie przywrócone jest do dobrego stanu. Prac restauratorskich wymaga kantorek w parku. Ciekawym obiektem jest pochodząca z XIX w. wieża widokowa. W przeciwieństwie do wyżej opisanych budynków, w złym stanie zachowane są budynki gospodarcze części folwarcznej założenia ożarowskiego: dom, mieszkania służbowe pracowników folwarcznych, „kurnik”, dom karbowego, dom włodarza polowego o cechach neogotyckich, chlewnia, budynek gospodarczy. Budynki te wymagają pilnych prac zabezpieczających. W najgorszym stanie jest obora mająca bardzo zniszczony dach (zdjęcia str. 151-155).

Obecna droga krajowa nr 45 rozdziela założenie dworsko-parkowo-folwarczne w Czarnożyłach. Majątek ten należał do najbogatszych w regionie rodzin. Jedną z nich była rodzina Brzostowskich, do której dworek należał w XVIII i XIX w. W XX w. majątek był w posiadaniu Załuskich, którzy byli ostatnimi właścicielami. Ich siedzibą rodową był Iwonowicz. Na początku XX w. (1901 r. lub 1905 r.) wybudowano murowany dwór o prostej architektonicznie formie. Warto wspomnieć, że wcześniej istniał tu drewniany budynek dworu, który wyglądem przypominał dwór w Ożarowie. Obok miejsca, gdzie stał drewniany dwór, zachował się murowany lamus (obecnie w złym stanie). Miał on powstać w XIX w. Na początku

XX w. zmodernizowany i użytkowany jako kuchnia. Na zachód od niego zachował się spichlerz powstały pod koniec XIX w.

Do spichlerza i dworu prowadzi droga od powstałej w 1880 r. stróżówki z bramą wjazdową. W złym stanie jest obora, powstała w 1885 r. Czworak z początku XX w. został przebudowany z użyciem współczesnych materiałów budowlanych. Po 2013 r. rozebrana została powozownia. W stanie reliktowym zachował się park.

Z drugiej strony drogi zachował się zespół budynków produkcyjno-przemysłowych. Na biuro zarządcy została zaadaptowana pochodząca z połowy XIX w. plebania. W 1901 r. został wybudowany ceglany młyn, który rozbudowano w 1916 r. i 1926 r. To pięciokondygnacyjny budynek o ciekawym ceglany detal w formie pilastrowo-arkadowych artykulacji, obecnie nieużytkowany. Od kilku lat nie istnieje tartak, dobudowany do młyna w 1906 r. Obok młyna stoi powstały w 1926 r. budynek administracyjny zwracający uwagę portalem wspartym na czterech filarach. Na podwórzu gospodarczym znajduje się też budynek dawnych warsztatów.

Cennym budynkiem tego założenia jest gorzelnia, która jednocześnie nie jest pierwszym tego typu budynkiem w Czarnożyłach. Na początku XIX w. w tej miejscowości istniała drewniana gorzelnia, produkująca w 1838 r. 8.800 garnców wyrobu [1 garniec – to dawna miara objętości zawierająca 4 kwarty, a kwarta – to miara objętości równa 1 litrowi – przyp. aut.]. Obecnie istniejącą gorzelnię wybudowano w 1886 r. lub w latach 1897–1898, a później dostawiono budynek rektyfikacji. W 1910 r. zakład zatrudniał 10 osób, a roczna produkcja była warta 24.700 rubli. Na początku XX w. przy gorzelnii, od strony placu, postawiono parterowy budynek, pełniący rolę magazynu na spirytus. W tym czasie przebudowano komin. W okresie międzywojennym wymieniono aparaturę zakładu. „Echo Sieradzkie” z dnia 25 lipca 1933 r. informowało o dokonaniu kradzieży spirytusu w gorzelnii. Sprawcy wybili otwór w dachu i dostali się do środka, skąd ukradli pewną ilość alkoholu.

Między końcem II wojny światowej, a latami sześćdziesiątymi obniżono wysokość budynku rektyfikacji, a do budynku głównego dobudowano mieszkanie. Już wtedy nie zachowała się tu przedwojenna aparatura. W tych latach otynkowano budynki zakładu. Budynek magazynu miał być kilka razy przebudowywany. Obecnie jest to zespół ceglanych otynkowanych budynków założonych na rzucie prostokąta. Centralne miejsce w zespole zajmuje komin, rozebrany do połowy w 2019 r., z uwagi na bezpieczeństwo przechodniów. Część północną stanowi budynek właściwej gorzelnii. Jest dwuczęściowy i w całości podpiwniczony. Część skrajna, od północy, jest czteroosiowa, parterowa z użytkowym poddaszem, od południa przylega do niej część piętrowa, dwuosiowa. Obie części budynku przykryte są dachem dwuspadowym, o różnym układzie kalenic. Elewacje ściany zachodniej, niższej części, zdobią płyciny o wysokości całej ściany, zwieńczone łukiem pełnym tworzące poczwórną arkadę. W elewacji wyższej części płyciny tworzą podwójną arkadę. W płycinach są wysokie otwory okienne, zwieńczone łukiem odcinkowym lub pełnym z oknami wielokwaterowymi. Ściany obu budynków wieńczy gzyms podokapowy.

Skrajnym, południowym obiektem zespołu jest dawny budynek rektyfikacji. Jest on piętrowy, przykrywa go dach dwuspadowy. Jego elewację zdobią regularnie rozmieszczone lizeny i gzyms na wysokości stropu parteru. Otwory okienne są zwieńczone łukiem odcinkowym, okna wielokwaterowe. Brak dostępu od strony placu, przy którym stoi mocno przebudowany magazyn. Gorzelnia nie funkcjonuje od ok. 2005 r. Budynek wymaga zagospodarowania i utrzymania (zdjęcia str. 143-146).

Drugą zachowaną gorzelnią w powiecie wieluńskim jest ta w Rychłolicach, w gminie Konopnica, w miejscowym zespole dworsko-parkowo-folwarcznym. Gorzelnię w majątku w Rychłolicach wybudowano w 1886 r. Na łamach „Kaliszanina” jej właściciel Artur Trepka dziękował Oskarowi Klosemu, właścicielowi fabryki mechaniczno-kotlarskiej w Koninie, za wzorcowe i kompletne wykonanie zlecenia. Wybudowano gorzelnię parową systemu Championa, która wydawała okowitę próby 94% Trallesa. W 1928 r. pod numerem 8911 wpisano do rejestru handlowego gorzelnię i rektyfikację w majątku Rychłocice. Ziemianki na potrzeby gorzelni stanowiły znaczną ilość ogółu roślin, uprawianych we dworze w Rychłolicach. Sama gorzelnia stanowiła ważne źródło dochodu dla jej właścicieli. Znaczną ilość alkoholu produkowanego w tutejszej gorzelni sprzedawano nawet do Łodzi. W 1932 r., tylko dzięki poświęceniu pracowników, udało się uratować gorzelnię przed spaleniem na skutek pożaru, który wybuchł w majątku. Po 1945 r. majątek znacjonalizowano i zmodernizowano. W 1963 r. zainstalowano nowy kocioł i przebudowano kotłownię. Częściowo przebudowano elewację wschodniej części gorzelni. W 2002 r. gorzelnia już nie funkcjonowała.

Zespół w Rychłolicach jest to zespół budynków założonych na rzucie prostokąta, przybudowanych wzajemnie, z mniejszymi dobudowaniami od strony południowej. Budynki ceglane, otynkowane, pokryte blaszanym dachem dwuspadowym. Centralne miejsce budowli zajmuje komin gorzelni, do którego po dwóch stronach dobudowane są, zbliżone w wyglądzie, budynki jedno- i dwukondygnacyjne. Ściany budynków dwukondygnacyjnych znajdujących się bezpośrednio przy kominie ozdobione są gzymsem z oknami wielokwaterowymi. Wart uwagi jest portal drzwi zachodniego budynku, bogato ozdobiony. Zdobienia posiada również sąsiedni, parterowy budynek z wejściem od ściany szczytowej, udekorowany płycinami i gzymsem. Przy części parterowej od drugiej strony, mocno przebudowanej, znajduje się dawny dom gorzelnianego. Jest to dziewiętnastowieczny parterowy budynek z poddaszem użytkowym, pokryty dachem dwuspadowym. Od szczytowej ściany północnej jest zdobiony ganek. Ściany frontowe są częściowo ozdobione gzymsem nad oknami. Zabytek jest niedostępny, wymaga zagospodarowania.

Poza szeroko opisaną wyżej gorzelnią, w skład zespołu folwarcznego zabytkowego założenia wchodzi: neogotycki spichlerz, dom gorzelnianego i dawne stajnie. Na północ od zespołu folwarcznego znajduje się pochodzący z przełomu XVIII i XIX w. dwór o cechach neoklasycystycznych, malowniczo zlokalizowany blisko brzegu Warty. Od strony wschodniej dwór otoczony jest parkiem, który wymaga pielęgnacji. Negatywnie na wygląd całego założenia rzutują pobliskie bloki z wielkiej płyty wybudowane w drugiej połowie XX w. (zdjęcia str. 150-151).

Zespół dworsko-parkowo-folwarczny zachował się także w Masłowicach, w gminie Wieluń. Obecnie jest to siedziba Zakładu Doświadczalnego Oceny Odmian w Masłowicach, podlegającego Centralnemu Ośrodkowi Badania Odmian Roślin Uprawnych. Najcenniejszym obiektem jest wybudowany w drugim ćwierćwieczu XIX w. dwór w stylu eklektycznym. Prawdopodobnym fundatorem w latach czterdziestych XIX w. był E. Kręski. Pod koniec XIX w. dwór został rozbudowany przez dostawienie aneksu do zachodniego skrzydła budynku. Dwór otacza park podworski oraz budynki gospodarcze znajdujące się w jego okolicy. Pozostałości zespołu folwarcznego w Masłowicach składają się z dwóch stodół, obory, stajni, gorzelni i magazynu – wszystkie pełnią obecnie funkcje magazynowe (zdjęcia str. 162).

Również w Konopnicy istnieje zespół dworsko-parkowo-folwarczny. Jego chlubą jest neogotycki dwór H. Kozarskiego z ok. 1850 r., obecnie własność Politechniki Łódzkiej.

Częściowo zachowane są budynki gospodarcze. Do dziś istnieje spichlerz z pierwszej połowy XIX w., również stylizowany na neogotyki i pochodząca z tego samego okresu stodoła. Przy dworze jest park o powierzchni 6 ha (zdjęcia str. 149).

Budowle obronne

We wcześniejszych wiekach na terenach obecnego powiatu istniało sporo budynków obronnych, były to głównie tak zwane dwory obronne, czyli dwory mieszkalne odpowiednio ufortyfikowane. Jednym z najciekawszych z nich był dwór w Białej. Z przyczyn niezalanych do tej pory nie przeprowadzono w tym miejscu prac archeologicznych, które przyniosłyby zapewne wiele ciekawych informacji historycznych o tym miejscu. Cechy obronne ma już wspomniany kościół w Krzyworzece. Świątynia ta posiadała zewnętrzny obwód obronny, przypuszczalnie w formie wału ziemnego lub drewniano-ziemnego. Nie zachował się on do czasów obecnych.

Do czasów współczesnych nie zachował się zamek w Wieluniu. Jego ruiny zostały ostatecznie rozebrane w XIX w., zachowały się jedynie fundamenty i piwnice. W celu poznania sekretów nieistniejącego wieluńskiego zamku wskazane byłoby przeprowadzenie szczegółowych prac archeologicznych na terenie zachowanych piwnic, na których w 1840 r. Fryderyk August Goleński wybudował klasycystyczny pałac, gmach obecnego Starostwa Powiatowego w Wieluniu. Podkreślenie faktu zachowania zamkowych piwnic mogłoby się stać kolejną atrakcją turystyczną miasta i powiatu. Piwnice uwzględnione są w rejestrze zabytków wpisem 971/185/A z 30.12.1967 r.

Unikatowym zabytkiem w skali województwa łódzkiego są zachowane fragmenty średniowiecznych i nowożytnych murów obronnych. Kamienne mury powstały z fundacji Kazimierza Wielkiego po 1335 r. Miały ok. 1,8 m. grubości i ok 8–9 m. wysokości oraz długość ok 1.200 m., były w kształcie nieregularnego owalu, zwieńczone krenelażem. Zbudowane z lokalnego kamienia wapiennego. Wraz z rozwojem broni palnej w murze wybito otwory strzelnicze. Początkowo istniały tylko dwie bramy: Krakowska (Rudzka) i Kaliska (Dąbrowska), w późniejszym czasie wybito bramę Gaszyńską (Maksymiliańską) oraz wybudowano baszty. Mury otoczone były dodatkowo fosą, na którą składały się uregulowane, istniejące tu wcześniej stawy i strumienie zasilane licznymi źródłami. Ponadto między fosą a murami znajdował się wał ziemny (przypuszcza się, że wraz z drewnianymi bramami stanowił pierwotne umocnienia grodu). Sama fosa miała szerokość dochodzącą do 40 metrów. Plan z 1799 r. wymienia ponadto osiem przejść przez fosę powstałych w XVII–XVIII w. Fortyfikacje były remontowane już w XV w., m.in. po 1457 r., kiedy to książę oświęcimski Janusz spalił miasto wraz z zamkiem. Przy okazji odbudowy w północno-wschodnim narożniku murów wybudowano basztę nazwaną później Męczarnią i murowaną Bramę Kaliską.

Istotna przebudowa murów miała miejsce w drugiej połowie XVI w. za czasów zygmunto-wskich. Modernizacja polegała na dobudowaniu od zewnątrz półokrągłych baszt artyleryjskich. W XVII w. rozpoczął się proces degradacji murów: po 1629 r. wybito u wylotu ulicy Różanej tzw. Furtkę Reformacką (ułatwiało to przejście do nowo zbudowanego klasztoru franciszkanów), ok. 1615 r. w części południowo-zachodniej dobudowano do murów klasztor ss. bernardynek. Wojny ze Szwedami przyniosły kolejne zniszczenia, których tym razem już nie naprawiano. Mimo XVI-wiecznej modernizacji mury obronne traciły na znaczeniu w zetknięciu z artylerią, wiązało się to również ze złą kondycją miasta niszczonego przez potop

szwedzki 1655–1660 i wojnę północną 1700–1721. Na początku XIX w. zachowany był jeszcze cały obwód murów, które były w bardzo złym stanie.

Decyzją władz pruskich rozpoczęto proces wyburzania murów. Faktem jest, że mury nie pełniły swej roli obronnej, hamowały rozwój miasta, więc były wyburzane w wielu ówczesnych miastach. Szczęśliwie dla dziedzictwa kulturowego ocalały te fragmenty, do których dobudowane były mieszkania ubogiej części mieszczan, wykorzystujących mury jako już gotowe ściany. Zachowane do dziś, częściowo nadbudowane mury – to tylko fragment dawnych obwarowań miasta.

Najbardziej rozpoznawalnym elementem jest Brama Krakowska (Rudzka). Powstała w połowie XIV w. w kierunku Rudy. W 1842 r. dobudowano do niej boczne budynki, adaptując ją na siedzibę ratusza. W czasie nalotu 1 września 1939 r. szczęśliwie nie wybuchła bomba, która trafiła w bramę. Podczas prac konserwatorskich w 1965 r. brama się zawaliła i jej obecny stan – to w większości odbudowa z wykorzystaniem historycznego materiału. Obecnie brama nadal jest użytkowana jako ratusz.

Kolejnym dużym elementem zachowanych fortyfikacji miasta jest baszta Prochownia, wybudowana w 1591 r. w celu obrony dostępu do Bramy Krakowskiej. Nazwa wywodzi się od jej funkcji, ponieważ przechowywano w niej proch. Baszta była wznoszona etapami, w czasie budowy wykorzystano istniejącą łąźnię miejską. Być może to tu znajdowała się zbrojownia. Między Prochownią a kolejną basztą o nazwie Męczarnia zachowały się największe fragmenty murów miejskich, w prawie oryginalnym stanie. Właśnie od fragmentów murów ulica ta nosi nazwę Podwale.

Mury te kończą się na wspomnianej Męczarni, po częściowej rekonstrukcji pełni ona funkcję izby edukacyjnej Muzeum Ziemi Wieluńskiej. Baszta została wybudowana na przełomie XIV i XV w. na planie prostokąta, w późniejszym czasie rozbudowana o formę ośmioboczną. Nazwa Męczarnia pochodzi stąd, że prawdopodobnie tutaj znajdowała się siedziba miejscowego kata oraz tutaj wykonywano kary fizyczne. W latach 2009–2012 przeprowadzono prace polegające m.in. na nadbudowie korony baszty i jej adaptacji.

Najstarszą zachowaną basztą jest baszta Swawola. Wybudowana została w XIV w. W 1587 r. dokonano jej gruntownej przebudowy. Nazwa sugeruje, że swoją siedzibę miały tu lokalne prostytutki. Baszta ma półokrągły kształt z kluczowymi otworami strzelniczymi rozglifionymi na zewnątrz. W XIX w. należała do J. Jungowskiego. W latach 1965–1966 baszta została zakonserwowana i częściowo zrekonstruowana, jednak z czasem niepoddawana pracom zabezpieczającym popadła w zapomnienie. Po wielu latach zaniedbań - w 2017 r., za ok. 300 tys. zł. przeprowadzono prace konserwatorskie i restauratorskie pozostałości baszty i przyległego muru, które polegały na usunięciu porastającej roślinności, uzupełnieniu braków oraz wyeksponowaniu zabytku.

Przy północno-zachodniej ścianie byłego klasztoru augustianów zachował się około pięćdziesięciometrowy odcinek pierwotnych czternastowiecznych murów miejskich. Mają one wysokość około 5 m. i grubość pomiędzy 1,6 a 1,8 m. W murze nie zachowało się blankowanie. Przez wieki to właśnie zakonnicy odpowiadali za utrzymanie tego odcinka wieluńskich fortyfikacji.

W czasie zaboru pruskiego do fundamentów rozebrano jedną z najstarszych bram miejskich – Kaliską (Dąbrowską). W ostatnim etapie swego istnienia brama składała się z bramy właściwej oraz dwu przedbram, z czego przedbramie II miało bardzo wydłużoną formę.

W latach 2001–2002 na zabytkowych fundamentach wybudowano symboliczny czworościenny pomnik, na którym ustawiono krzyż misyjny.

Przy siedzibie Muzeum Ziemi Wieluńskiej znajdują się częściowo odtworzone pozostałości półokrągłej baszty Skarbczyk, która pełniła rolę skarbcza pobliskiego klasztoru bernardynek (zdjęcie str. 165).

Na terenie powiatu znajdują się fortyfikacje z czasów dwóch wojen światowych. Według podań mieszkańców na terenie gminy Pątnów znajdują się niewielkie pozostałości po walkach z czasów I wojny światowej. Należy dokonać weryfikacji tych informacji. Z całą pewnością na terenie gminy Konopnica i Osjaków znajdziemy pozostałości fortyfikacji z końca walk II wojny światowej.

OKH (Oberkommando das Heeres) Stellung B1, bo o niej mowa – to fragment linii obronnej zbudowanej przez III Rzeszę w Polsce w 1944 r. dla zatrzymania spodziewanej ofensywy Armii Czerwonej. Stanowił część zespołu umocnień na linii południe-północ. W budowie brały udział bataliony robocze Wehrmachtu, volksdeutsche i formacje wschodnie. Większość czynności wykonywali jednak pod nadzorem niemieckich specjalistów Polacy (mężczyźni i kobiety oraz młodzież powyżej czternastego roku życia). Równocześnie apelowano do mieszkańców tych terenów o „dobrowolne” zgłaszanie się, a opornym grozono surowymi karami. W połowie lipca 1944 r., gdy się zbliżał front, całość prac fortyfikacyjnych przekazano jednostkom SS i policji. Z rozkazu Adolfa Hitlera kierownictwo nad budową umocnień na środkowym odcinku frontu objął osobiście Heinrich Himmler. W warunkach nasilonego terroru w ciągu pięciu miesięcy ogromnym nakładem pracy udało się wybudować system umocnień. W jego skład wchodziły: okopy, rowy przeciwczołgowe, liczne pola minowe oraz żelbetonowe schrony bojowe.

Dziś zaczyna brakować naocznych świadków II wojny światowej, tamtych wydarzeń. Niestety w wielu przypadkach przebieg OKH Stellung B1 uległ zatarciu lub istnienie umocnień jest potencjalnie zagrożone. Wiele schronów jest zaśmieconych lub mają zamurowane otwory odprowadzające wodę, co powoduje jej gromadzenie się w bunkrach. Tym bardziej należy dołożyć starań, by te fortyfikacje zabezpieczyć. Należy ocalić umocnienia, gdyż są materialnym śladem przeszłości. Przeszłości trudnej, dramatycznej lecz prawdziwej.

Na ziemi wieluńskiej wspomniane wyżej umocnienia znajdują się na terenie gmin: Konopnica, Osjaków, Siemkowice, Działoszyn i Popów-Zawady. Z inicjatywy Wieluńskiego Towarzystwa Naukowego przy wsparciu Wójta Gminy Siemkowice Pani Zofii Kotyni, Wójta Gminy Osjaków Jarosława Trojana i Wójta Gminy Konopnica Grzegorza Turalczyka w 2021 r. przeprowadzono akcję ustawienia tablic informujących o schronach OKH Stellung B2 w wybranych częściach ziemi wieluńskiej. Podsumowaniem akcji był piknik historyczny „Szlakami historii”. Referat „Linia umocnień niemieckich Stellung B1/B2. Budowa – przeznaczenie – losy” wygłosił dr Zdzisław Włodarczyk. Uczniowie i absolwenci Publicznej Szkoły Podstawowej im. Kornela Makuszyńskiego w Siemkowicach pod opieką pani Pauliny Lamorskiej-Machelskiej przedstawili spektakl *Nigdy więcej wojny!*

Dużą atrakcją dla licznie zebranych widzów były dwie grupy historyczne, którym serdecznie dziękujemy za przyjazd: Gloria Victis (Wieruszów) i III Okręgu Policji Państwowej z Radomia. Szczególne podziękowania należą się Mateuszowi Ostrycharzowi i Marcinowi Brożynie. Należy też podziękować osobom, które przyczyniły się do powstania tablicy w Chorzynie, tj. przewodniczącej Rady Gminy Osjaków Sylwii Walczak, sołtys wsi Chorzyna Marioli Kubiak i prezesowi OSP Chorzyna Marianowi Siwiaszczykowi oraz w gminie

Konopnica pracownikowi urzędu gminy Tomaszowi Misiakowi. Tablice zostały wykonane dzięki dotacji Ambasady Republiki Federalnej Niemiec w Polsce. Ustawienie tablic będzie pierwszym krokiem do popularyzacji tematyki schronów tej linii umocnień. Szczególnie warto zainteresować historią dzieci i młodzież. Planowane są warsztaty historyczne na temat schronów połączone z akcją ich sprzątnięcia. Planowane jest też nawiązanie współpracy młodzieży ziemi wieluńskiej z młodzieżą niemiecką w celu organizacji warsztatów historycznych na temat wspólnej przeszłości i przyszłości. Należy również wspomnieć, że sam piknik poprzedziła akcja sprzątnięcia kilku schronów na terenie gminy Siemkowice przez Gminny Klub Sportowy w Siemkowicach. Dla zainteresowanych prezentujemy zakończenie pięknego wykładu prezesa Wieluńskiego Towarzystwa Naukowego.

„Piękne uroczystości w Siemkowicach, o dzisiejszych wydarzeniach można śmiało powiedzieć: dwa święta. Pierwsze – to święto pamięci o ludziach, którzy w 1944 roku zmuszeni zostali do niewolniczej pracy na rzecz okupanta. Na całym trzecim pasie umocnień niemieckich (linia B1 i główna B2), ciągnących się praktycznie od morza po Czechy, w skład których wchodziły odcinki w okolicach Siemkowic, Osjakowa i Konopnicy, pracowały tysiące Polaków: kobiet i mężczyzn w wieku od kilkunastu lat. Powstały dwie linie, nierzadko równoległych do siebie umocnień ziemnych składające się z okopów, tranzei, rowów przeciwpancernych, stanowisk broni maszynowej, pól minowych, zasieków z drutu kolczastego czy wreszcie betonowych bunkrów. Główne zastosowanie znalazł tu niewielki Ringstand 58, zwany popularnie Tobrukiem. Było to osłonięte stanowisko betonowe do prowadzenia ognia okrężnego. Miażdżąca przewaga Rosjan podczas ofensywy zimowej 1945 roku miała wpływ na fakt, że niemieckie umocnienia nie spełniły swej roli. Powinniśmy pamiętać o traumatycznych przeżyciach ludzi przymuszonych do niewolniczej pracy na rzecz okupanta. I wreszcie jest dzisiejszy piknik świętem społeczeństwa obywatelskiego. Bez pracy młodzieży szkolnej, strażaków, sportowców, członków grup rekonstrukcyjnych (Radom, Wieruszów) i lokalnych animatorów nie przybrałyby takiej postaci, w jakiej go odczytujemy: poznania fragmentu losu naszego narodu, tragicznego losu, połączonego z pogłębioną refleksją nad przeszłością. Szczere podziękowania należą się władzom samorządowym: wójtom trzech gmin, którzy wsparli inicjatywę Wieluńskiego Towarzystwa Naukowego: Zofii Kotyni z Siemkowic, Jarosławowi Trojanowi z Osjakowa i Grzegorzowi Turalczykowi z Konopnicy. Również na terenie tych gmin upamiętniony zostanie trud tysięcy Polaków, ich niewolnicza praca na rzecz upadającego reżimu hitlerowskiego. Tablice zostały wykonane dzięki wsparciu finansowemu Ambasady Republiki Federalnej Niemiec, za co składamy osobne podziękowania” (zdjęcia str. 165-169).

Zabytki sakralne

Do najcenniejszych zabytków sakralnych w Powiecie Wieluńskim w pierwszej kolejności należy zaliczyć drewniane kościoły. Na pierwszym miejscu wymienimy późnogotyckie kościoły tak zwanego „typu wieluńskiego”. Kościoły te łączą w sobie wybrane elementy trzech głównych typów kościołów, tj. wielkopolskich, małopolskich i śląskich, mają jednak najwięcej wspólnego z pierwszą grupą. Zaliczane są one do grupy kościołów Wielkopolski południowej reprezentujących *typ wieluński*. Tu warto wspomnieć, że świątynie tego typu istnieją również poza granicami powiatu, a zachowane do dziś – to tylko część z nich, które kiedyś istniały. Ich wspólny mianownik tworzą: jednonawowość, budowa na planie prostokąta, węższe

prezbiterium, przyległe do nawy, drewniana konstrukcja zrębowa, prezbiterium i nawa przykryte wspólnym dachem. Powstały one na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej. Wszystkie te świątynie mają bogatą historię i wybitne znaczenie dla dziedzictwa kulturowego. Do tej grupy powszechnie zalicza się kościoły w Gaszynie, Grębieniu, Kadłubie, Łagiewnikach, Łaszewie, Naramicach, Popowicach i Wiktorowie. Tu należy wspomnieć, że poszczególni badacze tematu prowadzą dyskusję, czy wszystkie z wyżej wymienionych kościołów można zaliczyć do tej grupy lub zwiększają tę grupę o inne.

Kościół w Grębieniu jest jednym z najcenniejszych zabytków Powiatu Wieluńskiego. Świątynia powstała prawdopodobnie pod koniec XV w. Z tego czasu pochodzą dzisiejsze prezbiterium, nawa i zakrystia. Na początku XVIII w. kościół został przebudowany, jednak w niedużym stopniu. Od strony zachodniej dobudowano wieżę z kruchtą w przyziemiu z nowym wejściem. Powiększono też kruchtę południową. Ostatnia przebudowa miała miejsce w 1990 r., kiedy to dostawiono kruchtę boczną.

Świątynia posiada unikatowy zespół polichromii ściennych, uważanych za jeden z najcenniejszych tego typu w całym kraju. Malowidła na stropie są datowane na lata 1520–1531, ale dekoracje naścienne mogą być wcześniejsze. Polichromie tworzą dwa nieco odmienne stylistycznie zespoły malarskie. Przyjmuje się, że ich fundatorem był abp Jan Łaski i kapituła gnieźnieńska. Pierwsze malowidła wykonane są w duchu późnogotyckim, drugie – to wczesny renesans. Według podania ołtarz tej świątyni był ołtarzem polowym hetmana Jana Zamoyskiego w czasie bitwy pod Byczyną. Panuje opinia, że kościół ten musi znaleźć się na liście pomników historii (zdjęcie str. 177).

Drugim kościołem tej grupy na terenie gminy Pątnów jest świątynia w Popowicach. Wybudowana została przed 1522 r. W XVIII w. kościół został przebudowany, prawdopodobnie powstała wieża, rozbudowano zakrystię. Warta uwagi jest zachowana więźba dachowa, jednolita w systemie storczykowym, dwujętkowym. Składa się z 13 koźłów, z czego 5 jest nad prezbiterium, a reszta – nad nawą. Konstrukcja tworzy układ z krzyżami św. Andrzeja. Sygnaturka znajdująca się w środkowej części dachu wykonana jest w systemie słupowym z czterech słupów. Na każdym z nich są znaki ciesielskie. Dach jest typowy dla tych kościołów. Również jak inne świątynie, ma wewnątrz bogato zdobione (zdjęcie str. 178).

Kościół pw. Świętego Jana Chrzciciela w Łaszewie w latach 1989-1993 musiał zostać rozebrany i zrekonstruowany na nowo. Stało się tak z powodu źle przeprowadzonych (w latach wcześniejszych) prac remontowych. Od zniszczenia udało się ocalić stosunkowo niewiele zabytkowej substancji.

Do innych cennych kościołów drewnianych, niezaliczonych do grupy kościołów tak zwanego typu wieluńskiego, należy kościół pw. Piotra i Pawła w Białej z 1743 r., rozbudowany w 1936 r. z pobliską osiemnastowieczną drewnianą dzwonnica. Cenny jest kościół pw. Świętych Apostołów Filipa i Jakuba w Skomlinie ze swoją bogatą polichromią (zdjęcia str. 178-179). Obecny kościół pw. św. Filipa i Jakuba w Skomlinie został zbudowany ok. 1746 r., staraniem właściciela wsi Władysława Bartochowskiego. Parafia w Skomlinie istniała już w 1459 r. i zaliczała się do najmniejszych w wieluńskim. Pierwszy drewniany kościół w Skomlinie wzmiankowany jest w 1520 r. Kościół ten spłonął w 1737 r. od uderzenia pioruna, na jego miejscu w 1746 r. wybudowano obecny. Staraniem księdza Bartłomieja Witkowskiego wyposażono świątynię w trzy barokowe ołtarze. W 1776 r. K. Więckowski przyozdobił ściany nowego kościoła iluzjonistyczną rokokową polichromią ze scenami z życia apostołów i świętych. Kościół konsekrowany dnia 21.XI.1781 r., przez biskupa Ignacego Koziarowskiego.

Po 1849 r. do korpusu kościoła dostawiono murowaną zakrystię. Krótco przed 1939 r. kościół został odrestaurowany staraniem ówczesnego proboszcza księdza Zygmunta Jędrzyckiego. W czasie II wojny świątynia została ograbiona z paramentów, przed zburzeniem uchronił ją ówczesny wójt wsi pochodzenia niemieckiego. Wybudowany w stylu późnego baroku kościół, jest wzniesiony z drewna, konstrukcji zrębowej, na kamiennej podmurówce, kryty gontem i blachą miedzianą, oszalowany. Ściany oszalowane pionowo deskami, rozczłonkowane lisciami i otworami okiennymi sklepionymi łukiem odcinkowym. Elewacje pod okapem obiega wydatny, dekoracyjnie opracowany gzyms, o profilu wklęsło-wypukłym z uskokami. Wnętrze korpusu trójnawowe, podzielone dwoma rzędami ozdobnie opracowanych słupów. Do dziś znajduje się wybudowana w 1835 r., za sprawą Bartochowskich, dzwonnica (zdjęcie str. 179). Cenny jest też kościół w Rychłocicach. Z inicjatywy ks. H. Hamerlinga rozbudowano (z przedłużeniem nawy) kościół pw. św. Tekli w Raczynie, który powstał w 1843 r. W latach osiemdziesiątych XX w. wymieniono jego pokrycie dachowe (zdjęcie str.172). Przy świątyni znajduje się XIX-wieczna arkadowa dzwonnica. Mocno przebudowany został kościół pw. św. Barbary Dziewicy i Męczennicy w Wieluniu.

Z fundacji Bolesława Pobożnego w 1264 r. wybudowano kamienny kościół pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Krzyworzece. W 1900 r. w czasie prac przy świątyni gontowe pokrycie dachu zastąpiono blachą. Wskutek źle przeprowadzonych prac dekarских musiano ponownie wymienić pokrycie dachu, gdyż przeciekająca woda spowodowała duże zniszczenia. Również z kamienia wybudowana jest dzwonnica stojąca obok, w której – jak podaje legenda – miał się schować Władysław Łokietek, uciekający przed Krzyżakami (zdjęcia str. 174).

Opisując budowlę romańskie, nie można nie wspomnieć o kościele pw. św. Wojciecha w Rudzie. Mocno przebudowana świątynia zachowała jednak w swym prezbiterium romańskie mury, których część można zobaczyć w postaci odkrywki (zdjęcia str. 182-183).

Kościół pw. św. Marcina w Chotowie – to przykład świątyni o cechach późnorenesansowych. Wzniesiono ją w latach 1616–1624 z inicjatywy proboszcza Grzegorza Maniciusza, w miejscu drewnianej, która spłonęła. W 1660 r. dobudowano ostrołukową wieżę. Orientowana, tzn. stojąca na linii wschód-zachód, świątynia do 1990 r. pokryta była gontem, który wymieniono na blachę. Podczas prac tynkarskich w 2000 r. odkryto nad oknami fragmenty sgraffitowego fryzu, który zrekonstruowano (zdjęcie str. 176).

Cechy późnorenesansowe posiada również wybudowany w 1631 r. kościół pw. Narodzenia NMP w Komornikach. Tak jak w poprzednim przypadku, świątynia stanęła w miejscu wcześniejszej drewnianej konstrukcji. Jej fundatorami byli ówczesni właściciele Komornik A. i E. Wollicy. Przypuszcza się, że głównym murarzem był J. Hofman ze Złoczewa. Jest to orientowany, wybudowany na rzucie prostokąta, jednonawowy, zamknięty wielobocznym prezbiterium kościół z wieżą w fasadzie. W 1873 r. poddano go gruntownemu remontowi. W 1933 r. świątynię otynkowano, a dwa lata później K. Dąbrowski ozdobił wnętrze polichromią. Duże zniszczenia miały miejsce w czasie II wojny światowej, kiedy to okupant zamienił świątynię na magazyn. W latach pięćdziesiątych XX w. świątynię odnowiono po wojennych zniszczeniach, a polichromie ponownie wykonał Dąbrowski (zdjęcia str. 173).

Jednym z najpiękniejszych przykładów budownictwa barokowego jest kościół pw. św. Bartłomieja w Czarnożyłach. Został ufundowany w 1726 r. staraniem Leszczyńskiej, wojewodziny kaliskiej. W źródłach pojawiają się różne imiona tej kobiety (Joanna, Janina i Barbara). Autor projektu jest nieznany. W 1912 r. z inicjatywy ks. W. Przygodzkiego świątynia została rozbudowana przez przedłużenie barokowego korpusu od strony zachodniej.

Przybudówka była o takiej samej wysokości, lecz nieco węższa i posiadała własny czterospadowy dach. Zbudowano kruchtę, a ponad nią – emporę muzyczną. Z obu stron korpusu głównego dobudowano zdublowane kaplice, które swym wyglądem mogą przypominać kaplicę zygmuntofską. Obie kaplice mają kopuły, ale tylko jedna z nich jest zwieńczona latarnią. W czasie II wojny światowej kościół zamieniono na magazyn zboża, który został uszkodzony. W drugiej połowie XX w. przeprowadzono cykl remontów, w tym w latach 1977–1978 – remont dachu. Przy świątyni znajduje się brama z 1932 r. Niedaleko kościoła stoi plebania z początku XX w., rozbudowana w latach 1912–1914 (zdjęcie str. 171).

Przykładem budownictwa neogotyckiego jest wybudowany z inicjatywy ks. I. Bolewskiego w latach 1837–1838 murowany kościół pw. św. Katarzyny w Mierzycach. Pierwotnie świątynia nie miała wieży, założona była na planie regularnie wydłużonego prostokąta, bez wyodrębnionego z korpusu prezbiterium. W 1932 r. kościół wyremontowano i rozbudowano o kapliczki. Narożniki budynku ujęte są iglicowo zwieńczonymi lizenami, dodatkowo ozdobione ostrołukowymi płycinami. Fasada zwieńczona pośrodku sygnaturką z ostrołukowym rozglifowanym wejściem na osi. Do lat osiemdziesiątych XX wieku w kościele znajdowała się kamienna kropielnica o gotyckiej formie, która zaginęła w niewyjaśnionych okolicznościach i nie odnaleziono jej do dziś. Zapewne kropielnica pochodziła z wcześniejszej drewnianej świątyni, która stała tu już w 1520 r. Pod koniec XX w. nowa konstrukcja zastąpiła murowaną XIX-wieczną dzwonnice (zdjęcie str. 184).

W dniu 29 czerwca 1919 r. konsekrowano neogotycki kościół pw. św. Kazimierza Królewicza w Osjakowie. Zastąpił on wcześniejszą lokalną świątynię pochodzącą z XVII w., która znajdowała się w nieco innym miejscu. Powodem wybudowania nowego kościoła były niewielkie wymiary istniejącego, niewystarczające w stosunku do liczby wiernych. W czasie okupacji niemieckiej neogotycka budowla przez kilka dni była miejscem przetrzymywania lokalnej ludności wyznania mojżeszowego, zanim Żydzi zostali wysłani do miejsc kaźni. Po 1945 r. kościół poddano licznym pracom restauratorskim i konserwatorskim, m. in. odbudowano zniszczoną w czasie wojny wieżę, na której zamontowano zegar. Sama budowla ma formę bazyliki, jej ceglana elewacja posiada wiele detali, które nawiązują do stylu gotyckiego, również jej wystrój wewnętrzny utrzymany jest w tym stylu. Z wcześniejszej świątyni zachowało się częściowo wyposażenie, przeniesione do nowej. Najstarszym elementem jest kamienna chrzcielnica z XVI w. (zdjęcie str. 177).

Również w nawiązaniu do stylu gotyckiego, w latach 1900–1908 powstała świątynia w Dziętrznicach. Jak w przypadku innych kościołów, świątynia ta zastąpiła wcześniejszy kościół drewniany. Na podstawie archiwalnej fotografii wiemy, że kościół posiadał soboty, czyli niskie podcienia wokół całej budowli oraz bogato zdobione obramienia. Na podstawie rycin wiemy, że nowa budowla powstawała nad nadal istniejącą drewnianą konstrukcją. Konsekracja odbyła się 19 września 1909 r. Świątynia została wybudowana na znacznym wzniesieniu, co dodatkowo podkreśla jej wertykalizm. Budowla prezentuje wiele rozwiązań architektonicznych, które nawiązują do stylizowanej przez nią epoki: ceglana elewacja ścian, wysoka, smukła wieża, szkarpy, ostrołukowe zamknięcia otworów okiennych i drzwiowych. Nieumiejętnie przeprowadzone w 2013 r. prace konserwatorskie umniejszały zabytkowe piękno tego obiektu.

Osobnego omówienia wymagają zabytkowe kościoły w Wieluniu (zdjęcia str. 180-182). Najstarszą zachowaną świątynią jest poaugustiański kościół klasztorny, obecnie kościół parafialny pw. Bożego Ciała w Wieluniu. Kościół wzniesiony po 1342 r. z fundacji Kazimierza

Wielkiego. Gotycka świątynia częściowo została przebudowana w okresie baroku. W 1862 r. kościół został odbudowany ze zniszczeń przez ks. L. Opońskiego – po dużym pożarze miasta z wcześniejszych lat. W 1893 r. decyzją władz zaborczych zlikwidowano klasztor, a świątynia stała się kościołem parafialnym. W sierpniu 1942 r. na terenie przykościelnym przetrzymywano lokalnych Żydów przed wywiezieniem ich do obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem. Staraniem ks. J. Pruchnickiego w latach 1962–1964 przywrócono gotycki wygląd obiektu. Zmieniono wygląd dachu, odbudowano sygnaturkę i fasadę, przywrócono również wygląd okien nawiązujący do epoki. Kościołowi towarzyszy dawna zabudowa klasztorna, powstała w XVII w., częściowo odbudowana w drugiej połowie XX w. Istnieje też osiemnastowieczna dzwonnica.

Z fundacji Władysława Opolczyka pod koniec XIV w. wybudowano kościół jako siedzibę dla paulinów. Świątynia została przebudowana w połowie XVII w. i 1893 r. W 1819 r. lokalni paulini zostali przeniesieni na Jasną Górę, a obiekt przekazano zgromadzeniu ss. bernardynek. W czasie II wojny światowej kościół zamieniono na magazyn. Po wojnie kompleks klasztorny został ponownie objęty przez bernardynki, a w późniejszych latach stopniowo go remontowano. Nie bez przypadku tu również zachowały się budynki poklasztorne.

Cechy późnorenesansowe posiada wybudowany w latach 1612–1615 kościół ss. bernardynek. Fundatorem świątyni była Anna Konięcpolska, matka słynnego hetmana. W posiadaniu sióstr świątynia była do 1819 r., kiedy to decyzją władz pruskich musiały one oddać kościół przybywającym do miasta ewangelikom (na ich potrzeby liturgiczne). Same otrzymały świątynię paulińską. Po przejściu przez ewangelików kościół uległ częściowym przeobrażeniom. Warto zaznaczyć, że kolejne przekształcenie miało miejsce w czasie II wojny światowej, kiedy to Niemcy planowali przebudować kościół na kino, co częściowo zaczęli realizować. Po wojnie kościół nie doczekał się gruntownych prac konserwatorskich, co negatywnie wpłynęło na jego stan zachowania. W 2022 r. świątynia została kupiona przez Gminę Wieluń, która planuje urządzić w niej sale edukacyjne pobliskiego Muzeum Ziemi Wieluńskiej; od 1965 r. muzeum ma swoją siedzibę w zaadaptowanym w tym celu dawnym budynku klasztornym.

W latach 1629–1634 r. poza murami miejskimi wybudowano kościół oo. reformatów pw. Zwiastowania NMP wraz z przyległymi budynkami klasztornymi. Fundatorem był M. Wierusz-Kowalski. Barokowa świątynia ma przepiękne rokokowe polichromie. W latach 1733–1754 gmach został rozbudowany z funduszy Stanisława Mianowskiego. W 1791 r. przeprowadzono prace remontowe – naprawiono popękane mury i wymieniono pokrycie dachu. Po kasacji zakonu w 1864 r. świątynia przez kilka lat stała pusta, a budynki klasztorne zostały przekazane straży granicznej. Zakonnicy wrócili do niej po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. W okresie okupacji niemieckiej świątynia była dostępna tylko dla Niemców. Obecnie kościół nadal jest użytkowany przez franciszkanów.

W miejscu drewnianej świątyni, która uległa spaleniowi podczas pożaru w latach 1748–1750 wybudowano późnobarokowy kościół również z budynkami klasztornymi ojców pijarów. Świątynia była kilkakrotnie odbudowana po kolejnych pożarach, które ją niszczyły. Kiedy w 1868 r. pożar strawił ją po raz kolejny, władze carskie planowały odbudować ją jako cerkiew, co spotkało się z oporem mieszkańców. Dzięki zaangażowaniu Komitetu Odbudowy Kościoła świątynię wyremontowano w 1880 r. Dzięki zaangażowaniu społeczeństwa kolejne prace konserwatorskie przeprowadzono w 1933 r. Szczęśliwie bez większych zniszczeń kościół przetrwał bombardowanie miasta, a budynki poklasztorne znajdujące się we wschodniej pierzei

obecnego Placu Legionów jako jedyne zachowały się w dość dobrym stanie. Obecnie budynek klasztorny jest wykorzystywany na funkcje usługowo-handlowe.

Przy ul. Częstochowskiej w Osjakowie istnieje dawny budynek synagogi. To jedyny istniejący do dziś obiekt religii mojżeszowej w powiecie wieluńskim. Synagoga została wybudowana pod koniec XIX w. Jest to budynek orientowany, zbudowany na planie prostokąta, usytuowany szczytowo, pokryty dachem dwuspadowym. Wejście główne znajduje się w szczycie zachodnim (od ulicy). Fasada trójosiowa jest oskarpowana w narożnikach z portalowym obramieniem w formie arkady wspartej na dwóch flankujących drzwi półkolumnach. Szczyt ściany ozdobiony jest gzymsem koronującym. Pozostałe ściany są bez większego detalu architektonicznego. Po 1945 r. przez długi czas synagoga była użytkowna jako magazyn, co doprowadziło do podziałów wewnątrz, powodując utratę zabytkowej wartości obiektu przez zaburzenie rytmu i formy zabytku. Obecnie jest on częściowo wykorzystywany jako sklep.

W latach 1900–1902 przy ul. Krakowskie Przedmieście wybudowano cerkiew pułkową. Jako pierwszy datek na jej budowę (w kwocie 3000 rubli) [2000 rubli kosztowało 16 hektarów ziemi ornej – przyp. aut.] przekazał car Mikołaj II. Po opuszczeniu miasta przez Rosjan w 1914 r. budynek przez kilka lat stał pusty. W okresie międzywojennym budynek wykupiony z rąk kościoła prawosławnego pod warunkiem zaadaptowania na potrzeby kulturowe. Po przebudowaniu (m.in. likwidacji wież kościelnych) stał się siedzibą lokalnego muzeum. Po 1945 r. pełnił rolę siedziby lokalnego domu kultury i funkcję tę sprawuje do dziś.

Cmentarze

Cennymi historycznie miejscami są lokalne cmentarze (zdjęcia str. 184-187). To przestrzeń ukształtowana wg reguł kulturowych, związanych z religią i tradycją grzebania zmarłych. Cmentarze są opatrzone cennymi zabytkami sztuki sepulkralnej, z zachowanym układem alejek i ścieżek cmentarnych, w otoczeniu starodrzewu stanowią ważny element dziedzictwa kulturowego. Obiekty te należy pielęgnować i eksponować w krajobrazie miejscowości. Niezależnie od stanu zachowania, cmentarze powinny być oznakowane tablicami informacyjnymi. W powiecie wieluńskim zdecydowanie dominują cmentarze rzymskokatolickie, z reguły założone w XX w.

W Konopnicy znajduje się cmentarz wojskowy. Spoczywa na nim 54 żołnierzy wraz z dowódcą - majorem Stanisławem Jaszczukiem z 72 pułku piechoty im. Dionizego Czachowskiego z Radomia, którzy wchodzili w skład Armii Łódź i stawili czynny opór niemieckiemu agresorowi podczas kampanii wrześniowej.

Józefów, Krzeczów, Ostrówek-Dobroszyny i Wieluń – to miejscowości w powiecie wieluńskim, w których znajdują się cmentarze ewangelickie. Możliwe, że w Janowie również istniał cmentarz ewangelicki. Obecnie, poza wieluńską nekropolią, wszystkie są opuszczone i przeważnie zaniedbane. Wynika to z niewielkiej liczby ewangelików na terenie powiatu. Społeczność ta jest zbyt mała, by mogła godnie zadbać o miejsca pamięci. Jednak dla wielu mieszkańców, a zwłaszcza młodego pokolenia, cmentarze ewangelickie mogą być istotnym świadectwem historii regionu – świadectwem różnorodności i wielokulturowości ziemi wieluńskiej.

Obecność protestantów datuje się w tych rejonach od początku ruchu reformacyjnego. Przykładowo, w 1580 r. kościół w Rudzie został czasowo zamieniony na zbór przez właścicieli

Rudy, rodzinę Masłowskich. Przeprowadzane w latach 1720 i 1753 wizytacje kościelne archidiakonu wieluńskiego wskazywały na obecność rodzin ewangelickich, rozrzuconych na obszarze całego archidiakonu. W marcu 1933 r. parafia ewangelicka w Wieluniu liczyła ok. 3.000 osób, z czego w Powiecie Wieluńskim zamieszkiwało ok. 2.000. Z tej liczby ok. 120 osób płynnie posługiwało się językiem niemieckim.

Po zakończeniu II wojny światowej na Ziemi Wieluńskiej, podobnie jak w skali całego kraju, obserwowano stopniowy spadek liczby ewangelików. Na przełomie lat 1944/1945, na skutek dobrowolnej emigracji lub w trybie przymusowych wysiedleń - trwających do końca lat 50-tych XX wieku, wielu ewangelików opuściło Polskę. Nie wszystkie te osoby były narodowości niemieckiej, lecz z powodu wyznawanej religii były z nią utożsamiane. Ewangelicy, którzy pozostali, byli często szykanowani przez władze państwowe. Obecnie wspólnota ewangelików na omawianym terenie liczy nieco ponad 20 osób. Zamieszkują oni różne miejscowości Ziemi Wieluńskiej.

Cmentarze ewangelickie powiatu wieluńskiego

Józefów w gminie Pątnów.

Wspólnota ewangelików w Józefowie została założona prawdopodobnie w okresie rządów pruskich, kiedy zostało tu sprowadzonych kilkanaście rodzin, głównie z Wirtembergii. Osiedlono wtedy rodziny między wsiami: Wierzbie, Popowice i Grębień. Na cześć żony Fryderyka Wilhelma III Pruskiego, Luizy Pruskiej, wieś nazwano Louisenfeld. Nazwa Louisenfeld funkcjonowała jeszcze w latach dwudziestych XIX wieku, kiedy to zmieniono ją na Józefów. Możliwe, że tym razem uczyniono to na cześć namiestnika Królestwa Polskiego, Józefa Zajączka. Nie znamy dokładnej daty założenia cmentarza ewangelickiego w Józefowie. Możliwe, że powstał on jeszcze w czasach pruskich. Zlokalizowany jest na południe od centrum wsi w przysiółku Pastwy, tuż przy samej granicy pomiędzy województwem łódzkim i opolskim. Powierzchnia działki, na której się znajduje, wynosi ok. 0,3 ha. Teren cmentarza nie jest ogrodzony. W centrum stoi krzyż, widoczny z drogi asfaltowej, a obszar porastają drzewa, głównie dęby. Na terenie cmentarza są widoczne zarysy grobów ziemnych. Zachowało się siedem nagrobków murowanych. Z pierwszego grobu, położonego na wschód od krzyża, zachowała się płyta nagrobna bez napisów. Obok tej mogiły, bliżej krzyża, znajduje się nagrobek w formie obelisku. W 1902 r. pochowany został tu Erdmann Kretschmer z Pątnowa, właściciel ziemski. Na pomniku zachował się napis w języku niemieckim. Możliwe, że to rodzina Kretschmerów była właścicielem folwarku Pątnówek, który w czasach późniejszych należał do rodziny Kobyłańskich. Pozostałe zachowane groby znajdują się na zachód od krzyża. Pierwszy, od strony północnej – to nagrobek w formie trójdzielnej płyty nagrobnej z metalowym krzyżem u wezłowania. Pochowanych jest tu kilka osób z rodziny Utta. Obok niego znajduje się grób Anny Trajer, postument z 1945 r. z napisem „Pokój jej duszy”. Postument jest częściowo uszkodzony. Inny nagrobek – to krzyż na cokole. Po jego obu stronach znajdują się symetryczne postumenty o ściętych rogach. Płyciny postumentów pierwotnie były wypełnione marblitowymi tablicami inskrypcyjnymi. Zachował się tylko fragment jednej tablicy informujący, że osoba pochowana tu zmarła w maju 1946 roku. Zachowany jest również napis w języku polskim: „Tu spoczywa w Bogu kochany mąż i ojciec Franciszek”. Kolejny nagrobek – to postument o szczycie zakończonym krzyżem, który odpadł. Jest to pochodzący z 1930 r. grób Tomasza Trajera, który zmarł w wieku osiemdziesięciu ośmiu

lat. W języku polskim napis: „Pokój jego duszy”. Ostatni zachowany nagrobek – to mogiła obmurowana z przewróconym leżącym obok postumentem (bez napisów) i krzyżem. Według władz gminnych, w 1948 r. cmentarz był jeszcze czynny. Obecnie wymaga on opieki i przeprowadzenia prac porządkowych.

Krzeczów w gminie Wierzchlas

Od czasów pruskich spora liczba ewangelików zamieszkiwała Krzeczów i sąsiednie wioski (głównie Kochlew, Wierzchlas i Kraszkowice). W XIX wieku nawet sam dziedzic Krzeczowa, Józef Psarski, był wyznania ewangelickiego. Domagał się utworzenia parafii ewangelickiej. Pomimo jego wsparcia wspólnota nie otrzymała własnej parafii i została włączona do parafii wieluńskiej. Miejscowi ewangelicy dysponowali domem modlitwy wybudowanym przed 1818 r. Była to budowla drewniana, pokryta gontem. Obok niej stała również drewniana dzwonnica. Nieznana jest data założenia cmentarza ewangelickiego w Krzeczowie. Źródła podają, że w 1841 r. na dozorców istniejącego już cmentarza wybrano K. Wagenpuchlera i K. Moszyńskiego. Cmentarz znajduje się na wzniesieniu w lasku pomiędzy drogą wojewódzką nr 486, a ul. Górną na działce nr 87, naprzeciwko cmentarza katolickiego. Powierzchnia działki, na której znajduje się cmentarz, wynosi ok. 0,17 hektara. Widoczne są jeszcze zarysy grobów ziemnych.

Ocalały tylko pozostałości kilku nagrobków. Najlepiej zachowana jest płyta nagrobna położona w centrum cmentarza. Jest jedynym nagrobkiem z zachowanym napisem, w tym przypadku w języku polskim. W 1931 r. pochowana tu została mieszkanka Kraszkowic. W południowo-zachodniej części cmentarza zachował się bliżej nieokreślony fragment pomnika. Najwięcej śladów odnajdziemy w południowo-wschodniej części. Zachowały się tu dwie mogiły obmurowane. Na ich bokach umieszczono roślinne elementy dekoracyjne. W samym rogu znajduje się niewielka płyta nagrobna z nieczytelnym napisem. Bliżej centrum znajdują się trzy fragmenty elementów nagrobków. Możliwe, że to fragmenty niegdysiejszego ozdobnika w postaci kuli albo urny – często występującego elementu ozdobnego z lat 30-tych i 40-tych XX wieku. W celu zabezpieczenia miejsca przed zaśmiecaniem i zakłócaniem spokoju, teren został w minionych latach ogrodzony przez Urząd Gminy w Krzeczowie, poprzez ustawienie drewnianych żerdzi i tablic informujących o tym, że jest to miejsce pochówku.

Ostrówek-Dobroszyny

Początek osadnictwa ludności ewangelickiej w gminie Ostrówek miał miejsce prawdopodobnie w okresie panowania pruskiego. Wcześniej nie odnotowano tego faktu w obrębie parafii katolickiej w Rudlicach. W XIX wieku istniała w Janowie wspólnota ewangelicka, która na przełomie XIX i XX wieku liczyła 165 wyznawców. Niestety, braki źródłowe nie pozwalają na szczegółowe poznanie dziejów tej gminy wyznaniowej. Na cmentarzu parafii rzymskokatolickiej w Rudlicach wspólnota ta miała wydzielone miejsce na pochówki. W 1921 r. na ogólną liczbę 6.837 mieszkańców gminy Skrzynno było 328 ewangelików. Autor niniejszej publikacji spotkał się z dwoma informacjami dotyczącymi założenia cmentarza ewangelickiego w Dobroszynie. Pierwsza z nich podaje, że cmentarz został założony na przełomie XVIII i XIX wieku. Druga podaje, że nekropolia powstała około 1925 r. Cmentarz znajduje się w odległości ok. 250 m na lewo od drogi krajowej nr 45 Wieluń–Złoczew, na wysokości 188,1 kilometra tej drogi. Powierzchnia działki wynosi ok. 0,27 ha.

Na całym terenie odnaleźć można ślady po grobach ziemnych. Zachowało się kilkanaście nagrobków, zarówno w formie postumentów, płyt nagrobnych, mogił obmurowanych, jak i stojących żeliwnych krzyży. Dominują mogiły obmurowane, a część z nich dodatkowo posiada postumenty. Najwięcej nagrobków zachowało się w północnej części cmentarza, kilka z nich w południowo-wschodniej części. Wśród nich znajduje się pole grobowe, ogrodzone niskim obmurowaniem, wewnątrz którego stoi czteroczęłonowy postument. Być może zwieńczony był niegdyś krzyżem. Lica przednich członów tego postumentu miały elementy dekoracyjne. Cztery ramy znajdują się blisko wejścia w części południowo-zachodniej cmentarza. W wielu przypadkach napisy na nagrobkach są nieczytelne. Te zachowane informują, że groby pochodzą z lat 30-tych i 40-tych XX w. Inskrypcje wykonane są w języku polskim i niemieckim. Możliwe, że na cmentarzu pochowani są dwaj żołnierze niemieccy, którzy zginęli pod koniec II wojny światowej. Ostatnie pochówki miały tu miejsce kilka lat po jej zakończeniu, prawdopodobnie były to lata pięćdziesiąte XX wieku. W pierwszej dekadzie XXI wieku Urząd Gminy w Ostrówku ogrodził cmentarz płytami betonowymi. Teren jest regularnie wykaszany przez pracowników tego urzędu.

Wieluń

Przypuszcza się, że w mieście ewangelicy pojawili się już w XVII wieku. Prawdopodobnie opiekę duszpasterską nad tą wspólnotą sprawował pastor z Parci. W okresie potopu szwedzkiego pewna grupa ewangelików sprzyjała agresorowi, za co mieszkańcy miasta wzięli odwet po wypędzeniu okupanta. W 1793 r. w mieście mieszkało 12 luteranów. W okresie zaboru pruskiego i Królestwa Polskiego ich liczba wzrosła, jednak w porównaniu do liczby katolików lub osób wyznania mojżeszowego była stosunkowo niewielka. W przeprowadzonych w 1937 r. wyborach na delegatów do Synodu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP, na oddanych 177 głosów lista polska zdobyła 101 miejsc, pozostałe 76 – lista niemiecka. W 1984 r. w mieście mieszkało już tylko 36 osób tego wyznania. Pierwszy cmentarz ewangelicki założony był przed 1842 r. Zlokalizowany został na gruntach, będących w posiadaniu parafii ewangelickiej. Obecnie jest to teren zajmowany przez budynek Sądu Rejonowego. Po epidemiach cholery w latach 1858 i 1873, postanowiono założyć nowy cmentarz, ówczesnie z dala od centrum miasta. Nowa nekropolia powstała w 1875 r. przy ul. Widoradzkiej, obecnie ul. POW. W okresie międzywojennym cmentarz został ogrodzony murem. Powierzchnia działki, którą zajmuje wynosi ok. 0,4 ha.

Podobnie jak na cmentarzu w Józefowie, w centrum nekropolii ustawiony jest krzyż. Wieluński cmentarz jest największym cmentarzem ewangelickim w powiecie i jedynym nadal użytkowanym. Poza niewielką wspólnotą ewangelicką z parafii wieluńskiej o cmentarz dbają rodziny, które opuściły ten rejon, a wracają na groby bliskich. Znajduje się tu kilkanaście grobów murowanych i ziemnych. Odnajdujemy zarówno nagrobki obmurowane, postumenty, obeliski i płyty nagrobne. Jednym z najstarszych grobów jest nagrobek Julii i Juliusza Wenków, którzy zmarli odpowiednio w 1886 r. i 1912 r. Jest to postument z ogrodzonym polem grobowym w postaci 4 słupków łączonych metalowym prętem. Na postumencie są napisy w języku polskim. Do ciekawszych architektonicznie grobów należy mogiła rodziny Zychłów. Jest to postument składający się z 3 kolejno na siebie położonych kamieni. Na najmniejszym, ułożonym najwyżej, widnieje wygrawerowany napis w języku polskim i krzyż. Również interesująca jest mogiła Karola (Be) Jermana - generała armii rosyjskiej. Pole grobowe ma ogrodzenie w postaci 6 słupków łączonych metalowym prętem, wewnątrz znajduje się tumba

o specyficznym przekroju. Na cmentarzu również odnajdziemy inne większe tumby ze skutymi napisami.

Kirkuty, czyli cmentarze żydowskie, istniały w Wieluniu i Osjakowie. W obu przypadkach zostały one zniszczone przez Niemców podczas II wojny światowej, nie zachowały się nagrobki. Kirkut w Osjakowie w okresie międzywojennym zajmował powierzchnię ok 0,5 ha. Otoczony był płotem. Wieluński cmentarz żydowski założono w połowie XIX w., ówczesnie poza zwartą zabudową na tak zwanym Kijaku. W okresie niemieckiego terroru był miejscem licznych egzekucji. Macewy zostały celowo wykorzystane jako materiał budowlany. W 1980 r. na kirkucie postawiono pamiątkowy głaz. Dzięki zaangażowaniu szkolnej społeczności II LO im. Janusza Korczaka w Wieluniu z grupy *Szlakiem wieluńskich Żydów* pod kierownictwem Agnieszki Mysakowskiej ustawiono znak drogowy, kierujący do tego miejsca.

Kapliczki

Omawiając zabytki sakralne, należy wspomnieć też o lokalnych kapliczkach (zdjęcia str. 188-189). Warte są zachowania jako nieodłączny element krajobrazu powiatu. Są przejawem ludowej pobożności i religijności. Kapliczki pełniły ważną rolę jako miejsca kultu. Dziś stanowią część dziedzictwa kulturowego powiatu. Pierwszym opisanym obiektem jest datowana na połowę XVIII w. kapliczka pw. Wniebowzięcia NMP i św. Walentego w Kamionie, gmina Wierzchlas. Możliwe, że budynek jest starszy, za czym może przemawiać forma ościeży drzwiowych z nadprożem o wykroju łuku wywodzącym się z form gotycko-renesansowych, która w regionie żywa była jeszcze w XVII w. Być może kapliczka stanowi relikwiarz miejskiej historii Kamionu. Niewykluczone, że wybudowano ją w miejscu starszej kapliczki lub niewielkiej świątyni, gdyż źródła pisane wskazują, iż w 1456 r. w Kamionie był pleban. Późniejsze źródła również potwierdzają istnienie tu jakiejś świątyni lub większej kaplicy. To budowla o konstrukcji zrębowej wybudowana na planie kwadratu. Przykryta gontowym dachem namiotowym z mocno wysuniętymi okapami, u góry dach zwieńczony jest pseudolatarnią zakończoną krzyżem. Wejście do kapliczki było przez później dobudowany ganek nakryty dachem pulpitowym. W latach 90-tych XX wieku w jej wnętrzu odkryto mocno zniszczoną gotycko-renesansową predellę, która być może stanowi wyposażenie starszej budowli w tym miejscu. Ten bezcenny zabytek został odrestaurowany i obecnie znajduje się w kościele parafialnym w Toporowie.

W Kraszkowicach, w gminie Wierzchlas znajduje się kolejna warta wspomnienia kapliczka. Jest to duży murowany budynek, postawiony przed 1882 r. staraniem rodziny Psarskich i o. Brzozowskiego. Znajduje się w pasie drogi nr 486, obecnie wojewódzkiej. Kaplica przez długi czas była miejscem odprawiania mszy świętych. Wraz z oddaniem nowej świątyni parafialnej w 2005 r. w kaplicy zaczęły być odprawiane nabożeństwa pogrzebowe. Bogato zdobiona jest kaplica grobowa rodziny Trepków, obecnie kaplica cmentarna, z pierwszej połowy XIX w. na cmentarzu w Rychłocicach. Posiada ona ściany rytmizowane pilastrami wzmocnionymi szkarpami. Ściany są ozdobione gzymsem kostkowym. W 2022 r. w wyniku silnego wiatru został naderwany jej dach. Zniszczenia naprawiono, a samą elewację odnowiono.

Godne uwagi są też liczne krzyże w naszym powiecie. Często są wykonane metodą kowalską z bogatymi zdobieniami, będącymi przykładem kunsztu zawodowego. Mamy tu na uwadze np. krzyż w Skrzynnie czy Strobinnie.

Zabytki budownictwa przemysłowego i techniki

Do najcenniejszych zabytków tego rodzaju zaliczymy spichlerz w Skomlinie. Jest to jeden z ostatnich zachowanych na terenie Polski środkowej przykładów drewnianego staropolskiego budownictwa gospodarczego. Budynek powstał w 1777 r. w założeniu folwarczno-parkowym. W Polsce prawdopodobnie istnieją tylko dwa, tak dobrze zachowane, osiemnastowieczne spichlerze. Jeden z nich znajduje się w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą, drugi zaś właśnie w Skomlinie. Z powodu wieku oraz zastosowanych technik budownictwa, ukształtowania bryły i dyspozycji wnętrza spichlerz został wpisany do rejestru zabytków Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków pod numerem 958/160/A, jako stanowiący niezwykle cenny przykład budownictwa folwarcznego.

O wartości ponadlokalnej świadczy fakt, że spichlerz został uwzględniony w kolejno opracowywanych wojewódzkich programach opieki nad zabytkami w województwie łódzkim jako „niezwykle cenny zabytek techniki”. Powstał w konstrukcji sumikowo-łatkowej, z narożnikami o konstrukcji zrębowej, na fundamentach z kamienia polnego w zaprawie wapiennej. Obiekt położony jest na planie prostokąta, nakryty dwuspadowym dachem z wysuniętymi okapami. Od strony północnej wejście do spichlerza jest osłonięte jednospadowym dachem, wspartym na dwóch słupach z rampą i schodami. Na trzech kondygnacjach spichlerz mieścił ponad 300 ton zboża. Dwie kondygnacje przedzielone są daszkiem jednospadowym. Charakterystyczne dla budynku są niskie drzwi wejściowe nabijane żelaznymi ćwiekami, które powodowały tępienie siekier w przypadku próby wyrąbania otworu.

To obiekt o kubaturze 3.800 m³ i powierzchni użytkowej 1.160 m². Na każdym poziomie znajdują się regularnie rozmieszczone okienka służące poprawie wentylacji. W dniu 6 lipca 2016 r. rozpoczęły się prace konserwatorskie, podczas których przeprowadzono kompleksowy remont dachu. Użyte do remontu drewno zostało zabezpieczone przed szkodnikami i ogniem. Prace trwały do 5 września 2016 r. Wartość prac wyniosła 128.007,21 zł. brutto. Z kwoty tej środki własne gminy wyniosły 68.007,21 zł., pozostałą część stanowiły dotacje pozyskane z Urzędu Marszałkowskiego w Łodzi. Z całości sumy 10.212,57 zł. kosztowały roboty przygotowawcze, 3.010,12 zł. impregnacja surowca, a 114.784,52 zł. – to koszt wykonania prac i zastosowanych materiałów. W następnych latach przeprowadzono kolejne prace restauratorskie. Obecnie trwają prace nad umiejscowieniem w nim izby regionalnej (zdjęcia str. 198-199).

W gminie Mokrsko zachowały się pozostałości aż 3 cegielni (zdjęcia str. 191-193). Najstarszą zachowaną jest cegielnia rodziny Meske powstała w 1895 r. lub 1900 r. w Ożarowie. W 1924 r. było w niej zatrudnionych 18 pracowników, a cztery lata później – już 30 osób. Roczna produkcja wynosiła 350.000 sztuk cegieł i 3.000.000 drenów. Cegielnia składała się z wyrobni, sześciu drewnianych suszarni, pieca typu Hoffman, maszynowni i komina o wysokości 45 m. W 1933 r. Meske przekazał na rzecz pogorzalców z Dziadaków (późniejsze Niżankowice) 5.000 sztuk cegieł. Przy zakładzie istniał również tartak napędzany tą samą lokomobilą. Cegielnia w Krzyworzece będąca własnością rodziny Szańców w 1928 r. zatrudniała 11 pracowników i wyprodukowała 200.000 sztuk cegieł. W 1929 r. cegielnię

przejęła rodzina Fertaków, a później – Katarzyna Krupop z Radostowa. Z inicjatywy Alojzy Jakowickiej w Morsku powstała początkowo niewielka ręczna cegielnia, która z roku na rok zwiększała swoją produkcję. W 1930 r. lub 1931 r. wybudowano nowoczesny parowy zakład składający się z lokomobili parowej, szesnastokomorowego pieca typu Hoffman, wyrobni, 4 suszarni i komina o wysokości 32 m. Poza cegłą wytwarzano klinkier i dreny, a produkcja roczna sięgała 2 mln sztuk wyrobów. W 1934 r. Jakowicka podarowała 4.000 cegieł na budowę szatni przy wieluńskim stadionie. Obecnie stan całego zespołu budynków jest zły. Cegielnie, z wyjątkiem tej w samym Mokrsku, są nieużytkowane, popadają w zapomnienie i zniszczenie.

Młyn motorowy w Ożarowie powstał w 1911 r. w miejscu spalonego wcześniej wiatraka. Należał do I. Kokota. Napędzany był silnikiem zasilanym koksem. Prawdopodobnie w 1921 r. młyn przejął T. Fertala, zmieniając napęd na silnik spalinowy oraz dokonując wymiany kamieni młyńskich. W 1924 r. w młynie było zatrudnionych od 5 do 7 pracowników. W 1920 r. ceglany, piętrowy młyn w Brzezinach został postawiony w miejscu, gdzie również stał kiedyś koźlak M. Dwornickiego. Zamontowano w nim parę kamieni francuskich, parę walców i żubrownik, napędzane silnikiem spalinowym na ropę. W 1930 r. zamontowano drugą parę walców oraz maszynę czyszczącą, tzw. szmerglową. Dokonano wymiany napędu na silnik zasilany koksem.

Istnienie młyna w Kajdasie (Kaydacz) potwierdzono już w 1837 r. W 1876 r. osada młynarska należała do S. Dzidowskiego. W jednym domu mieszkało 7 osób. Od 1897 r. młyn należał do rodziny Światłowskich. W dziesięć lat później drewniany młyn strawił ogień. W roku następnym zbudowano nowy budynek. Drewniany dwupiętrowy o dachu dwuspadowym, kryty papą posiadał turbinę firmy Knopp. Wyposażony był w cztery kamienie, jedną parę walców, perlak, tryjer, jagielnik i żubrownik (zdjęcie str. 195).

W Raczynie zachowały się pozostałości folwarku. Stanowią go spichlerz z końca XIX w. oraz budynek folwarczny (stodoła lub obora) oraz dom zarządcy (zdjęcia str. 190).

Ważnymi zabytkami przemysłu i techniki są obiekty związane z koleją (zdjęcia str. 203-208). Do pierwszej grupy zaliczymy obiekty związane z koleją wąskotorową. W dniu 31 sierpnia 1987 r. odbył się ostatni kurs Wieluńskiej Kolei Wąskotorowej. Tym samym zakończyła się historia tej linii kolejowej, której uroczyste otwarcie miało miejsce 26 września 1916 r. Powstanie linii należy wiązać z wybudowaniem w 1896 r. przez niemieckie samorządowe władze powiatowe kolejki wąskotorowej Olesno–Gorzów Śląski, która następnie została przedłużona do Zawisnej. Wybuch I wojny światowej spowodował zajęcie całej ziemi wieluńskiej, dotychczasowo będącej głównie pod zaborem rosyjskim, przez Niemcy i Austrię. Nie było żadnego istotnego połączenia kolejowego. Istniejąca linia rozenberska stała się bazą jej dwóch podstawowych rozbudowanych odgałęzień z Zawisnej do Wielunia i w kierunku Działoszyna. Decyzja władz niemieckich i austriackich spowodowana była potrzebą pilnego rozbudowywania szlaków komunikacyjnych, pierwotnie przede wszystkim w celach wojennych.

W wyniku ustaleń powojennych od 1918 r. na ziemi wieluńskiej przebiegała granica odrodzonej Polski z Niemcami, większość linii kolei wieluńskiej znalazła się w granicach Polski, jednak główne zaplecze, stacja Zawisna, pozostała po stronie niemieckiej. Niemcy ewakuowali również większość taboru kolejowego. Od tego czasu wieluńską linię wąskotorówki zaczęto nazywać Wieluńską Koleją Wąskotorową. Liczba przystanków i stacji na opisywanej linii nie była stała. W czasie pierwszej wojny światowej istniały przystanki: Niedzielsko, Wieluń, Chotów, Mokrsko, Komorniki, Ożarów, Kowale, Praszka i Zawisna. Ostatni powojenny rozkład jazdy – to przystanki: Wieluń Dąbrowa Wąskotorowy, Wieluń

Wąskotorowy, Turów, Chotów, Słupsko, Mokrsko – Szosa Mokrsko, Komorniki, Ożarów, Kowale, Praszka Wąskotorowa i Zawisna.

Mimo iż minęło już ponad 30 lat od likwidacji wieluńskiej „ciuchci”, nadal żywa jest pamięć o niej, pozostały po niej również obiekty infrastruktury. Poza zachowanymi budynkami stacji są to głównie nasypy kolejowe i przyczółki z mostami. Jednym z obiektów, który pamięta czasy kolejki wąskotorowej, jest budynek wagi wagonowej przy cukrowni „Wieluń”. W wielu miejscach byłe torowisko wykorzystano w charakterze lokalnych dróg. W Mokrsku obecnie drogi gruntowe pomiędzy dawnymi stacjami i bocznica w kierunku cegielni oraz ta w stronę Słupska prowadzą dawnym torowiskiem lub bezpośrednio obok niego. Pomiędzy Turowem, a Chotowem na Kanale Krzyworzeckim (6,709 km) „ciuchcia” jechała po czternastometrowym moście, którego drewnianą konstrukcję po 1945 r. zamieniono na stalową. Betonowe przyczółki i stalowa konstrukcja mostu bez torowiska zachowały się do dziś, dobrze je widać z drogi z Turowa do Chotowa. Warto odwiedzić izbę pamięci prowadzoną przez Klub Pasjonatów Wsi Mokrsko, mającą swoją siedzibę w budynku miejscowej biblioteki, gdzie zgromadzono wiele pamiątek po kolejce. W ostatnich latach wybrane samorzady częściowo adaptowały dawne torowisko na ścieżkę rowerową.

W okresie międzywojennym w okolicach obecnej ul. Sybiraków w Wieluniu postawiono budynek stacyjny, parowozownię, drewnianą wieżę ciśnień, budynki magazynowe i mieszkalne oraz rozbudowano torowisko. W 1953 r. murowana wieża ciśnień zastąpiła rozebraną wcześniejszą. W 1971 r. na stacji było 5 torowisk. Po likwidacji połączeń kolejowych pozostały budynki kolejowe z torowiskiem. Dworzec – to budynek piętrowy z dwoma parterowymi skrzydłami. Część główna dworca jest przykryta dachem dwuspadowym. Jego zachodnia część posiada konstrukcję łamaną, boczne części są przykryte dachem trójspadowym. Pokrycie dachu – to dachówka. Ryzalit od ściany frontowej wschodniej jest zwieńczony małym daszkiem dwuspadowym.

Budynek stacji Mokrsko zachował się do dziś, pełni rolę domu jednorodzinnego. Nieznana jest jednak dokładana data jego powstania. Istniał już w okresie międzywojennym, a w jego wnętrzu funkcjonował bufet. Według mieszkańców Mokrska w listopadzie 1918 r., w budynku stacji Mokrsko, doszło do rozbicia niemieckich policjantów. Nie wiadomo, czy zajście to miało miejsce w tym budynku, czy też w innym, który wcześniej tu stał. Niektórzy mieszkańcy jako datę jego powstania podają właśnie lata 1917–1918. Informacja ta nie jest jednak pewna. Budynek stacji jest murowany z szachulcowym poddaszem na planie prostokąta, o dachu dwuspadowym, obecnie pokrytym blachą. Obok niego stoi pudło wagonu osobowego pełniące rolę garażu samochodu osobowego. W niedalekiej odległości od stacji zachował się (w bardzo złym stanie) drewniany magazynek torowego, a obok niego – słupek kilometrażowy.

Drugą grupę obiektów kolejowych stanowi infrastruktura kolejowa obecnej linii 181. Wybudowana w okresie międzywojennym linia kolejowa Kalety – Herby – Wieluń – Podzamcze miała bardzo ważne znaczenie gospodarcze i polityczne dla Rzeczypospolitej. Impulsem do jej budowy była wojna celna z Niemcami w 1925 r. oraz strajk górników w Wielkiej Brytanii, co wiązało się z większym zapotrzebowaniem na węgiel. Jednak już wcześniej myślano o jej powstaniu, miała być ważnym węzłem komunikacyjnym. Niemniej z uwagi na problemy gospodarcze II Rzeczypospolitej nie podjęto wcześniej prac w tym zakresie. Linia połączyła tereny Śląska przez m.in. ziemię wieluńską z Wielkopolską w stronę Pomorza. Jej głównym zadaniem było uniezależnienie się od tak zwanego korytarza kluczborskiego. Polski ruch towarowy był uzależniony od transportu przez terytorium Niemiec.

Budowa linii kosztowała 17 mln ówczesnych złotych i była jedną z pierwszych wielkich inwestycji okresu międzywojennego. Otwarcie miało miejsce w listopadzie 1926 r. W uroczystości wzięli udział m. in.: wicepremier Kazimierz Bartel, minister przemysłu i handlu Eugeniusz Kwiatkowski i minister komunikacji Paweł Romocki. Całkowite zakończenie prac nastąpiło w lutym 1927 r., a w kwietniu tego samego roku rozpoczęły się regularne połączenia osobowe.

W powiecie wieluńskim obiekty infrastruktury kolejowej znajdują się na terenie gminy Pątnów, Wieluń i Biała. Wymienimy tu tylko najważniejsze z nich, wzmiankując, że są to tylko wybrane obiekty (jeden z nich już nie istnieje).

Na terenie gminy Pątnów to stacje w Dziętrznikach i Pątnowie. Stacja w Dziętrznikach (46,691 km) wybudowana została w 1928 r. i początkowo pełniła tylko funkcje mieszkalne. Po 1945 r. stała się dworcem. Murowany otynkowany gmach na rzucie prostokąta, wybudowany był kalenicowo wzdłuż torów. Był to obiekt piętrowy z użytkowym poddaszem, o bryle prostopadłościenną, przykryty dachem mansardowym, krytym dachówką. W obu ścianach wzdłużnych zlokalizowane (zakomponowane) były pseudoryzaliby. Od strony torowiska dwukondygnacyjny czteroosiowy ryzalit zwieńczony szczytem owalnym, w którym znajdował się oculus. Z drugiej strony jednoosiowy dwukondygnacyjny pseudoryzalit zwieńczony był wystawką frontową. W pseudoryzalicie było duże prostokątne okno zbudowane z pustaków szklanych, tak zwanych luksferów. Pozostałe otwory okienne i drzwiowe o wykroju prostokątów stojących, zamknięte prosto. W poddaszu z obu stron ścian wzdłużnych pseudoryzaliby były flankowane przez lukarny szczytowe. W ścianach szczytowych również znajdowały się lukarny typu „wole oko”. W dużym stopniu została uszkodzona pierwotna okładzina budynku, w wielu otworach okiennych brakowało szyb oraz uszkodzone było pokrycie dachowe. Obiekt stał się miejscem aktów wandalizmu i kradzieży. W marcu 2025 r. budynek został wyburzony przez właściciela, tj. PKP.

Główną i pierwotną stacją na terenie obecnej gminy Panów była stacja w samym Pątnowie (51,552 km). Stacja stanowi element pierwotnej infrastruktury. Początkowo istniały tu: budynek dworca, szalet, magazyn z ładownią i budki zwrotniczego z obu stron. Budynek mieszkalny wraz z zabudową został postawiony później. Na stacji były tor główny i dwa boczne. W okresie okupacji niemieckiej podczas II wojny światowej okupant dwukrotnie zmieniał nazwę stacji. Od września 1939 r. obowiązywała nazwa Pontnow, która w 1943 r. została zmieniona na Patenau. W 1945 r. wrócono do nazwy przedwojennej, która w 1966 r. została zmieniona na poprawną nazwę wsi z dodaniem przymiotnika określającego położenie: Pątnów Wieluński.

Obecnie budynek stacyjny i przylegający do niego peron (jedna krawędź), a także stary tor (rozebrany lub mocno zarośnięty) są oddzielone ogrodzeniem od czynnego torowiska i peronu dwukrawędziowego. Budynek dworca i magazynu zachował pierwotną formę architektoniczną, zarówno w swej bryle, jak i zastosowanych materiałach. Jednak są to obiekty nieużytkowane, w złym stanie. Wymagają pilnych prac zabezpieczających oraz adaptacji do nowych celów. Według mieszkańców, budynek magazynu przeznaczony jest do wyburzenia. Na stacji są dwa perony i trzy krawędzie peronowe. Zachowały się również semafony świetlne. Budynek mieszkalny pracowników kolei (powstały prawdopodobnie w 1928 r.) jest zamieszkały przez kilka rodzin i otoczony zabudową gospodarczą. Budynek zachował się w dobrym stanie. Wymieniono pokrycie dachu i stolarkę okienną oraz częściowo wyremontowano elewację obiektu. Z obu stron rozebrano budki zwrotniczego. Sam budynek

stacji to typ małej stacji. Zbudowano dworce parterowe z piętrową częścią mieszkalną, których powierzchnia wynosiła 215,47 m². Stosunkowo prosta, nosząca ślady oszczędności, powtarzalna bryła dworca składała się z dwukondygnacyjnego, budowanego na planie zbliżonym do kwadratu bloku mieszkalnego, zwieńczonego dachem kopertowym i parterowej (dla obsługi) części przykrytej trójspadowym dachem, którego połączyć przechodziła miękka linia w wydłużony okap, stanowiący rodzaj peronowej wiaty. Duże trójdzielne otwory okienne zaczerpnięte są już z typowej palety architektury modernistycznej. Jednakże cała bryła z wysokim dachem osadzona jest jeszcze w formach tradycyjnych.

Najokazalszą stacją jest stacja Wieluń–Dąbrowa (63,03 km). Stacja stanowi element pierwotnej infrastruktury. Na wstępie należy zaznaczyć, że – wraz z planowaną w późniejszym czasie rozbudową linii w kierunku Sieradza, a dalej – w stronę Inowrocławia – w Wieluniu finalnie miała powstać duża stacja węzłowa dla dwóch krzyżujących się linii. Stacja zajmowałaby znaczny obszar, tak więc uzasadniona była decyzja o jej zlokalizowaniu w sporej odległości od centrum miasta i z dala od zwartej zabudowy. Taka lokalizacja stacji wywołała jednak duże oburzenie wśród mieszkańców Wielunia. W momencie oddania linii kolejowej na stacji znajdowały się następujące budynki: tymczasowy dworzec, szalet, magazyn, wieże ciśnień wraz ze stacją pomp. Przy stacji znajdowały się dom torowego oraz strażnice. Powstały, w różnym czasie, bloki mieszkalne i dom mieszkalny wraz z biurem zwiadowcy odcinka drogowego. Na stacji zaplanowano miejsca pod składowisko towarów oraz dla przyszłych budynków.

Pierwotnie istniały tu tory: mijankowy, główny, osobowy, przejściowy, wyciągowy, wagowy, odstawczy, magazynowy i ładunkowy. Stacja ta nie doczekała zaplanowanej inwestycji, co wynikało z niezrealizowanej koncepcji rozbudowy linii i wybudowania oddzielnej magistrali węglowej. Mimo to stacja przechodziła liczne zmiany w swym wyglądzie. Od stacji odchodziło kilka bocznicy. Istniejący budynek dworca – to obiekt dwukondygnacyjny (po przebudowie jednokondygnacyjny), niepodpiwniczony. Fundamenty są betonowe, ściany zewnętrzne i wewnętrzne – drewniano-murowane, wzniesione w konstrukcji muru pruskiego, otynkowane. Dach jest wielospadowy, kryty blachą gładką. Dworzec został zamknięty dla podróżnych. Urząd Miejski w Wieluniu – w wyniku dzierżawy wieczystej stacji – stał się użytkownikiem obiektu. W wyniku wizji lokalnych przeprowadzonych w lutym 2018 r. stwierdzono, że poszczególne elementy budynku były w zróżnicowanym stanie technicznym. Poszczególne elementy konstrukcyjne wykazywały różny sposób zużycia. Uszkodzenia miały jednak charakter powierzchniowy i nie wpływały na bezpieczeństwo użytkowania. Powstałe uszkodzenia wpłynęły jednak na obniżenie walorów estetycznych, dlatego zalecono wykonanie kompleksowego remontu, który przyczynił się do przywrócenia i wydobycia walorów obiektu.

W 2018 r. rozpoczęto realizację zadania: „Przebudowa budynku byłego dworca kolejowego oraz zmiana sposobu użytkowania na dom kultury” oraz zadania pod nazwą: „Remont elewacji oraz ścian fundamentowych budynku dworca kolejowego”. Prace miały na celu poprawę walorów estetycznych elewacji. Remont ścian fundamentowych miał zabezpieczyć fundamenty obiektu przed pogłębiającym się niszczącym działaniem wód gruntowych. Zakres prowadzonych robót budowlanych nie zmienił parametrów charakterystycznych budynku (kubatura, powierzchnia użytkowa, wysokość itp.) oraz ukształtowania bryły i kompozycji architektonicznej jego elewacji. Wszelkie prace remontowe miały na celu zapewnienie zachowania i zabezpieczenia budynku. Po zmianie sposobu użytkowania w pomieszczeniach byłego dworca działa dom kultury. Lewe skrzydło budynku

zostało zaadaptowane na hol wejściowy, w którego pobliżu zlokalizowano węzeł sanitarny z toaletą dla osób niepełnosprawnych. W głębi skrzydła zlokalizowano salę zajęć praktycznych oraz część administracyjną. W centralnej części (w dawnej poczekalni dworcowej) znajduje się sala ekspozycyjna ze sceną oraz antresolą; w tylnej części sali zaprojektowano też zaplecze w postaci garderób, magazynu, toalety oraz pomieszczenia porządkowego. W prawym skrzydle budynku – podobnie jak w lewym – znajduje się sala zajęć praktycznych wraz z zapleczem sanitarnym oraz szatnia z pomieszczeniem socjalnym pracowników. W części tej wydzielono również pomieszczenie techniczne PKP oraz kotłownię gazową na gaz ziemny.

Przebudowane pomieszczenia obiektu zostały wyposażone w instalacje wewnętrzne: wodociągową, kanalizacji sanitarnej, grzewczą c.o., elektryczną, wentylacji grawitacyjnej i wspomaganą mechanicznie oraz teleinformatyczną. W złym stanie zachował się nieużytkowany budynek szaletu. Obiektowi grozi zniszczenie. W 2023 r. został podpalony, lecz szybko ugaszono ogień.

Do dziś nie zachował się budynek magazynu. Na tej linii był to modelowy obiekt tego typu. W okresie międzywojennym doszło w nim do udanej próby samobójstwa bezrobotnego przez powieszenie się. Warto wspomnieć, że w okresie międzywojennym na stacji powstały dwa inne, prywatne magazyny. Znajdowały się one na wschód od dworca, w okolicach nastawni. Zachowały się również budynki nastawni, do 2014 r. były one nieotynkowane.

Jednym z najwartościowszych elementów stacji jest system doprowadzający wodę do wieluńskiej wieży ciśnień. W przeciwieństwie do takiego samego rozwiązania w Krzepicach, tu zachował się w dobrym stanie. Woda pobierana była z rzeki Pyszej, na której się znajdował jaz wodny, służący spiętrzeniu wody. Systemem zakopanych w ziemi rur woda płynęła najpierw do drewnianej studni, a następnie przez przepompownię zasilala wieżę ciśnień. Rury te są zachowane do dziś. Studnia – to niewielki obiekt drewniany na betonowym fundamencie, zbudowany na planie kwadratu. Przykryty jest czterospadowym dachem pokrytym eternitem z centralnie umieszczoną wieżyczką, zwieńczoną drewnianą sterczyną. Ściany są oszalowane deskowaniem w układzie pionowym. Drewniana konstrukcja ścian jest porażona, widoczne są oznaki zniszczenia i uszkodzenia. Wymaga pilnego zabezpieczenia.

Do dziś zachował się murowany i otynkowany budynek przepompowni (ul. Wodociągowa 4 – nazwa ulicy odwołuje się do historii tego miejsca). Jest to budynek na rzucie prostokąta, wydłużony na linii wschód-zachód, parterowy o bryle prostopadłościennej, składającej się z dwóch brył o różnej wysokości i szerokości. Część wschodnia jest wyższa i szersza. Od strony północnej znajduje się niewielka dobudówka. Obiekt jest przykryty dachem dwuspadowym, pokrytym blachą i eternitem. Pierwotnie były w nim pomieszczenia mieszkalne i pracownie. Budynek ten nie jest użytkowany zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem. Od lat osiemdziesiątych XX w. zamieszkały przez pracownika PKP. W tym czasie został rozbudowany od strony podwórka. Od 2020 r. budynek przeszedł na własność jego rodziny. Maszynownię rozebrano około 1991 r. Po 2000 r. wymieniono okna na PCV, zmieniając wielkość otworów okiennych, nie zachowując tradycyjnego podziału stolarki okiennej.

Stopień zachowania wieluńskiej wieży ciśnień jest zły. W większym stopniu jest zniszczona drewniana konstrukcja dachu. Hełm został rozebrany w latach osiemdziesiątych XX w. Wraz z elektryfikacją linii wieża stopniowo przestawała być użytkowana. Już po jej wyłączeniu z eksploatacji na potrzeby PKP wieża – wraz z całym systemem – była przez pewien czas użytkowana przez lokalnych rolników, którzy w ten sposób podlewali swoje uprawy.

Jeszcze w 1990 r. na trasie kursowały tradycyjne pociągi. W latach 2016–2017 Piotr Pawlak – autor, społeczny opiekun zabytków Powiatu Wieluńskiego, podjął próbę zwrócenia uwagi na potrzebę zabezpieczenia tego obiektu. Niestety kierownictwo Polskiej Kolei Państwowej nie ustosunkowało się pozytywnie do prośby. Przy wieży znajduje się budynek działki drogowej utrzymania torów. Również historyczne, lecz mocno przebudowane są dwie nastawnie WD i WD 1 (do 2014 r. były nieotynkowane).

Wraz z powstaniem stacji zaczęto stawiać typowe dla tej linii kolejowej domy dla pracowników kolei. Na wieluńskiej stacji powstało najwięcej tych bloków. Stoją tu cztery domy mieszkalne z czasów II RP, postawione dla pracowników kolei. Wiadomo jednak, że w 1926 r. powstały tylko dwa. Pozostałe dwa zbudowano więc później, lecz jeszcze w okresie międzywojennym. Dokładna data oddania budynków do użytku nie jest znana, ale autor tekstu przypuszcza, że było to w tym samym czasie, kiedy oddano budynek mieszkalny w Janinowie. Autorowi pracy nie jest też wiadomo, w jakiej kolejności były stawiane budynki przy ul. Kolejowej 53, 55, 57 i 59. Nie wiadomo również, czy dwa późniejsze budynki postawiono w tym samym roku. Elewacja domów mieszkalnych została odnowiona w latach 2013–2020 i ocieplona styropianem. Obecnie jest to wspólnota mieszkaniowa. Posesja Kolejowa 61 – to budynek powstały w 1926 r. jako mieszkalny, połączony z biurem zawiadowcy odcinka drogowego. Zachował on swój pierwotny kształt i bryłę. Zmianie uległa wielkość otworów okiennych oraz wprowadzono wtórną stolarkę okienną bez zachowania pierwotnego wyglądu.

Na terenie gminy Biała do najciekawszych obiektów infrastruktury kolejowej należy most kolejowy na Pysznej (65,5 km). Most stanowi element pierwotnej infrastruktury. W dokumentach z okresu budowy linii zamieszczona została błędna informacja, że obiekt postawiono na rzeczce Oleśnica. W sprawozdaniu z budowy zachowany jest szkic tymczasowego drewnianego mostu. Most stały żelazny – to most kratownicowy z jazdą u dołu. Autor pracy nie wie, czy w okresie II wojny światowej most został uszkodzony. W czasie kampanii wrześniowej znajdował się bezpośrednio przy trasie przemarszu wojsk niemieckich, być może jego konstrukcja uległa jakiemuś zniszczeniu przez wycofujące się Wojsko Polskie. Bardzo możliwe, że również w czasie styczniowych walk w 1945 r. most został uszkodzony przez opuszczające region oddziały niemieckie. Należy przypuszczać, że most zachował (w większości) swą oryginalną konstrukcję. W ciągu ostatnich lat wymieniono jego niektóre drobne elementy oraz odnowiono konstrukcję przez impregnację elementów nośnych.

Poza mostem wart uwagi jest taki sam budynek dworca jak w Dzietznikach. Jako stacja obiekt figuruje w ewidencji kolejowej od 28 października 1946 r. W roku 2011 dworzec został przekwalifikowany z funkcji dworcowej na mieszkalną, nie pełni obecnie roli obiektu na potrzeby PKP. W 2018 r. mieszkania zostały wykupione przez lokatorów. Około 20 lat temu została poprawiona elewacja od strony podwórza i dostawiono altanę. Około 5 lat temu nastąpiła częściowa wymiana okien. W wymienionych oknach nie zachowano pierwotnej wielkości oraz podziałów. Zachowana stolarka okienna jest w bardzo złym stanie. Obiekt wymaga prac przy elewacji. Pierwotne wejście frontowe zostało zamurowane. Około 2010 r. rozebrano budynki gospodarcze.

5.5 Zabytki ruchome na terenie powiatu wieluńskiego

Na terenie powiatu zabytki ruchome znajdują się głównie na wyposażeniu kościołów. Dominują zabytki reprezentujące barok i klasycyzm. Unikatowe są pamiątki z wcześniejszych epok. W wielu przypadkach są to całe elementy wyposażania, a nie pojedyncze obiekty. W wyniku grabieży, zwłaszcza pod koniec II wojny światowej, rozproszeniu uległo cenne wyposażenie kościołów (np. *Madonna wieluńska*) oraz dworów i pałaców. Również większość oryginalnego wyposażenia zabytków techniki nie przetrwała do dziś, np. w wyniku sprzedaży w charakterze surowca wtórnego. Zbiory zabytkowych eksponatów prezentowane są w Muzeum Ziemi Wieluńskiej oraz w jego oddziale Muzeum Wnętrz Dworskich w Ożarowie. Nie są ewidencjonowane obiekty wpisane do inwentarza muzeum lub wchodzące w skład narodowego zasobu bibliotecznego. Zasoby muzealne i archiwalne chronione są na podstawie odrębnych przepisów. Z uwagi na bezpieczeństwo zabytków nie jest wskazane podawanie dokładnej lokalizacji poszczególnych obiektów.

5.6 Zabytki archeologiczne powiatu wieluńskiego

Stanowiska archeologiczne są ważnym elementem krajobrazu kulturowego i stanowią podstawę wiedzy o najdawniejszych dziejach danego obszaru. Ewidencja stanowisk archeologicznych nie jest jednak zbiorem zamkniętym. Nie można zatem wykluczyć, że w wyniku dalszej weryfikacji lub prowadzonych prac ziemnych uda się zidentyfikować nowe ślady osadnicze. Obszar obecnego powiatu wieluńskiego został częściowo rozpoznany archeologicznie w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP). W powiecie do tej pory brakowało dokładnych i kompleksowych badań archeologicznych, prowadzonych na szeroką skalę. Wszystkie odkrycia wynikają z badań doraźnych lub znalezisk przypadkowych.

Liczba stanowisk archeologicznych może ulegać zmianie, ponieważ nowe zabytki mogą być odkrywane przy okazji rozmaitych prac ziemnych i umieszczane w ewidencji – obiekty wpisane do rejestru stanowią jedynie niewielki wycinek ogólnej ich liczby. Szczegółowy opis odkrytych zabytków umieszczono we wprowadzeniu historycznym.

Stanowiska archeologiczne są narażone na stałe zagrożenia. Z każdym rokiem, wraz z rozwojem techniki, intensyfikacją działalności przemysłowej, gospodarczej, rolniczej rośnie stopień ich zagrożenia oraz pojawiają się nowe. W myśl art. 6 pkt. 3 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wszystkie zabytki archeologiczne (bez względu na stan zachowania) podlegają ochronie i opiece. Należy przy tym pamiętać, że zasięg stanowisk archeologicznych został wyznaczony na mapach na podstawie badań powierzchniowych. Jednak nie może on odpowiadać dokładnie zasięgowi. Najlepiej zachowane są stanowiska archeologiczne położone na nieużytkach, terenach niezabudowanych oraz terenach zalesionych. Należy tutaj przypomnieć, że Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na każdego, kto zamierza realizować nowe zalesienia lub zmianę charakteru dotychczasowej działalności na terenie, na którym znajdują się zabytki archeologiczne, obowiązek pokrycia kosztów badań archeologicznych oraz ich dokumentacji. Szczegółowa lokalizacja stanowisk archeologicznych dostępna jest w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi. Szczegółowo pradzieje terenu obecnego powiatu wieluńskiego wraz z odkrytymi zabytkami archeologicznymi odmówiono bardzo szczegółowo w części o zarysie historii regionu.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego – analiza szans i zagrożeń

Zachowane obiekty zabytkowe Powiatu Wieluńskiego są zróżnicowane pod względem architektonicznym, jednak z dominacją zabudowy dwudziestowiecznej. Szczegółowo omówiono to w rozdziale piątym. Wyjątkowo cenna jest dobrze zachowana architektura drewniana. Zabytki są zróżnicowane także pod względem sposobu użytkowania i stanu ich zachowania. Ważne jest zachowanie historycznego wyglądu miejscowości.

Kształtowanie obszarów powinno uwzględniać:

- ochronę charakterystycznych układów miejskich i ruralistycznych oraz zespołów sakralnych, pałacowo-parkowych, folwarków, ochronę zabytkowych budynków mieszkalnych, gospodarczych, zabytków użyteczności publicznej oraz techniki i innych elementów specyficznych dla architektury wiejskiej, np. kapliczek i krzyży;
- poszanowanie kształtowanej tradycyjnie różnorodności form osadnictwa miejskiego i wiejskiego.

Nowa zabudowa powinna powstawać w poszanowaniu zabudowy historycznej. Chodzi o ochronę istniejących układów urbanistycznych oraz zespołów sakralnych i dworsko-parkowych, ochronę zabytkowych obiektów oraz innych elementów architektury wiejskiej (kapliczek, krzyży, alei drzew).

Analiza stanu dziedzictwa kulturowego i uwarunkowań jego ochrony na terenie powiatu doprowadziła do rozpoznania następujących czynników determinujących jego dalszy rozwój. Analiza SWOT dotyczy mocnych i słabych stron przesądzających o możliwościach rozwoju powiatu oraz szans i wyzwań mających wpływ na jego rozwój. W analizie na potrzeby programu uwzględniono szczegółowo temat ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
CZYNNIKI WEWNĘTRZNE	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ położenie w bliskim sąsiedztwie dużych aglomeracji, w dogodnej lokalizacji między Łodzią, Wrocławiem i miastami śląskimi; ▪ bliskość węzła S8 oraz dróg krajowych i wojewódzkich; ▪ prężnie działające ośrodki kultury na poziomie powiatu i gmin; ▪ miejsca kultu religijnego jako znaczące elementy turystyki pielgrzymkowej; ▪ wysoka świadomość historii regionu, tradycji oraz wartości dziedzictwa kulturowego wsi wśród lokalnej społeczności, bogata tradycja i przywiązanie mieszkańców do miejsca, silna tożsamość mieszkańców; ▪ atrakcyjne warunki krajobrazowo-przyrodnicze oraz bogate i zróżnicowane dziedzictwo kulturowe sprzyjające rozwojowi różnych form turystyki 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ograniczona współpraca pomiędzy samorządami i powiatem; brak spójnej promocji obszaru (gminy słabo się identyfikują z powiatem; brak wspólnej oferty promocyjno-turystycznej); ▪ niewystarczająco rozwinięta infrastruktura na potrzeby obsługi ruchu turystycznego (m.in. gastronomia, noclegi); ▪ zły stan zachowania znacznej części obiektów zabytkowych (zwłaszcza zabytków przemysłowych) i postępujący proces ich niszczenia; ▪ niewystarczające środki finansowe na konserwację i rewaloryzację wybranych obiektów zabytkowych; ▪ migracja i związane z tym zatracenie więzi z regionem;

<p>i wypoczynku, bogactwo zasobów naturalnych (lasy, dobra jakość powietrza);</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ aktywność w pozyskiwaniu funduszy zewnętrznych; ▪ rozwinięta współpraca transgraniczna z gminami partnerskimi; ▪ opracowane przez większość gmin gminne ewidencje zabytków; ▪ aktywność lokalnych grup działania; ▪ potencjał ludzki, wysoki poziom zaangażowania mieszkańców w rozwój organizacji pozarządowych, takich jak ochotnicze straże pożarne oraz koła gospodyń wiejskich; ▪ wieloletnia tradycja Wielunia jako miasta propagującego ideę pokoju i pojednania – miasto Wieluń jako członek Światowego Stowarzyszenia Miast Orędowników Pokoju; ▪ „Nadwarciański Gród” jako ośrodek organizujący: zielone szkoły, zimowiska, kolonie, obozy wypoczynkowe, seminaria, szkolenia, obozy rehabilitacyjne i specjalistyczne; ▪ walory przyrodnicze regionu, duży potencjał środowiskowo-przyrodniczy, różnorodność; ▪ rozwinięta infrastruktura sportowa i rekreacyjna (boiska sportowe, hale sportowe, siłownie zewnętrzne); ▪ wysokiej jakości lokalne produkty; ▪ obszar atrakcyjny pod względem turystycznym i wypoczynkowym, częściowo położony wzdłuż rzeki Warty, na jej najbardziej malowniczym odcinku; ▪ bogate i spójne dziedzictwo historyczne południowo-wschodniej części dawnej Ziemi Wieluńskiej; ▪ dobrze zachowany historyczny układ urbanistyczny Wielunia; ▪ bogaty rynek wydawniczy dotyczący powiatu; ▪ duży potencjał w zakresie rozwoju turystyki i agroturystyki wynikający z wysokich walorów przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych; ▪ bogactwo produktów lokalnych i tradycyjnych; 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ zniekształcenie zespołów zabudowy historycznej poprzez wprowadzenie nowej zabudowy, nieliczącej się z lokalną tradycją, architekturą i uwarunkowaniami historycznymi; ▪ niewystarczające środki finansowe w budżecie powiatu na wsparcie działań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego; ▪ niewielka liczba wykwalifikowanej kadry w gminach powiatu w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego; ▪ postępująca modernizacja budynków (ujętych w GEZ) prowadzona bez poszanowania zabytkowej substancji, przy użyciu nowoczesnych technik i ahistorycznych materiałów niskiej jakości: ocieplanie styropianem historycznych elewacji, wymiana stolarek okiennych i drzwiowych, niszczenie detalu architektonicznego; ▪ niedostateczne oznaczenie miejsc i obszarów atrakcyjnych turystycznie; ▪ znaczna utrata tkanki zabytkowej; ▪ zły stan infrastruktury drogowej w niektórych gminach; ▪ brak spójnej i zintegrowanej informacji o ofercie turystycznej obszaru, słabe przygotowanie kadr do obsługi ruchu turystycznego; ▪ niedostatecznie rozbudowana infrastruktura w postaci ścieżek rowerowych i szlaków turystycznych lub zły jej stan; ▪ niedostateczny stan zagospodarowania doliny Warty na potrzeby turystyki i rekreacji;
--	---

<ul style="list-style-type: none"> ▪ dobry stan środowiska naturalnego oraz walory przyrodniczo-krajobrazowe (lasy, zbiorniki wodne, rzeki, rezerваты i pomniki przyrody); ▪ liczne obiekty wpisane do rejestru zabytków (pałace, dworki, kościoły); ▪ różnorodność plenerowych imprez kulturalnych; ▪ legendy i tradycje ludowe; ▪ funkcjonuje wiele gospodarstw agroturystycznych, w których kultywuje się przygotowywanie produktów i potraw lokalnych. 	
---	--

SZANSE	ZAGROŻENIA
CZYNNIKI ZEWNĘTRZNE	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ wzrastająca liczba właściwie przeprowadzanych prac remontowo-budowlanych przez prywatnych właścicieli obiektów zabytkowych; ▪ kreatywność inwestorów turystycznych; ▪ poprawa dostępności do zabytków przez wprowadzanie nowoczesnych, bazujących na technologiach internetowych systemów informacji turystycznej; ▪ możliwość wsparcia finansowego z różnych źródeł, w tym ze środków Unii Europejskiej; ▪ wykorzystanie walorów przyrodniczych i zasobów kulturowych dla rozwoju turystyki; ▪ rozszerzenie i polepszenie bazy noclegowej i gastronomicznej; ▪ rosnąca rola samorządu włączającego się w sferę ochrony dziedzictwa; ▪ rozwój działalności gospodarczej o charakterze turystycznym na bazie dziedzictwa kulturowego; ▪ zatrzymanie degradacji substancji zabytkowej i poprawa estetyki miejscowości; ▪ rezerwowanie w budżecie Powiatu środków przeznaczanych na ochronę zabytków; ▪ zaangażowanie więźniów zakładów karnych do prac pielęgnacyjnych i porządkowych 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ nadmierna komercjalizacja zabytków, która oddala je od społeczeństwa lokalnego; ▪ presja inwestorów na przebudowę (często niewłaściwą ze stanowiska konserwatorskiego) i zmianę funkcji zespołów oraz obiektów zabytkowych; ▪ klęski i zdarzenia losowe; ▪ zanik cech regionalnych w budownictwie; ▪ postrzeganie województwa jako regionu nieatrakcyjnego turystycznie w skali kraju; ▪ zanieczyszczanie środowiska związane ze zwiększoną liczbą pojazdów mechanicznych; ▪ niewystarczający nadzór nad zabytkami ze strony instytucji do tego powołanych; ▪ brak dostatecznych środków na skuteczną ochronę zabytków i zabezpieczenie zabytków oraz edukację w tej dziedzinie; ▪ pogarszający się stan techniczny ze względu na wysokie koszty prac konserwatorskich wybranych obiektów np. dworek w Pątnowie czy infrastruktura kolejowa;

<p>przy obiektach zabytkowych (np. parkach przypałacowych);</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ podjęcie działań, mających na celu poprawę infrastruktury technicznej; ▪ inwestycje w agroturystykę; ▪ budowa i rozbudowa bazy noclegowej i gastronomicznej; ▪ budowa zagród edukacyjnych; ▪ poprawa dostępu do usług publicznych w zakresie opieki, zdrowia, kultury i dziedzictwa kulturowego; ▪ rozwój kultury regionalnej łączącej pokolenia; ▪ wzrost popularności turystyki, w tym krótkich form turystyki aktywnej i turystyki wiejskiej; ▪ wzrost zainteresowania turystów regionem; ▪ wykorzystanie obszarów wiejskich do rozwoju agroturystyki i ekoturystyki oraz produkcji zdrowej żywności; ▪ lokalne władze samorządowe współpracujące z mieszkańcami i ich organizacjami – nadzieje, jakie mieszkańcy wiążą z samorządem w rozwoju swoich lokalnych środowisk; ▪ rozwój partnerstwa poprzez realizację wspólnych przedsięwzięć; ▪ możliwość ubiegania się o fundusze zewnętrzne, w tym unijne na lata 2023–2027; ▪ pojawienie się nowych stadnin i klubów jeździeckich, a co za tym idzie – wzrost zapotrzebowania na koniuszych i masztalerzy; ▪ rosnące zapotrzebowanie na usługi turystyczne – wzrastające zainteresowanie turystyką weekendową, aktywną, moda na Polskę (wzrost zainteresowania turystów Polską); ▪ realizacja krajowego programu budowy dróg; uruchomienie Łódzkiej Kolei Aglomeracyjnej; ▪ możliwość wykorzystania istniejącego zagłębia chrzanowego; ▪ promocja kościołów w tzw. stylu wieluńskim.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ niewłaściwe prowadzenie prac budowlanych, konserwatorskich, niezgodnie ze sztuką budowlaną; ▪ narastająca konkurencja na regionalnym rynku turystycznym, ciekawe obiekty turystyczne w otoczeniu powiatu; ▪ szybka degradacja zabytków techniki związana z lekceważeniem zabytkowej tkanki. ▪ skomplikowane procedury związane z pozyskaniem środków finansowych z zewnętrznych źródeł oraz duża konkurencja; ▪ słaba promocja atrakcyjności, niedostateczna promocja obszaru pod kątem atrakcyjności turystycznej; ▪ ruchy migracyjne prowadzące do utraty tożsamości kulturowej i więzi lokalnych; ▪ negatywne postrzeganie ochrony obszarów cennych przyrodniczo wynikające z przekonania, że ogranicza to rozwój; ▪ postępująca degradacja środowiska naturalnego.
--	--

7. Założenia programowe

Celem opracowanego programu jest stworzenie wieloletniej strategii ochrony zabytków znajdujących się na terenie powiatu wieluńskiego. Misją samorządu, w kontekście zachowania i ochrony zabytków, są działania w myśl art. 4 wspomnianej Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Program ten służy ochronie i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego w różnych dziedzinach życia społecznego. Realizacja wyznaczonych celów wymaga przede wszystkim zmiany w świadomości, szczególnie w obszarze odpowiedzialności jednostki samorządu terytorialnego, podmiotów, instytucji i sfer funkcjonalnych, które odpowiadają za ochronę środowiska kulturowego i naturalnego, za ład i zagospodarowanie przestrzenne, a także wyznaczone kierunki rozwoju powiatu.

Ważne jest także, aby właściciele zabytkowych obiektów zmienili swoje podejście, przyczyniając się w ten sposób do poprawy stanu zachowania wszelkich dóbr środowiska kulturowego i naturalnego. Zadania określone przez Powiat Wieluński planowane są do realizacji w sposób ciągły, w okresie działania programu. Nie zakłada on dokładnych kwot na poszczególne priorytety, jednak realizacja konkretnych zadań dokonywana będzie w zależności od możliwości pozyskania środków finansowych (własnych lub zewnętrznych) w następnych latach, objętych okresem czteroletnim obowiązywania programu.

W ramach Programu wyznaczono następujące priorytety:

Priorytet I. Zarządzanie dziedzictwem kulturowym powiatu wieluńskiego

Poprawa stanu zachowania dziedzictwa kulturowego

Promocja drewnianego budownictwa sakralnego

Podnoszenie rangi obiektów i zespołów zabytkowych

Priorytet II. Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego wraz z otoczeniem:

Poprawa wizerunku przestrzeni publicznej na terenach wiejskich

Rewitalizacja obszarów

Rozwój turystyki z wykorzystaniem zabytkowych zasobów

Priorytet III. Promocja i popularyzacja dziedzictwa kulturowego

Wzrost poziomu edukacji historycznej nt. regionalnego dziedzictwa kulturowego

Promocja lokalnych walorów zabytkowych, tradycji i obrzędów

Zwiększanie atrakcyjności zabytków na potrzeby społeczne i edukacyjne

7.1 Priorytety i kierunki działań programu opieki nad zabytkami

Priorytet I. Zarządzanie dziedzictwem kulturowym powiatu wieluńskiego	
Kierunki działania	Zadania
Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania	<p>Konsekwentne wdrażanie zapisów dokumentów programowych w odniesieniu do zabytków i krajobrazu kulturowego powiatu.</p> <p>Współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków i Narodowym Instytutem Dziedzictwa.</p> <p>Współpraca z samorządami gminnymi w zakresie ochrony zabytków.</p> <p>Aktualizacja planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla powiatu wieluńskiego.</p> <p>Promocja drewnianego budownictwa sakralnego z uwzględnieniem kościołów w tzw. stylu wieluńskim.</p> <p>Promocja elementów umocnień z okresu II wojny światowej jako świadka tragicznych wydarzeń.</p> <p>W przypadku uchwalania nowych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego gmin niezbędne jest uwzględnianie postulatów ochrony dziedzictwa kulturowego.</p> <p>Ochrona i kształtowanie otoczenia obiektów zabytkowych w sposób niezagrażający ich ekspozycji w przestrzeni poprzez zakaz lokalizowania obiektów o agresywnej architekturze, zakłócających odbiór obiektów zabytkowych.</p> <p>Inicjowanie rewitalizacji zespołów zabytkowej zieleni na terenie parków i cmentarzy.</p> <p>Prowadzenie bieżących prac porządkowych przy zabytkach, zabytkowych zespołach zieleni: parkach, cmentarzach, obszarach nieczynnych cmentarzy, dawnych parkach dworskich itp. - w uzgodnieniu z właścicielami.</p> <p>Podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami. Udział Starostwa jako partnera merytorycznego i finansowego w projektach dot. rewitalizacji obiektów i obszarów zabytkowych.</p> <p>Opracowanie i uchwalenie przez Radę Powiatu w Wieluniu trybu i zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i prace budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na terenie powiatu. Coroczne rezerwowanie środków</p>

	<p>finansowych w budżecie Powiatu na dofinansowania prac konserwatorskich i remontów oraz na promocję dziedzictwa kulturowego regionu (w miarę możliwości).</p> <p>Na terenie powiatu wieluńskiego istnieje potrzeba prowadzenia dalszych, zorganizowanych badań archeologicznych. Wskazane jest - w przypadku wszelkiego rodzaju inwestycji, przeprowadzenie rzetelnych badań archeologicznych.</p> <p>Ochrona stanowisk archeologicznych. Ochrona i promocja dziedzictwa archeologicznego jako elementu dziedzictwa kulturowego.</p> <p>Wspieranie rozwoju gospodarstw agroturystycznych oferujących wypoczynek i rozrywkę.</p> <p>Przygotowanie przy współpracy z Powiatowym Urzędem Pracy w Wieluniu ofert prac sezonowych dla bezrobotnych mieszkańców przy pracach pielęgnacyjnych i porządkowych przy zabytkach.</p> <p>W razie występowania bieżących potrzeb współpraca z Powiatowym Inspektorem Nadzoru Budowlanego w Wieluniu.</p> <p>Podnoszenie poziomu wykształcenia pracowników Starostwa zatrudnionych w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego, poprzez przeprowadzanie odpowiednich szkoleń oraz udział w organizowanych szkoleniach. Informowanie o możliwościach wsparcia prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych, organizowanie szkoleń, spotkań, konsultacji społecznych.</p> <p>Ustanawianie nowych społecznych opiekunów zabytków, prowadzenie listy społecznych opiekunów zabytków, wydawanie osobom fizycznym legitymacji społecznego opiekuna zabytków, wydawanie zaświadczeń osobom prawnym lub innym jednostkom organizacyjnym nieposiadającym osobowości prawnej, pełniącym funkcje społecznego opiekuna zabytków.</p> <p>Promowanie i nagradzanie „dobrych praktyk” konserwatorskich przy obiektach zabytkowych (np. w postaci nagrody lub certyfikatu Starosty Wieluńskiego).</p> <p>Kreowanie pozytywnego wizerunku powiatu jako przyjaznego ochronie własnego dziedzictwa kulturowego.</p>
--	---

Priorytet II. Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego	
Kierunki działania	Zadania
Działania na rzecz ochrony	<p>Kontakt z gminami powiatu wieluńskiego w związku ze zmianami wpisów do gminnych ewidencji zabytków w celu aktualizacji danych.</p> <p>Uwzględnianie dziedzictwa kulturowego jako potencjału rozwojowego powiatu.</p> <p>Rozwój turystyki opartej na promocji tradycji i dziedzictwa kulturowego.</p> <p>Rozwój gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych budynkach wiejskich, oparty na promocji tradycji i dziedzictwa kulturowego, z wykorzystaniem naturalnych zasobów przyrodniczych.</p> <p>Wspieranie projektów pośrednio związanych z opieką nad zabytkami i zagospodarowaniem obiektów zabytkowych.</p> <p>Wykorzystanie walorów zabytkowych i kulturowych, bogatej lokalnej tradycji jako czynnika wpływającego na rozwój i promocję powiatu.</p> <p>Współpraca z placówkami muzealnymi, oświatowymi, stowarzyszeniami, organizacjami społecznymi, fundacjami, kościołami i innymi instytucjami w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Promowanie i wspieranie działań lokalnych stowarzyszeń działających na rzecz rozwoju kultury i ochrony zabytków.</p>

Priorytet III. Promocja i popularyzacja dziedzictwa kulturowego	
Kierunki działania	Zadania
Edukacja i popularyzacja wiedzy o dziedzictwie kulturowym	<p>Gromadzenie materiałów archiwalnych na temat regionu.</p> <p>Wprowadzenie oznakowania miejsc związanych z Powstaniem Styczniowym.</p> <p>Udostępnianie informacji o zabytkach i działaniach promocyjnych.</p> <p>Organizacja imprez kulturalnych i plenerowych z elementami folkloru.</p> <p>Organizacja kolejnych edycji konkursu wiedzy o zabytkach.</p> <p>Wspieranie inicjatyw na rzecz kultywowania lokalnych zwyczajów.</p>

	<p>Informowanie właścicieli obiektów zabytkowych o możliwości pozyskiwania środków na odnowę zabytków wpisanych do rejestru zabytków.</p> <p>Promocja obiektów zabytkowych podczas uroczystości na terenie powiatu.</p> <p>Wspieranie działalności organizacji pozarządowych związanych z historią i kulturą, bibliotek oraz innych instytucji kultury.</p> <p>Wydawanie i wspieranie publikacji, folderów promocyjnych, przewodników poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego.</p> <p>Współpraca z organizacjami pozarządowymi na rzecz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz organizowanie wspólnie z nimi inicjatyw na rzecz zabytków.</p> <p>Kompleksowe umieszczenie na wszystkich zabytkach wpisanych do rejestru znaku informującego o ochronie prawnej (wzór wg rozporządzenia MKiDN).</p> <p>Znakowanie miejsc historycznych na terenie powiatu.</p> <p>Zainteresowanie młodzieży tematyką zabytków poprzez organizowanie konkursów tematycznych.</p> <p>Wspieranie badań i dokumentacji dziedzictwa kulturowego powiatu.</p> <p>Uwzględnienie kierunków kształcenia szkolnictwa branżowego w zawodach, których przedstawiciele uczestniczą w pracach przy obiektach zabytkowych, np. cieśle, stolarze, murarze.</p> <p>Popularyzacja na terenie ziemi wieluńskiej tak zwanych ginących zawodów.</p> <p>Opracowanie produktu turystycznego Powiatu.</p> <p>Udział Powiatu, a także lokalnych społeczności w Międzynarodowym Dniu Ochrony Zabytków (oraz Europejskich Dniach Dziedzictwa).</p> <p>Udział Powiatu w targach turystycznych z ofertą kulturalną.</p> <p>Edukacja mieszkańców, począwszy od poziomu przedszkolnego i szkoły podstawowej, polegająca na pokazywaniu dziejów regionu na przykładzie zachowanych zabytków.</p> <p>Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność powiatu oraz zabytków dla potrzeb edukacyjnych, społecznych i turystycznych.</p>
--	--

Podsumowując, zadania określone przez Powiat Wieluński planowane są do realizacji w sposób ciągły w okresie obowiązywania programu. Będą one finansowane głównie, ze środków własnych powiatu, właścicieli i dysponentów obiektów zabytkowych – osób prywatnych oraz w miarę możliwości uzyskania wsparcia z zewnątrz. Ze względu na brak sprecyzowanych założeń finansowych we wszystkich ww. kierunkach działań, nie jest możliwa szczegółowa charakterystyka zadań. Ponadto część obiektów należy również do osób prywatnych.

W ocenie dyrektora Muzeum Ziemi Wieluńskiej Jana Książka należy objąć opieką następujące zabytki w Powiecie Wieluńskim:

- 1) kościół pobernardyński/poewangelicki z początku XVII w. w Wieluniu;
- 2) mury obronne w Wieluniu (przy ul. Ewangelickiej oraz przy ul. Podwale, gdzie można odtworzyć blankowanie);
- 3) kościół i dzwonnica w Krzyworzece;
- 4) pałac w Rudzie;
- 5) relikty dworu w Kamionce;
- 6) drewniane kościoły z XVI wieku.

Priorytetowe kierunki działania, jakie wyznacza sobie Powiat Wieluński:

- **Zachowanie zabytkowego budownictwa drewnianego ze szczególnym uwzględnieniem budownictwa sakralnego oraz jego promocja przez opracowanie szlaku turystycznego. Inwentaryzacja drewnianego budownictwa mieszkalnego na terenie powiatu wieluńskiego.**
- **Rozpoczęcie procedury wpisania jako pomników historii drewnianych kościołów powiatu powstałych do końca XVII w., z priorytetowym wnioskiem na rzecz wpisu kościoła pw. Trójcy Świętej w Grębieniu – to kolejna warta realizacji sugestia.**
- **Zachowanie i popularyzacja zabytków budownictwa przemysłowego i techniki m.in.: zabytkowe elementy infrastruktury linii kolejowej Kalety–Wieluń–Podzamcze, wiatrak w Kurowie czy młyn parowy w Brzezinach. Włączenie tej grupy zabytków do materiałów promocyjno-informacyjnych wydawanych na poziomie województwa i kraju.**
- **Podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami.**
- **Wspieranie właścicieli obiektów zabytkowych.**
- **Zachowanie i promocja niematerialnego dziedzictwa kulturowego, m. in. poprzez warsztaty z zakresu ginących zawodów naszego regionu.**
- **Organizacja kolejnych edycji konkursu wiedzy o zabytkach.**
- **Działania edukacyjne wśród mieszkańców powiatu wieluńskiego z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.**

- **Wprowadzenie oznakowania miejsc związanych z Postaniem Styczniowym i innych znaków tematycznych.**
- **Ustanowienie nagrody lub certyfikatu Starosty Wieluńskiego dla osoby i właściciela obiektu zabytkowego, najbardziej zaangażowanego w opieką nad nim w danym roku.**
- **Wydawanie i wspieranie publikacji, folderów promocyjnych, przewodników poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego.**

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami

Podmiotem odpowiedzialnym za realizację programu jest Zarząd Powiatu w Wieluniu. Do osiągnięcia celu i skutecznego wykonywania zadań w nim określonych służą pomocą następujące instrumenty:

- prawne – wynikające z przepisów ustawowych, w tym uchwał Rady Powiatu w Wieluniu oraz wynikające z obowiązujących podstaw prawnych,
- finansowe – dotacje, subwencje, dofinansowania, nagrody, zachęty finansowe; ulgi podatkowe dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych; korzystanie z funduszy europejskich,
- kontrolne – to:
  - 1) oceny zmian w zagospodarowaniu przestrzennym powiatu;
  - 2) sporządzanie co dwa lata sprawozdania z realizacji programu opieki nad zabytkami oraz jego aktualizacja związana z ustawowym czteroletnim okresem obowiązywania;
  - 3) monitorowanie stanu zachowania i funkcjonowania środowiska kulturowego;
  - 4) prowadzenie stałej obserwacji procesów i zjawisk istotnych z punktu widzenia realizacji programu opieki nad zabytkami;
  - 5) aktualizacja bazy zasobów dziedzictwa kulturowego na terenie Powiatu,
- koordynujące – realizacje projektów i programów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w wojewódzkich, powiatowych i gminnych strategiach, planach rozwoju lokalnego itp.; współpraca z ośrodkami naukowymi i akademickimi; współpraca z organizacjami pozarządowymi, kościołami i związkami wyznaniowymi w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami,
- społeczne – działania edukacyjne, promocyjne; współdziałanie z organizacjami pozarządowymi; działania prowadzące do tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami, kulturą, turystyką; współpraca ze społecznymi opiekunami zabytków.

9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Jak wspomniano wyżej, zgodnie z art. 87 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, program opieki nad zabytkami, po zaopiniowaniu przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łodzi, zostaje przedstawiony radzie powiatu, w celu przyjęcia go uchwałą. Obowiązek prowadzenia kontroli stanu realizacji programu opieki nad zabytkami spoczywa na zarządzie powiatu, który co 2 lata sporządza sprawozdanie

z realizacji programu i przedstawia je radzie powiatu. Wykonanie sprawozdania powinna poprzedzić ocena poziomu realizacji Programu uwzględniająca: wykonanie zadań przyjętych do realizacji w czteroletnim okresie obowiązywania Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami oraz efektywność ich wykonania. Po przyjęciu przez radę powiatu treści Programu w drodze uchwały, dokument należy udostępnić do publicznej wiadomości na stronie internetowej. Program należy sukcesywnie analizować oraz uzupełniać, uwzględniając zmieniające się uwarunkowania prawne, kulturowe i społeczne.

Ocena poziomu realizacji Programu winna uwzględniać m.in.:

- bieżący monitoring zabytków z informacjami o stanie zachowania obiektów, zmianach lokalizacyjnych, zmianach stosunków własnościowych,
- ocenę zaawansowania prac związanych z rewitalizacją obiektów zabytkowych,
- ocenę prac związanych z opracowaniem aktów prawa miejscowego dla terenów o wysokich walorach kulturowych,
- ocenę aktywności kulturalnej społeczności lokalnej,
- ocenę aktywności placówek kulturalnych,
- ocenę wykorzystania i funkcjonowania szlaków turystycznych oraz towarzyszącej im infrastruktury,
- ocenę realizacji programu edukacji i promocji zabytków, w tym z wykorzystaniem nowoczesnych technik informatycznych,
- ocenę kontaktów z właścicielami obiektów w zakresie działań zmierzających do rewitalizacji obiektów zabytkowych.

Wymiernym sposobem oceny realizacji programu może być:

- wartość finansowa zrealizowanych prac remontowo-konserwatorskich przy zabytkach oraz liczba obiektów poddanych ww. pracom,
- liczba wniosków o wpis do rejestru zabytków obszarów, obiektów i zespołów zabytkowych,
- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw, działań edukacyjnych na terenie powiatu,
- liczba utworzonych szlaków turystycznych, tras rowerowych,
- liczba opracowanych/wydanych wydawnictw/aplikacji mobilnych/stron www. (tym folderów promocyjnych, przewodników, albumów, materiałów pokonferencyjnych itp.),
- liczba utworzonych, zmodernizowanych elementów infrastruktury służących funkcjonowaniu i rozwojowi turystyki kulturowej,
- liczba opracowanych i zaktualizowanych dokumentów strategicznych uwzględniających kwestię ochrony dziedzictwa kulturowego

10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

Program ochrony zabytków określa pewne kierunki i cele w zakresie ochrony zabytków znajdujących się na terenie powiatu. Obowiązek dbania o zabytki spoczywa na właścicielach

lub użytkownikach obiektów zabytkowych. Uchwałą Rady Powiatu Wieluńskiego z budżetu powiatu może zostać wydzielona pula środków na wsparcie osób prywatnych, wykonujących prace przy obiektach wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków. Obowiązującym wyznacznikiem sposobu finansowania opieki nad zabytkami są zasady, które zawiera Rozdział 7. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Nakładają one obowiązek finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku na osobę fizyczną, lub inną jednostkę organizacyjną w tym także na jednostki z sektora finansów publicznych, posiadające tytuł prawny do zabytku. Dotacje udzielane przez ministra i wojewódzkich konserwatorów zabytków mogą być przeznaczane na szereg działań przy zabytkowych obiektach wpisanych do rejestru zabytków, niezbędnych dla zachowania i poprawy stanu technicznego oraz substancji zabytkowej obiektu. Do katalogu prac i działań należą: techniczne i konserwatorskie ekspertyzy, konserwatorskie lub architektoniczne badania i dokumentacje, opracowania programów prac konserwatorskich, projekty budowlane, zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku, stabilizacja konstrukcyjna części składowych zabytku lub ich częściowe odtworzenie, odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności; uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej, zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej. Dodatkowo dotacje na działania przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków mogą być udzielane przez organy stanowiące jednostki samorządu terytorialnego (gminy, powiaty województwa) na zasadach określonych w podjętej przez dany organ uchwale.

Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków jest państwowym funduszem celowy związanym z ochroną zabytków. Głównymi wpływami Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków są administracyjne kary pieniężne nakładane w wypadkach, które dotychczas stanowiły wykroczenia. Są to środki z administracyjnych kar, które nakładane mogą być w ściśle określonych przypadkach. Karom pieniężnym podlegać mogą osoby, które bez uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków (lub niezgodnie z zakresem określonym w pozwoleniu wojewódzkiego konserwatora zabytków) wykonują np.: prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru, roboty budowlane w otoczeniu zabytku; prowadzą badania konserwatorskie archeologiczne lub architektoniczne przy zabytku wpisanym do rejestru. Kary pieniężne, nakładane są przez organy ochrony zabytków. Pływami do Funduszu mogą też być zasądzenia przez sąd w sprawach przestępstw zniszczenia lub uszkodzenia zabytku. Środki, zgromadzone na koncie Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków w pierwszej kolejności przeznaczane są na ratowanie zabytków zagrożonych lub zniszczonych. Najważniejsze potencjalne źródła dofinansowania działań i zadań z zakresu ochrony zabytków i opieki.

Głównymi źródłami finansowania programu tj. projektów związanych z zabytkami oraz projektów pośrednio związanych z ochroną dziedzictwa są:

- 1) środki z funduszy europejskich, dystrybuowane na poziomie krajowym;
- 2) środki z funduszy europejskich – Regionalnego Programu Operacyjnego, dystrybuowane na poziomie województwa;
- 3) środki z europejskich programów specjalnych, współpracy transgranicznej, itd.;

4) środki finansowe z budżetu państwa, przyznawane przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach programów ministerialnych;

5) środki wojewódzkie (dotacje podmiotowe dla instytucji, których zarządcą jest samorząd województwa; dotacje dla innych jednostek samorządu terytorialnego; subwencje, granty, nagrody dla innych podmiotów);

6) inne środki pochodzące z dotacji fundacji, stowarzyszeń lub osób trzecich.

Przykłady konkretnych źródeł finansowania programu to: fundusz kościelny, PFRON, środki Urzędu Marszałkowskiego w Łodzi, środki Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi, Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Łodzi, fundusze europejskie, środki własne Powiatu Wieluńskiego, środki Gmin z terenu powiatu wieluńskiego.

Wybrane możliwości pozyskania dofinansowania działań ujętych w Powiatowym Programie Opieki nad Zabytkami Powiatu Wieluńskiego na lata 2025–2028

Źródło dofinansowania	Cele i przedmiot dofinansowania
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego	<p>– Ochrona zabytków</p> <p>Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne. Kluczowe dla realizacji celów programu są zadania prowadzące do zabezpieczenia, zachowania i utrwalenia substancji zabytku. W ramach programu dofinansowania nie mogą zaś uzyskać projekty zakładające adaptację, przebudowę obiektów zabytkowych lub ich znaczącą rekonstrukcję. Duży nacisk kładziony jest na dofinansowanie prac przy obiektach najbardziej zagrożonych oraz zabytkach najcenniejszych,</p> <p>– wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego Ludzkości UNESCO, uznanych za Pomniki Historii oraz tych, posiadających wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Istotnym celem programu jest również zwrócenie uwagi na obiekty, mające szczególne znaczenie dla dziedzictwa kulturowego zarówno</p>

w kontekście ogólnoswiatowym, jak lokalnym, gdzie pełnią ważną rolę nośnika historii i tradycji. Istotnym celem programu jest poprawa stanu

instytucji kultury mieszczących się w zabytkowych siedzibach, których remonty ze względu na intensywność użytkowania są szczególnie potrzebne. O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie.

– Ochrona zabytków archeologicznych

Strategicznym celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych. Zadaniem programu jest wspieranie i promocja badań prowadzonych metodami niedestrukcyjnymi, wykorzystującymi techniki tradycyjne oraz nowoczesne osiągnięcia techniczne, a także opracowanie i publikacja ich wyników. W obu grupach zadań na wsparcie mogą liczyć przede wszystkim projekty, które zakładają prowadzenie badań na obszarach (lub w dziedzinach) niewystarczająco rozpoznanych lub upowszechnionych, promujących nowe kierunki badawcze, a także opracowanie i publikację wyników badań archeologicznych, zwłaszcza zakończonych przed 2010 r. O dofinansowanie w ramach priorytetu ubiegać się mogą następujące podmioty prawa polskiego: samorządowe instytucje kultury, państwowe instytucje kultury, organizacje pozarządowe, publiczne uczelnie akademickie, niepubliczne

uczelnie akademickie, podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

– Kultura Ludowa i tradycyjna

Strategicznym celem programu jest wspieranie zjawisk związanych z kulturami tradycyjnymi funkcjonującymi na poziomie lokalnym, regionalnym i ogólnopolskim (oraz narodowym), które występują zarówno na obszarach wiejskich, jak i miejskich. Dofinansowane będą przedsięwzięcia związane ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych ich elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania, w tym odnoszących się także do kultur mniejszości narodowych i etnicznych oraz tradycji środowiskowych. Szczególny nacisk w programie zostaje położony na projekty kompleksowe, integrujące zarówno nadawców – twórców depozytariuszy i nosicieli treści kultury wywodzących się ze społeczności lokalnych i regionalnych oraz profesjonalistów i znawców w swoich dziedzinach, jak i odbiorców (indywidualnych i zbiorowych). Istotne jest rejestrowanie, dokumentowanie i archiwizowanie materialnych i niematerialnych przejawów kultur tradycyjnych; tworzenie odpowiednich metod i narzędzi służących ich ochronie i upowszechnianiu; wypracowywanie i dzielenie się dobrymi praktykami oraz nawiązywanie interdyscyplinarnych i międzyśrodowiskowych kontaktów; wykorzystywanie wszelkich form i sposobów promocji podejmowanych działań, w tym tworzenie ogólnodostępnych repozytoriów związanych z zasobami kultur tradycyjnych i ich transformacjami. O dofinansowanie w ramach programu ubiegać mogą się następujące podmioty prawa polskiego: samorządowe instytucje kultury (z wyjątkiem instytucji współprowadzonych przez ministra i jednostki samorządu terytorialnego); organizacje pozarządowe; podmioty prowadzące działalność

	<p>gospodarczą: kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne</p> <p>– Wspieranie działań muzealnych</p> <p>Celem programu jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także – prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych. O dofinansowanie w ramach programu ubiegać mogą się następujące podmioty prawa polskiego: samorządowe instytucje kultury – z wyjątkiem instytucji współprowadzonych przez ministra i jednostki samorządu terytorialnego; organizacje pozarządowe; kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne.</p> <p>– Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju</p> <p>Strategicznym celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości. Program ma za zadanie stworzenie możliwości sprzyjających otoczeniu tych miejsc stałą i stabilną opieką, polegającą w szczególności na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania miejsca pamięci oraz wydarzeń i osób z nim związanych; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy miejscu pamięci; zabezpieczenia i utrzymania miejsca pamięci oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z miejsca pamięci w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości i autentyzmu; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o miejscu pamięci oraz jego znaczeniu dla historii, dziedzictwa i tożsamości narodowej</p> <p>– Kultura dostępna</p>
--	---

Celem programu jest wspieranie zadań służących ułatwieniu dostępu do kultury, skierowanych do szerokiego grona odbiorców i sprzyjających integracji społecznej. Działania te powinny służyć osiągnięciu realnych, systemowych i długofalowych efektów w niwelowaniu barier w dostępie do kultury w wymiarach: przestrzennym, ekonomicznym, społeczno - mentalnym i kompetencyjnym ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb osób z miejscowości pozbawionych bezpośredniego dostępu do narodowych zasobów dóbr kultury, instytucji kultury oraz instytucji artystycznych. O dofinansowanie w ramach programu ubiegać się mogą m.in. następujące podmioty prawa polskiego: państwowe instytucje kultury; samorządowe instytucje kultury; jednostki samorządu terytorialnego wyłącznie jako organy prowadzące publiczne szkoły artystyczne, w przypadku szkół nieprowadzących samodzielnej księgowości; organizacje pozarządowe; kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne, podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

- Groby i cmentarze wojenne w kraju

Celem programu jest wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem, a także wspieranie prowadzenia działań naukowych upowszechniających wiedzę na temat tych wydarzeń.

- Infrastruktura domów kultury

Celem programu jest zapewnienie optymalnych warunków dla działalności domów oraz ośrodków kultury, a także centrów kultury i sztuki w zakresie edukacji kulturalnej i animacji kultury poprzez modernizację i rozbudowę ich infrastruktury.

	<p>- Program Promesa dla Kultury</p> <p>Strategicznym celem programu jest zwiększenie efektywności wykorzystania funduszy europejskich na rzecz rozwoju kultury poprzez zapewnienie środków na dofinansowanie tzw. wkładu własnego dla zadań realizowanych przy udziale programów europejskich, a także poprzez dofinansowanie kosztów niekwalifikowanych związanych bezpośrednio z celami kulturalnymi ujętych w umowie o dofinansowanie ze środków europejskich. Katalog działań realizujących cele programu, obejmuje zarówno działania inwestycyjne, jak i tzw. projekty „miękkie”, realizujące najistotniejsze dla rozwoju kultury cele artystyczne i edukacyjne. W zakresie projektów inwestycyjnych preferowane będą zamierzenia kompleksowe i gwarantujące zwiększenie dostępu do kultury. Dofinansowanie w ramach programu otrzymać mogą także projekty o znacznie mniejszym zasięgu, lecz ważne dla lokalnych społeczności. Preferowane będą zadania, których realizacja wpływa w sposób znaczący na dostępność do kultury na danym obszarze, jak również angażujące różnorodne grupy społeczne. W odniesieniu do projektów „miękkich” preferowane będą projekty wspierające międzynarodową współpracę artystów, jak również projekty służące budowie kompetencji i konkurencyjności sektora kultury oraz projekty mające na celu zwiększenie dostępu do kultury.</p> <p>- Program „Infrastruktura kultury</p> <p>Celem programu jest poprawa warunków funkcjonowania instytucji i obiektów kultury. Przedmiotem dofinansowania mogą być modernizacje i remonty obiektów przeznaczonych na działalność kulturalną i edukacyjną, w zakresie kultury oraz przygotowanie dokumentacji technicznej do inwestycji.</p>
--	---

	<p>- Konkurs „Zabytek Zadbany”</p> <p>„Zabytek Zadbany” jest corocznym konkursem ogłaszanym przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Nadzór nad konkursem sprawuje Generalny Konserwator Zabytków. Od 2011 r. podmiotem realizującym procedurę konkursową jest Narodowy Instytut Dziedzictwa. Konkurs skierowany jest do właścicieli, posiadaczy i zarządców zabytkowych obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Jego celem jest promocja opieki nad zabytkami i upowszechnianie najlepszych wzorów właściwego utrzymania i zagospodarowania obiektów. Charakter edukacyjny konkursu polega na popularyzacji wiedzy dotyczącej właściwego postępowania z zabytkami architektury podczas ich użytkowania oraz w trakcie przeprowadzanych remontów. Obiekty można zgłaszać w 6 kategoriach:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Utrwalenie wartości zabytkowej obiektu; 2) Rewaloryzacja przestrzeni kulturowej i krajobrazu (w tym założenia dworskie i pałacowe); 3) Adaptacja obiektów zabytkowych; 4) Architektura i budownictwo drewniane; 5) Architektura przemysłowa i budownictwo inżynierskie; 6) Kategoria specjalna: właściwe użytkowanie i stała opieka nad zabytkiem <p>- Narodowe Centrum Kultury</p> <p>Narodowe Centrum Kultury jest państwową instytucją kultury, której statutowym zadaniem jest podejmowanie działań na rzecz rozwoju kultury w Polsce. Realizuje on programy jak Bardzo Młoda Kultura (2023-2025), którego celem głównym jest rozwój podmiotowego uczestnictwa w młodzieży</p>
--	--

	<p>w kulturze i umacnianie tożsamości społeczności lokalnych; Program Kultura – Interwencje, skupiający się na działaniach kulturalnych wymagających interwencji, np.: jubileusze/rocznice istotnych wydarzeń dla tożsamości polskiej/lokalnej, działania unikatowe na skalę Polski, niwelowanie barier w dostępie do kultury, tworzenie nowej oferty kulturalnej czy podejmowanie w partnerstwie działań kulturalnych na rzecz społeczności lokalnej; EtnoPolska, czyli program, którego działania koncentrują się na zachowaniu trwałości tradycji, ich twórczym wykorzystaniu oraz badanie i propagowanie współczesnych zjawisk etniczno-kulturowych, szczególnie zachodzących na polskiej wsi - w ramach tego programu realizowane są zadania z zakresu twórczości ludowej i amatorskiej wielu dziedzin, uwzględniające tradycyjne rękodzieło i rzemiosło, a także unikatowe zjawiska folkloru wiejskiego i miejskiego. O dofinansowania z dwóch ostatnich programów mogą ubiegać się zarówno samorządowe instytucje kultury, organizacje samorządowe jak i koła gospodyń wiejskich (wpisane do Krajowego Rejestru Kół Gospodyń Wiejskich i prowadzonego przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa), kościoły i związki wyznaniowe oraz podmioty prowadzące działalność gospodarczą więcej informacji na stronie: https://nck.pl</p>
Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi	<p>- Narodowy Instytut Kultury i Dziedzictwa Wsi</p> <p>To państwowa instytucja kultury, której organizatorem jest Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Została utworzona w 2019 roku i zajmuje się badaniem, ochroną oraz promocją kultury ludowej i dziedzictwa wsi, między innymi poprzez realizację programów grantowych, współpracę z instytucjami kultury oraz prowadzenie biblioteki specjalistycznej.</p>

	Więcej informacji : https://nikidw.edu.pl/dzialalnosc/
Łódzki Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi	Środki Łódzkiego Konserwatora Zabytków przeznaczone są na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków położonych na terenie województwa łódzkiego. Podmioty uprawnione do złożenia wniosku o udzielenie dotacji: Osoba fizyczna, jednostka samorządu terytorialnego lub inna jednostka organizacyjna, będąca właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadająca taki zabytek w trwałym zarządzie. Szczegółowe informacje dotyczące terminów składania wniosków; wyszczególnienie rodzaju dokumentacji, prac oraz materiałów, na które może zostać udzielona dotacja; wnioski oraz niezbędne dokumenty, które należy złożyć w celu ubiegania się o dotację dostępne są na stronie internetowej: https://www.wuoz-lodz.pl/Dotacje_i_refundacje,11
Ministerstwo Spraw Wewnętrznych – Fundusz Kościelny	Powołany Fundusz Kościelny udziela dotacji na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w szczególności dotyczących: remontów dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszania i odgrzybiania, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej). W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: instrumenty muzyczne, dzwony) oraz stałych elementów wystroju wnętrz (takich jak np.: ołtarze, polichromie, freski, posadzki). Więcej informacji na temat możliwości dofinansowania można pozyskać ze

	<p>strony: https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-koscielny</p>
<p>Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnoprawnych</p>	<p>Dotacje w ramach działalności funduszu udzielane są na m.in. likwidację barier architektonicznych (w tym, także w obiektach zabytkowych) w myśl projektu Dostępna przestrzeń. Podmiotami uprawnionymi do otrzymywania</p> <p>środków są właściciele obiektu wymagającego likwidacji barier. Dotacja</p> <p>może być udzielona w wysokości do 50% wartości dla podmiotu, który</p> <p>nie jest przedsiębiorcą oraz do 30% wartości dla przedsiębiorcy.</p>
<p>Urząd Marszałkowski Województwa Łódzkiego</p>	<p>Urząd Marszałkowski Województwa Łódzkiego corocznie organizuje konkursy, w ramach których można pozyskać środki na realizację prac konserwatorskich i restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków województwa łódzkiego w ramach Programu „Łódzkie Ratuje Zabytki”. Więcej informacji na stronie: https://www.lodzkie.pl/kultura/ochrona-zabytkow/lodzkie-ratuje-zabytki</p> <p>W poprzednich latach Urząd Marszałkowski corocznie organizuje konkurs "Mała architektura zabytkowa". Zgłoszenie mogły złożyć osoba prawna, osoba fizyczna, jednostka organizacyjna nieposiadająca osobowości prawnej, a także zgłoszenie może być inicjatywą społeczności lokalnej m.in. mieszkańców, parafian, właścicieli i/lub współwłaścicieli zabytku lub terenu, na którym znajduje się obiekt małej architektury zabytkowej. Więcej informacji na stronie: https://www.lodzkie.pl/kultura/ochrona-zabytkow/mala-architektura-</p>
<p>Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej</p>	<p>Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW) jest głów-</p>

	<p>nym źródłem finansowania w Polsce inwestycji proekologicznych. Wraz z wojewódzkimi funduszami ochrony środowiska i gospodarki wodnej NFOŚiGW tworzy system funduszy ekologicznych. W ramach NFOŚiGW realizowane są projekty termomodernizacji zabytkowych budynków.</p> <p>Remonty termomodernizacyjne przyczynią się do redukcji zużycia energii pierwotnej i końcowej oraz spowodują obniżenie kosztów zużycia energii elektrycznej i ciepłej. Dodatkowo prace remontowe będą miały również walor konserwatorski, gdyż zostaną przeprowadzone w obiektach zabytkowych, cennych dla kultury narodowej.</p>
<p>Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Łodzi</p>	<p>Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Łodzi corocznie ogłasza nabory na udzielenie dotacji na działania związane z Rewaloryzacją zabytkowych parków województwa łódzkiego. Program ukierunkowany jest na finansowe wsparcie działań dotyczących zabytków w rozumieniu Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami będących parkami. Więcej informacji na temat możliwości dofinansowania można pozyskać ze strony: https://www.wfosigw.lodz.pl/dla-beneficjentow/programy-priorytetowe-dla-beneficjentow/jednostki-samorzadu-terytorialnego-i-pozostale-</p>
<p>Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko 2021-2027</p>	<p>W programie wyznaczono Priorytet VII: Kultura, w ramach którego określono cel szczegółowy 4.6: Wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych. Wsparciem w ramach określonego priorytetu zostaną objęte państwowe i współprowadzone instytucje kultury, biblioteki przechowujące Narodowy Zasób Biblioteczny oraz publiczne szkoły i uczelnie artystyczne.</p>

Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy 2021-2027	<p>Priorytet II: Zaawansowane usługi cyfrowe – jednym z celów programu</p> <p>jest stymulowanie rynku ponownego wykorzystywania zasobów kultury</p> <p>i danych naukowych. Powstałe e-usługi powinny zapewnić zdalny dostęp do</p> <p>unikalnych narzędzi oraz umożliwić przetwarzanie, analizę, bezpieczne gromadzenie i archiwizację dużych zbiorów danych, co będzie skutkowało przyspieszeniem rozwoju takich obszarów jak np.: kultura i rozrywka, motoryzacja, e-zdrowie, transport, bezpieczeństwo publiczne, energetyka technologie finansowe czy rolnictwo.</p> <p>2.1 Wysoka jakość i dostępność e-usług publicznych – np. tworzenie, rozwój, integracja e-usług publicznych, wykorzystanie potencjału informacji sektora publicznego (ISP) i technologii w administracji z zastosowaniem np. analiz wielkich zbiorów danych oraz metod sztucznej inteligencji.</p> <p>2.3 Cyfrowa dostępność i ponowne wykorzystanie informacji – np. digitalizacja zasobów kultury, administracji i nauki (m.in. dane z badań naukowych oraz zasobów edukacyjnych finansowanych ze środków publicznych). Program zakłada podejmowanie działań zwiększających otwartość oraz poziom ponownego wykorzystania danych z zasobów kultury (w tym niebędących ISP), nauki i administracji. Wsparcie będzie udzielane również na budowę lub modernizację i udostępnianie rozwiązań informatycznych do prowadzenia zaawansowanej analityki danych z wykorzystaniem nowych technologii.</p> <p>Beneficjentami Programu mogą być m.in.: instytucje kultury, przedsiębiorcy, obywatele, NGO</p>
Kreatywna Europa 2021-2027	Kreatywna Europa (Creative Europe) to program Komisji Europejskiej, którego celem

	<p>jest wsparcie ponadnarodowych działań europejskich sektorów kultury, audiowizualnego i kreatywnego w obszarze kultury i sztuki przyczyniających się do budowania kompetencji, profesjonalizacji i zwiększania konkurencyjności sektorów na rynku globalnym, wpływ na zwiększanie dostępu do kultury i sztuki, docieranie do nowych grup odbiorców i zwiększanie uczestnictwa w kulturze, rozwój współpracy międzynarodowej oraz wsparcia ponadnarodowego obiegu europejskich dzieł i twórców, ochrony i propagowania różnorodności kulturowej i językowej oraz europejskiego dziedzictwa kulturowego, wykorzystanie technologii i wdrażanie innowacji w sektorach oraz dostosowania sektorów do zmiany cyfrowej.</p>
Fundusze transgraniczne	<p>- Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej Ewt</p> <p>Zostały opracowane trzy typy programów: transgranicznych, transnarodowych i międzyregionalnego na lata 2021-2027 (Interreg). Zasadniczą różnicą między trzema typami współpracy jest zakres terytorialny, w ramach którego można realizować wspólne przedsięwzięcia: – obszary przylegające do granic państwowych, w przypadku programów współpracy transgranicznej. Programy transgraniczne służą przede wszystkim budowaniu Dziennik Urzędowy Województwa Łódzkiego – 230 – Poz. 6245 więzi łączących społeczności po obu stronach granicy. Ich realizacja ma na celu wzmocnienie współpracy poprzez wzrost liczby wspólnych inicjatyw dotyczących między innymi ochrony środowiska, rozbudowy infrastruktury, wymiany kulturalnej, czy wzajemnych kontaktów młodzieży, – duże zgrupowania europejskich regionów z kilku lub kilkunastu państw w ramach programów współpracy transnarodowej, – wszystkie regiony UE w zakresie współpracy międzyregionalnej. Projekty, oparte na współpracy z partnerami</p>

	<p>zagranicznymi, mogą dotyczyć między innymi kultury sztuki, turystyki i promocji regionu.</p> <p>Więcej informacji na stronie:</p> <p>https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/fundusze-2021-2027/interreg/?utm</p>
Finansowanie z fundacji	Jest możliwość pozyskiwania funduszy zewnętrznych jest finansowanie pochodzące z fundacji. Można tu wymienić np. fundacje bankowe, Fundację LOTTO Milion Marzeń, Fundację Polska Miedź – KGHM, Fundację PGNiG.
Bank Gospodarstwa Krajowego w Warszawie	Fundusz Kościelny został powołany na mocy art. 8 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego (Dz. U. Nr 9 poz. 87 z późn. zm.) jako forma rekompensaty dla kościołów za przejęte przez Państwo nieruchomości ziemskie. Kościelne osoby prawne mogą ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w znaczeniu nadanym przez aktualne ustawodawstwo. Szczegółowe informacje dotyczące zasad postępowania przy udzielaniu dotacji z Funduszu Kościelnego ogłasza Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji na stronie internetowej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, zwanego dalej „MSWiA”, oraz w BIP MSWiA
Dotacje samorządowe	Zgodnie z art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, ustawą o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw dofinansowanie na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być

	<p>udzielone przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest ponadto jej zadaniem własnym. Zasady i tryb postępowania o udzielenie dotacji z budżetu gminy na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków określa odpowiednia uchwała podjęta przez radę lub sejmik odpowiednio do poziomu samorządu.</p>
<p>Własne środki właścicieli i użytkowników zabytków</p>	<p>Zgodnie z art. 5 ustawy, obowiązek dbania o zabytki spoczywa na ich właścicielach. Obejmuje to finansowanie ich konserwacji i renowacji, regularne przeglądy techniczne, działania naprawcze oraz zabezpieczenia przeciwpożarowe i przeciwwłamaniowe. Przykładowe działania: renowacja stolarki okiennej, konserwacja elementów drewnianych, wdrażanie systemów ochrony przeciwpożarowej w zabytkach.</p>
<p>Inne</p>	<p>- ulga na zabytki - Wprowadzona ustawą o Polskim Ładzie z 2022 r. Umożliwia odliczenie od podstawy opodatkowania 50% kosztów prac konserwatorskich, restauratorskich i budowlanych przy zabytkach, do kwoty 500 000 zł. Przykładowe działania: renowacja</p> <p>drewnianych budynków historycznych, wymiana posadzek w zabytkowych wnętrzach, odnowienie polichromii na ścianach zabytkowych kamienic.</p> <p>- Polski Ład dla kultury - Program rządowy wspierający jednostki samorządu terytorialnego w realizacji inwestycji związanych z ochroną i renowacją zabytków. Dofinansowanie może być przeznaczone na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane prowadzone przez jednostki samorządu</p>

	terytorialnego albo na udzielenie dotacji samorządowej na takie prace. Przykładowe działania: odbudowa zniszczonych fragmentów zabytków, adaptacja starych budynków na domy kultury, modernizacja teatrów historycznych
--	---

Zakończenie

Program – to dokument planistyczny dla tutejszego powiatu, służący podejmowaniu, inicjowaniu, wspieraniu oraz koordynowaniu działań z zakresu ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego, a także promocji dziedzictwa kulturowego przez samorząd tego szczebla. Zadania i cele określone w tym programie powinny być realizowane, osiągnąć przez powiat w ramach posiadanych możliwości, przy współpracy z innymi jednostkami gminnymi, placówkami oświatowymi, organizacjami, stowarzyszeniami i związkami, których działania wiążą się z dziedzictwem kulturowym. Realizacja celów zawartych w niniejszym Programie powinna: poprawić w społeczności lokalnej świadomość wspólnoty kulturowej, wzmocnić lokalne wartości, upowszechnić wartość dziedzictwa kulturowego oraz potrzebę i zasady ochrony tego dziedzictwa w świadomości społeczeństwa.

Wykaz załączników

- Załącznik nr 1 Mapy historyczne
- Załącznik nr 2 Mapa Toporowa i Kamionu
- Załącznik nr 3 Mapa Toporowa i Kamionu
- Załącznik nr 4 Mapa Wielunia
- Załącznik nr 5 Wykaz zabytków wpisanych do rejestru zabytków prowadzonego przez Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łodzi
- Załącznik nr 6 Wykaz obowiązujących gminnych ewidencji zabytków i gminnych programów opieki nad zabytkami wśród gmin w powiecie wieluńskim
- Załącznik nr 7 Wykaz dotacji udzielonych przez Powiat Wieluński
- Załącznik nr 8 Dokumentacja zdjęciowa wybranych zabytków z terenu powiatu wieluńskiego

Bibliografia

- B. Baranowski, W. Baranowski, A. Lech, *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*, T. IV, z. 3, Warszawa–Wrocław–Kraków 1969.
- D. Langner, *Kościół drewniany ziemi wieluńskiej na tle typów ościennych (do końca XVII w.)*, Kraków 2023.
- Dzieje miasta Wielunia*, pod red. A. Szymczak, t. I, Łódź–Wieluń 2011.
- Dzieje miasta Wielunia*, pod red. A. Szymczak, t. II, Łódź–Wieluń 2008.
- Dzieje miasta Wielunia*, pod red. A. Szymczak, t. III, Łódź–Wieluń 2009.
- J. Książek, *Wieluński pieniądz zastępczy z lat 1914-1917 i jego wydawca Wieluńskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu*, Wieluń 2002.
- Monografia gminy Czarnożyły*, pod red. Z. Włodarczyka, Czarnożyły 2009.
- Monografia gminy Mokrsko*, pod red. T. Olejnika, Wieluń 2004.
- Monografia gminy Osjaków*, pod red. J. Książka, Wieluń 2013.
- Monografia gminy Ostrówek*, pod red. T. Olejnika, Wieluń 2006.
- Monografia gminy Pątnów*, pod red. Z. Włodarczyka, J. Olczyk, t. I i II, Pątnów 2023.
- Monografia gminy Wierzchlas*, pod red. Z. Włodarczyka, Wierzchlas 2014.
- T. Olejnik, *Leksykon miasta Wielunia*, Wieluń 2007.
- T. Olejnik, *Przeszłość administracyjna ziemi wieluńskiej*, Wieluń 1996.
- T. Olejnik, *Wieluń 1.IX.1939 zniszczenie miasta*, Wieluń 1999.
- P. Pawlak, *Zachowane gorzelnie ziemi wieluńskiej*, „Na Sieradzkich Szlakach”, nr 1 (2021), s. 22–30.
- P. Pawlak, *Spichlerz w Skomlinie. Zarys prac konserwatorskich*, „Na Sieradzkich Szlakach”, nr 3 (2016), s. 17–20.
- P. Pawlak, *Tam, gdzie mielono ziarno wiatrem. Zachowane wiatraki w powiecie wieluńskim*, „Na Sieradzkich Szlakach”, nr 4 (2019), s. 25–28.
- P. Pawlak, *Zapomniane dwory. Rezydencje dworskie powiatu wieluńskiego wymagające natychmiastowych prac konserwatorskich lub będące już w stanie ruiny*, „Na Sieradzkich Szlakach”, nr 3 (2019), s. 50–54.
- T. Spychała, *Przydrożne krzyże, kapliczki i figury na terenie gminy Wieluń*, Wieluń 2005.
- W. Szczygielski, *Dzieje ziemi wieluńskiej*, Łódź 1969.

Dokumenty

1. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi: karty zabytków nieruchomych, karty białe, karty zielone, karty cmentarzy.
2. Dokumenty strategiczne związane z polityką państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na poziomie całego kraju:
  - Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.
  - Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz.U. z 2024 r. poz. 1292 ze zm.)
  - Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019–2022. Uchwała nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r. (M.P. poz. 808)
  - Program Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego 2024 Ochrona Zabytków
3. Dokumenty strategiczne związane z polityką państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na poziomie województwa:

- Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego 2030 (Uchwała Nr XXXI/414/21 Sejmiku Województwa Łódzkiego z dnia 6 maja 2021 r.)
  - Plan zagospodarowania przestrzennego województwa łódzkiego (Uchwała Nr LV/679/18 Sejmiku Województwa Łódzkiego z dnia 28 sierpnia 2018 r.)
  - Wojewódzki program opieki nad zabytkami w województwie łódzkim na lata 2024–2027
4. Dokumenty strategiczne w zakresie polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na poziomie gminy:
    - Gminne programy opieki nad zabytkami oraz gminne ewidencje zabytków.
  5. Lokalne strategie rozwoju:
    - LGD „Kraina Wielkiego Łuku Warty”
    - LGD „Ziemia Wieluńsko – Sieradzka”
  6. Dokumenty Strategia rozwoju ponadlokalnego regionu ziemi wieluńskiej na lata 2023–2030 (Uchwała Nr VIII/65/24 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 18 października 2024 r.)
  7. Powiatowy plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Powiatu Wieluńskiego
  8. Raport o stanie Powiatu Wieluńskiego za 2024 r. (Załącznik do Uchwały Nr 332/25 Zarządu Powiatu w Wieluniu z dnia 16 maja 2025 r.)

Strony internetowe:

<https://nid.pl/>

<https://zabytek.pl/pl>

<https://powiat.wielun.pl/>

<http://sieradzkiewsie.blogspot.com/>

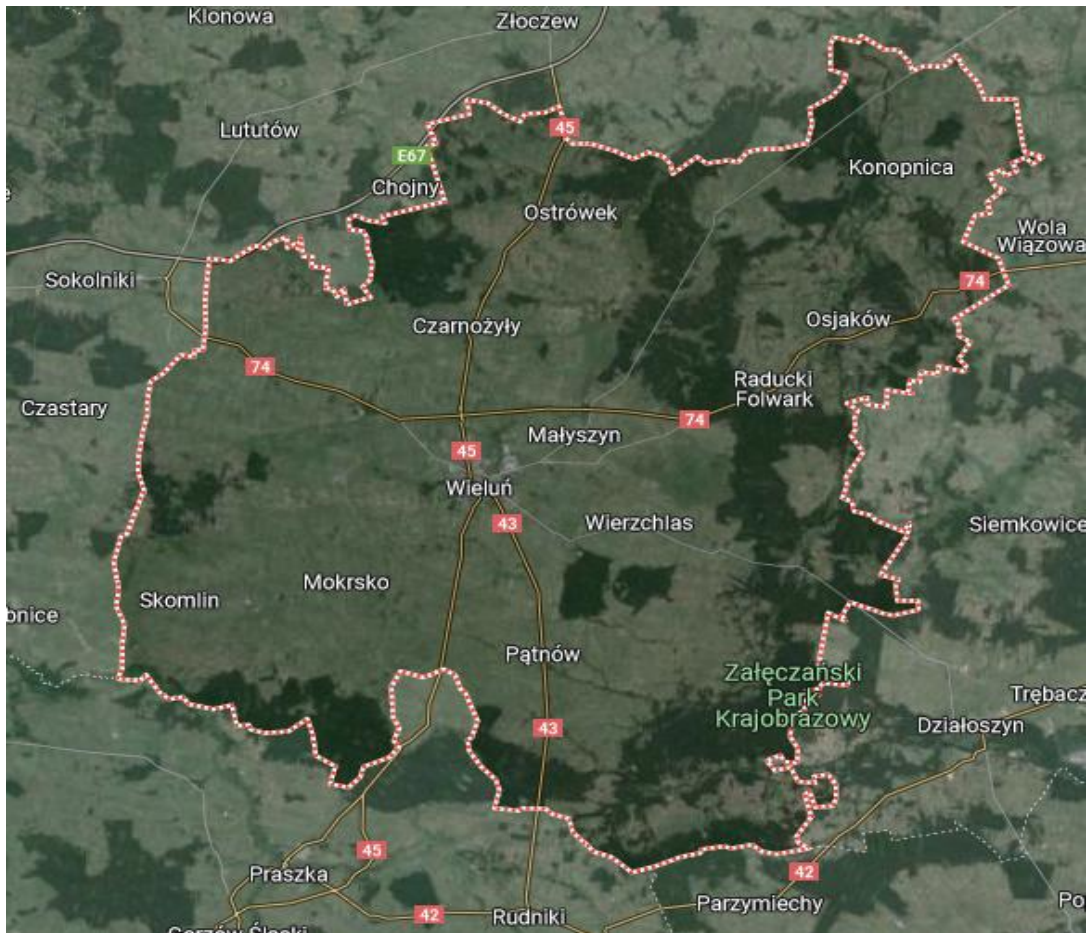
<https://www.facebook.com/profile.php?id=100069784712061>

<https://www.google.com/maps/@52.4010064,16.920086,17z?hl=pl-PL>

Załącznik nr 1 Mapy historyczne

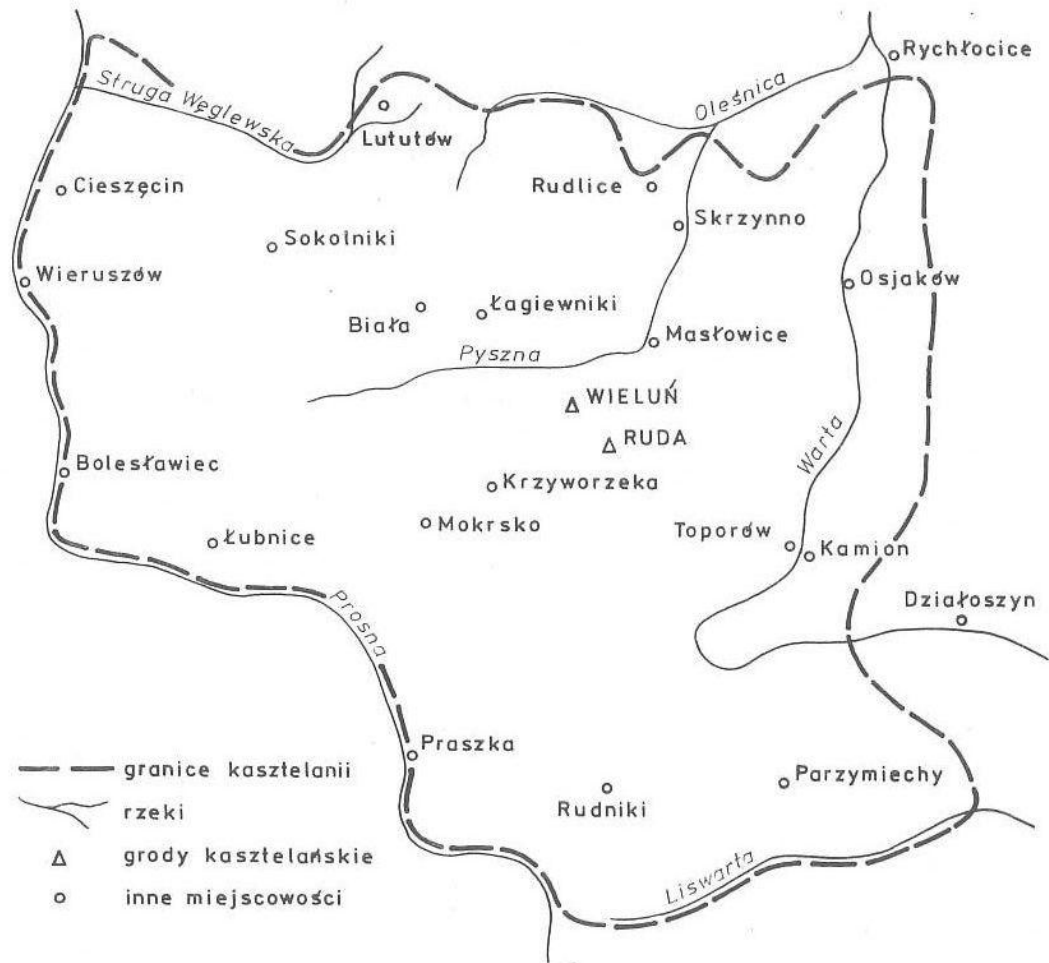
Powiat Wieluński w obecnych granicach (źródło

<https://www.google.com/maps/place/Powiat+wielu%C5%84ski/@51.2137846,18.7511531,50248m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0x471a78c8c98aee1f:0xd641e92e82c3ae30!8m2!3d51.2402915!4d18.6869712!16zL20vMGdnNGdo?hl=pl-PL&entry=ttu>)

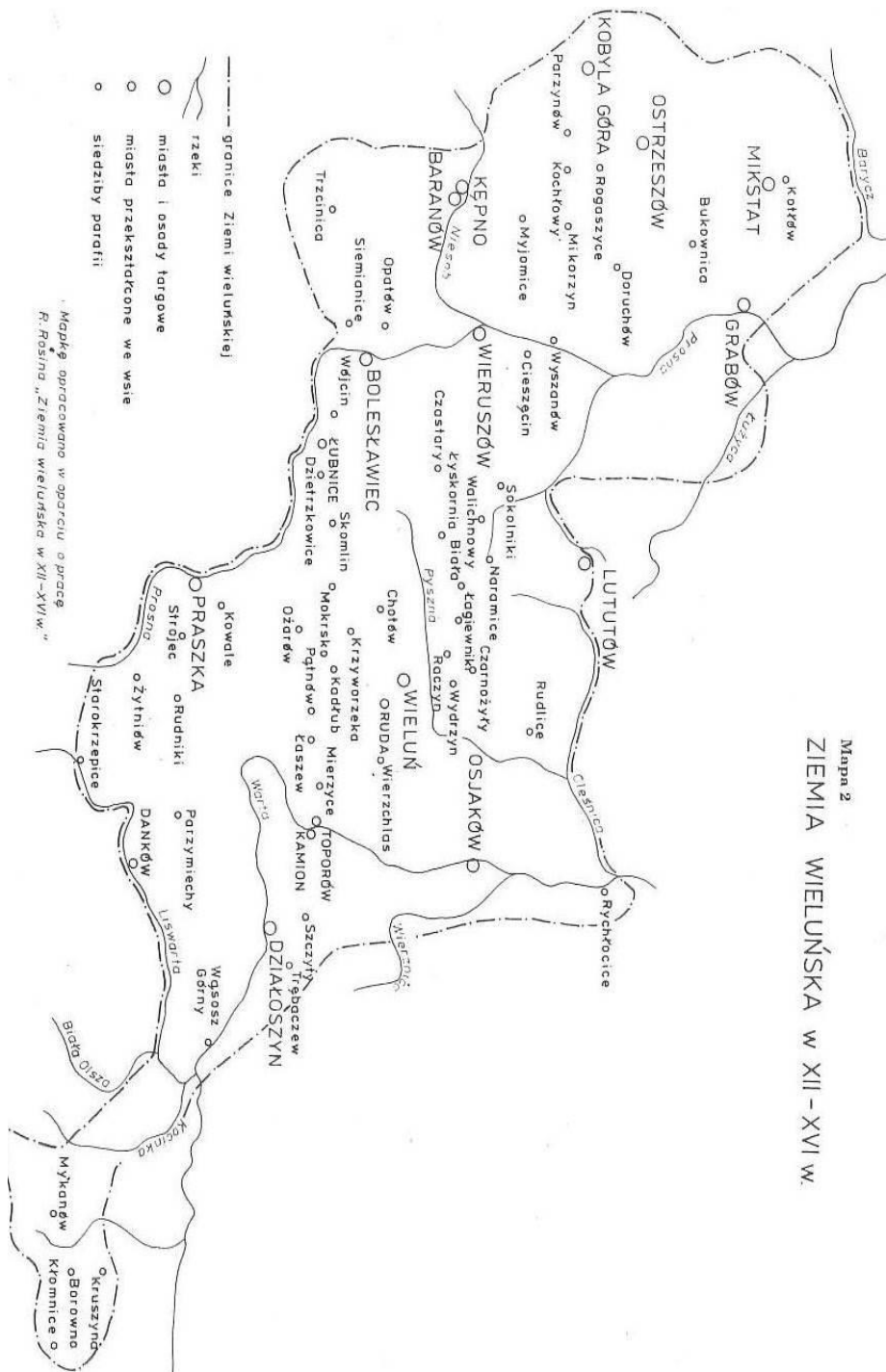

Kasztelania rudzka w pierwszej połowie XII w.

Mapa 1

KASZTELANIA RUDZKA /przypuszczalny zasięg
granic w I połowie XIII wieku/

Ziemia wieluńska od XIII do XVI w.

Obwód wieluński (1816-1842)

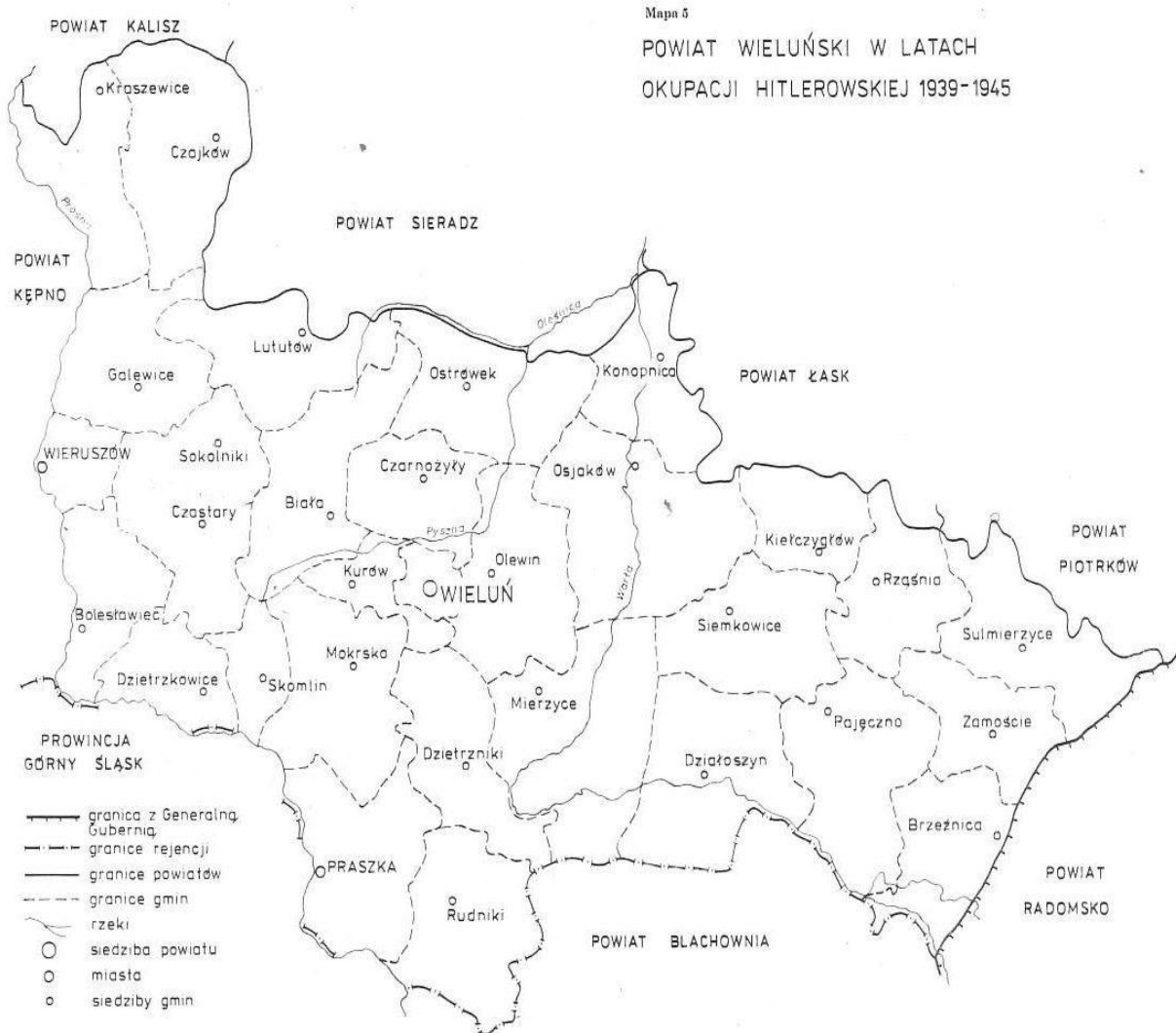

Powiat wieluński (1915-1918)

Mapa 4
POWIAT WIELUŃSKI - PODZIAK
ADMINISTRACYJNY W LATACH
I WOJNY ŚWIATOWEJ 1915-1918

Powiat wieluński 1939-1945

Powiat wieluński (1950 r.)

Mapa 6
 POWIAT WIELUŃSKI - PODZIAŁ
 ADMINISTRACYJNY W 1950 r.

Powiat wieluński (1966 r.)

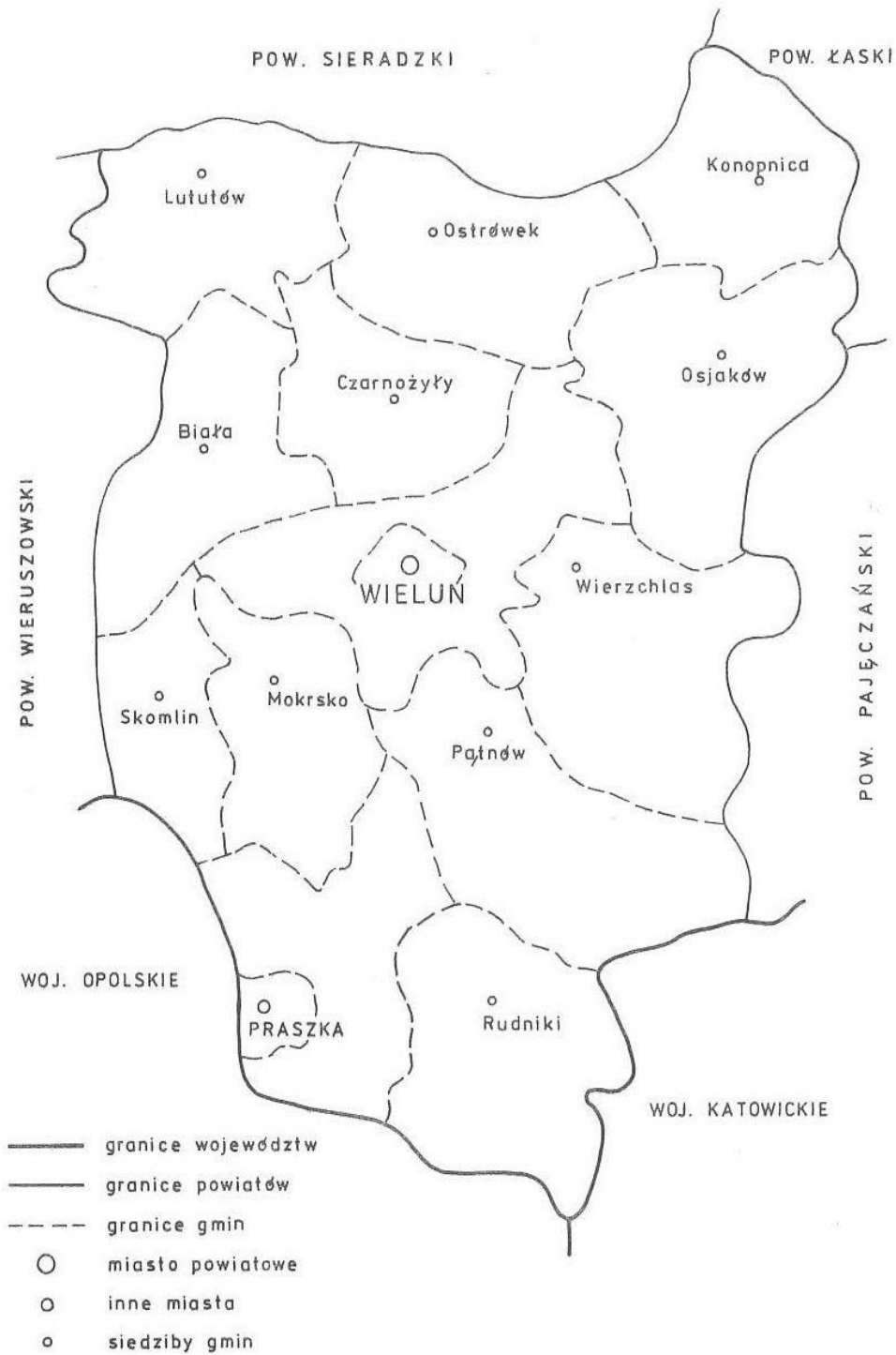
Mapa 7

POWIAT WIELUŃSKI - PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY
STAN NA 1 I 1966 r.

Powiat wieluński (1973 r.)

Mapa 8
 POWIAT WIELUŃSKI - PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY
 STAN NA 31 XII 1973 r.

**Załącznik nr 2. Mapa Kamionu i Toporowa z zaznaczoną granicą układu przestrzennego
źródło gminna ewidencja zabytków gminy Wierzchlas**

Załącznik nr 3. Mapa Osjakowa z zaznaczoną granicą układu przestrzennego źródło gminna ewidencja zabytków gminy Osjaków

dla: materiały ufostępnione przez WJKZ w Łodzi (został objęty umiarkowaniem)

Załącznik nr 4. Mapa Wielunia i Rudy z zaznaczoną granicą układu przestrzennego źródło gminna ewidencja zabytków gminy Wieluń

Załącznik nr 5. Wykaz zabytków wpisanych do rejestru zabytków prowadzonego przez Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łodzi - stan na 9 czerwca 2025 roku źródło https://www.wuoz-lodz.pl/files/docs/rejestr_zabytkow_nierucho.pdf

BIAŁA – gm.

- Biała - kościół par. p.w. św. Piotra, nr rej.: 932 z 30.12.1967
- dzwonnica, nr rej.: 933 z 30.12.1967
- Łyskornia - kościół par. p.w. św. Marii Magdaleny, nr rej.: 309 z 30.12.1967
- Naramice - kościół par. p.w. Wszystkich Świętych nr rej.: 310 z 30.12.1967
- Wiktorów - kościół fil. p.w. św. Zygmunta, nr rej.: 976 z 30.12.1967

CZARNOŻYŁY – gm.

- Czarnożyły - kościół par. p.w. św. Bartłomieja, nr rej.: 935 z 30.12.1967
- Łagiewniki - kościół fil. p.w. św. Jana Chrzciciela, nr rej.: 307 z 30.12.1967
- Raczyn
- kościół par. p.w. św. Tekli, nr rej.: 951 z 30.12.1967
- dzwonnica, nr rej.: 952 z 30.12.1967

KONOPNICA – gm.

- Konopnica - kościół par. p.w. św. Rocha, nr rej.: 941 z 30.12.1967
- dwór, nr rej.: 942 z 30.12.1967
- spichlerz dworski, nr rej.: 943 z 30.12.1967
- młyn wodno-elektryczny, nr rej.: 340/19/86 z 06.10.1986
- Rychłocice - kościół par. p.w. Zwiastowania NMP, nr rej.: 954 z 30.12.1967
- dwór, nr rej.: 955 z 30.12.1967
- spichlerz podworski, nr rej.: 956 z 30.12.1967

MOKRSKO – gm.

- Chotów - kościół par. p.w. św. Marcina, nr rej.: 934 z 30.12.1967
- Kocilew - wiatrak, nr rej.: 337/16/86 z 06.10.1986
- Komorniki - kościół par. p.w. Narodzenia NMP, nr rej.: 940 z 30.12.1967
- Krzyworzeka
- kościół par. p.w. śś. Piotra i Pawła, nr rej.: 306 z 30.12.1967
- dzwonnica, nr rej.: 946 z 30.12.1967
- Mokrsko - kościół par. p.w. św. Stanisława, nr rej.: 949 z 30.12.1967
- Ożarów - dwór, nr rej.: 385 z 01.06.1967
- park dworski, z elementami architektury parkowej: baszta widokowa i altana, nr rej.: 413/A z 19.08.1996 r.
- tzw. „Kamienica” w zespole dworsko-parkowym w Ożarowie oraz otoczenie dworu i parku, nr rej.: A/110 z 28.02.2011

OSJAKÓW – gm.

- Osjaków - kościół par. p.w. św. Kazimierza Królewicza, ul. Rynek 10, nr rej.: A/214 z 26.03.2015

OSTRÓWEK – gm.

- Wielgie - dwór, nr rej.: 303 z 21.05.1982
- spichrz, nr rej.: 304 z 21.05.1982

PĄTNÓW – gm.

Dzietrzniki - kościół par. p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa z fragmentem nieruchomości gruntowej (w obrysie kościoła), nr rej.: A/402 z 08.07.2021

Grębień - kościół fil. p.w. św. Trójcy, nr rej.: 938 z 30.12.1967

Kamionka - dwór, nr rej.: 303 z 30.12.1967

Kępowizna nr 4

- młyn wodno-elektryczny, nr rej.: 345/24/86 z 06.10.1986

Popowice - kościół fil. p.w. Wszystkich Świętych, nr rej.: 950 z 30.12.1967

SKOMLIN – gm.

Skomlin - kościół par. p.w. śś. Apostołów Filipa i Jakuba, nr rej.: 957 z 30.12.1967

- dzwonnica w zespole kościoła par. pw. śś. Apostołów Filipa i Jakuba.,

nr rej.: A/382 z 27.05.2019

- spichlerz, nr rej.: 958 z 30.12.1967

- d. kaplica grobowa Bartochowskich i Bąkowskich, ob. kaplica cmentarna pw.

św. Barbary, nr rej.: A/375 z 10.01.2019

WIELUŃ – gm.

Dąbrowa - kościół fil. ob. par. p.w. św. Wawrzyńca, nr rej.: 936 z 30.12.1967

Gaszyn - kościół fil., ob. par. p.w. NPM, nr rej.: 937 z 30.12.1967

- otoczenie kościoła par. p.w. NMP, nr rej.: A/65 z 12.11.2008

Kadłub - kościół par. p.w. św. Andrzeja Apostoła, nr rej.: 302 z 30.12.1967

Kurów - wiatrak, nr rej.: 339/18/86 z 06.10.1986

Masłowice - dwór, rej.: 361/88 z 26.04.1988

Ruda

- kościół par. p.w. św. Wojciecha, nr rej.: 953 z 30.12.1967

- dwór, nr rej.: 362/88 z 20.09.1988

Wieluń - kościół poaugustiański, ob. par. p.w. Bożego Ciała, nr rej.: 961 z 30.12.1967

- budynek d. klasztoru Augustianów, nr rej.: 962 z 30.12.1967

- dzwonnica kościoła par. Bożego Ciała, nr rej.: 963 z 30.12.1967

- d. kościół SS. Bernardynek, obecnie ewangelicki, nr rej.: 969 z 30.12.1967

- budynek d. klasztoru SS. Bernardynek, ob. siedziba Muzeum Ziemi Wieluńskiej

w Wieluniu, nr rej.: 970 z 30.12.1967

- d. kościół popauliński, ob. SS. Bernardynek p.w. św. Mikołaja,

nr rej.: 316 z 30.12.1967

- budynek d. klasztoru popaulińskiego, ob. SS Bernardynek, nr rej.: 960 z 30.12.1967

- kościół par. p.w. św. Józefa (d. kościół popijarski), nr rej.: 966 z 30.12.1967

- budynek dawnej plebanii kolegiackiej, ob. parafii św. Józefa,

nr rej.: 998-XIV-62; (180/A) z 25.03.1961

- d. klasztor popijarski, nr rej.: 967 z 30.12.1967

- kościół OO. Reformatów p.w. Zwiastowania NPM, nr rej.: 964 z 30.12.1967

- budynek. Klasztoru OO. Reformatów, nr rej.: 965 z 30.12.1967

- d. kościół cmentarny p.w. św. Barbary, ob. par., nr rej.: 968 z 30.12.1967

- piwnice dawnego zamku, nr rej.: 971 z 30.12.1967

- dawna brama Krakowska i budynek ratusza, nr rej.: 318 z 30.12.1967

- fragmenty dawnych murów miejskich z basztą przy ul. Podwale,

nr rej.: 972 z 30.12.1967

- fragmenty dawnych murów miejskich z basztą „Swawola”,
nr rej.: 973 z 30.12.1967
- mury obronne tzw. Kazimierzowskie, nr rej.: 342-XIV-56; (405/A) z 1948
- relikty dawnych fortyfikacji miejskich miasta Wielunia – zespół d. bramy Kaliskiej w obszarze Nowego Rynku nr rej.: A/6 z 30.12.2002 r.

WIERZCHLAS – gm.

Kamion - kaplica rzymskokatolicka nr rej.: 412/A z 10.09.1996

Kochlew - młyn wodno-elektryczny, nr rej.: 341/20/86 z 06.10.1986

Łaszew - kościół fil. p.w. św. Jana Chrzciciela, nr rej.: 947 z 30.12.1967

Mierzyce - kościół par. p.w. św. Katarzyny, nr rej.: 948 z 30.12.1967

Wierzchlas - kościół par. p.w. św. Mikołaja, nr rej.: 975 z 30.12.1967

Załącznik nr 6 Wykaz obowiązujących gminnych ewidencji zabytków i gminnych programów opieki nad zabytkami wśród gmin w Powiecie Wieluńskim

Gmina	Gminna Ewidencja Zabytków	Gminny Program Opieki nad Zabytkami
Gmina Biała	Zarządzenie nr 276/2018 Wójta Gminy Biała z dnia 22 stycznia 2018 r. w sprawie przyjęcia gminnej ewidencji zabytków Gminy Biała	Gminny Program Opieki nad Zabytkami 2024–2027 Uchwała Nr LXX/346/23 Rady Gminy Biała z dnia 28 grudnia 2023 r.
Gmina Czarnożyły	Zarządzenie nr 8/2013 Wójta Gminy Czarnożyły z dnia 2 kwietnia 2013 r. w sprawie przyjęcia gminnej ewidencji zabytków Gminy Czarnożyły	brak
Gmina Konopnica	W trakcie aktualizacji	brak
Gmina Mokrsko	Zarządzenie nr 4/2023 Wójta Gminy Mokrsko z dnia 20 stycznia 2023 r. w sprawie przyjęcia gminnej ewidencji zabytków Gminy Mokrsko	brak
Gmina Osjaków	Zarządzenie nr 264/2022 Wójta Gminy Osjaków z dnia 17 listopada 2022 r. w sprawie założenia gminnej ewidencji zabytków gminy Osjaków	brak
Gmina Ostrówek	Zarządzenie nr 29/2016 Wójta Gminy Ostrówek z dnia 12 lipca 2016 r. w sprawie przyjęcia Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Ostrówek	brak
Gmina Pątnów	Zarządzenie nr 5/2023 Wójta Gminy Pątnów z dnia 11 stycznia 2023 r. w sprawie przyjęcia Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Pątnów	Gminny Program Opieki nad Zabytkami 2022–2025 Uchwała nr XXXVII/207/21 Rady Gminy Pątnów z dnia 25 października 2021 r.

Gmina Skomlin	brak	brak
Gmina Wieluń	Zarządzenie nr 69/23 Burmistrza Wielunia z dnia 4 kwietnia 2023 r. w sprawie przyjęcia Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta i Gminy Wieluń	Gminny Program Opieki nad Zabytkami 2023–2026 Uchwała nr LXXXIX/1074/23 Rady Miejskiej w Wieluniu z dnia 25 maja 2023 r.
Gmina Wierzchlas	Zarządzenie Nr 97/2022 Wójta Gminy Wierzchlas z dnia 20 grudnia 2022 r. w sprawie założenia gminnej ewidencji zabytków gminy Wierzchlas	brak

Załącznik nr 7 Wykaz dotacji udzielonych przez Powiat Wieluński

Nr zadania	Nazwa inwestycji	Rok wykonania	
		2024	2025
SI.042.5.2024	„Zabytkowy kościół pw. św. Marcina Bpa w Chotowie: wykonanie badań i prac konserwatorskich obrazów”		Uchwała Nr V/47/24 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 15 lipca 2024 r. X
SI.042.6.2024	„Wymiana stolarki okiennej i drzwiowej w Pałacu Taczanowskich”	X	Uchwała Nr III/20/24 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 24 maja 2024 r. X
SI.042.7.2024	„Wykonanie badań i prac konserwatorskich ołtarza bocznego pw. Miłosierdzia Bożego w kościele pw. Bożego Ciała w Wieluniu”		Uchwała Nr III/21/24 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 24 maja 2024 r. X
SI.042.8.2024	„Wykonanie badań i prac konserwatorskich rzeźb św. Mikołaj Biskup i św. Jan Nepomucen w kościele pw. św. Barbary Dziewicy i Męczennicy w Wieluniu”		Uchwała Nr III/22/24 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 24 maja 2024 r. X
SI.042.9.2024	„Impregnacja dachu i wymiana obicia ścian szczytowych spichlerza drewnianego w Skomlinie”		Uchwała Nr LXXX/490/24 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 22 kwietnia 2024 r. X
SI.042.10.2024	„Zabytkowy kościół w Dąbrowie. Prace przy wieży kościoła”		Uchwała Nr III/23/24 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 24 maja 2024 r. X

SI.042.11.2024	„Przebudowa obiektu zabytkowego przy placu Kazimierza Wielkiego 2”		X
SI.042.12.2024	„Przebudowa oraz zmiana sposobu użytkowania budynku pałacu na dom seniora dziennego pobytu – etap remont piwnic”		Uchwała Nr III/19/24 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 24 maja 2024 r. X
SI.042.13.2024	„Konservacja ołtarza pw. Ofiarowania NMP z kościoła pw. Bożego Ciała w Wieluniu – 3 etap”	X	Uchwała Nr LXXX/488/24 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 22 kwietnia 2024 r. X
SI.042.14.2024	„Remont elewacji z XVII w. kościoła rzymskokatolickiego pw. św. Idziego w Chotowie”		Uchwała Nr IV/42/24 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 25 czerwca 2024 r. X
SI.042.15.2024	„Konservacja ratunkowa ołtarza głównego (2 ćw. XVIII w.) z kościoła Zakonu sióstr Bernardynek pw. św. Mikołaja (1380 r.) w Wieluniu I etap”		Uchwała Nr III/24/24 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 24 maja 2024 r. X
SI.042.16.2024	„Prace konserwatorskie oraz restauratorskie dotyczące stali południowych z prezbiterium kościoła pw. św. Filipa i Jakuba Abpa w Skomlinie”,	X	Uchwała Nr LXXX/489/24 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 22 kwietnia 2024 r. X

Załącznik nr 8 Dokumentacja zdjęciowa wybranych zabytków z terenu powiatu wieluńskiego

(Fot. Piotr Pawlak, lata 2020–2024)

Zabudowa drewniana

Konopnica

Besarabiak Niemierzyn

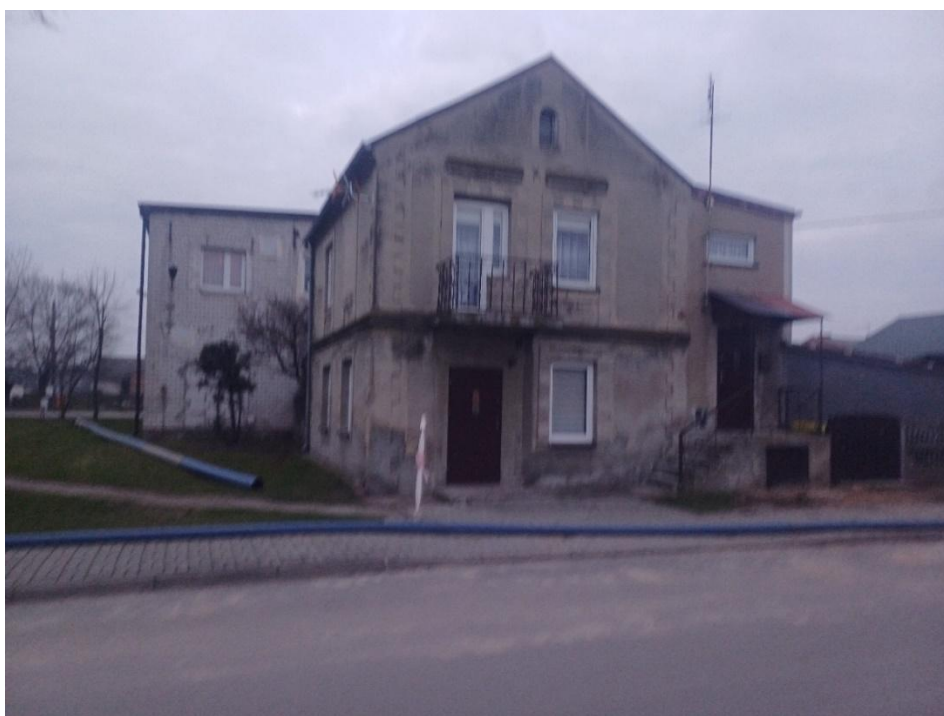

Tradycyjny dom drewniany w Popowicach

Budownictwo murowane:

Skomlin

Zabudowa Wielunia wpisana w gminną ewidencję zabytków

Niemieckie osiedle domów wielorodzinnych, gmina Wieluń

Mierzyce

Budynki użyteczności publicznej

Strażnica w Skomlinie

Budynek Szkoły w Wieluniu

Budynek dawnego poprawczaka w Wieluniu

Budynek Wieluńskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu

Studnia domkowa, Nowy Świat, gmina Wieluń

Obecna sala sportowa Katolickie Liceum Ogólnokształcące w Wieluniu

Ratusz w Wieluniu

Zabudowa urbanistyczna centrum miasta

Zabudowa Osjakowa ujęta w gminnej ewidencji zabytków

Zabudowa Wielunia:

Zespoły dworsko-parkowo-folwarczne

Park podworski w Naramicach, gmina Biała

Zespół dworsko–parkowo–folwarczny w Czarnożyłach

Dwór w Łagiewnikach, gmina Czarnożyły

Zespół dworsko- folwarczny w Głuchowie, gmina Konopnica

Zespół dworsko – parkowo – folwarczny w Konopnicy

Zespół dworsko – parkowo – folwarczny w Rychłocicach, gmina Konopnica

Zespół dworsko-parkowo-folwarczny w Ożarowie, gmina Mokrsko

Dwór z parkiem w Chotowie, gmina Mokrsko

Zespół dworsko-parkowy w Mokrsku

Zespół dworsko-parkowy w Ostrówku

Zespół dworsko-parkowo-folwarczny w Wielkiem, gmina Ostrówek

Dwór arcybiskupi w Parcela–Kamionka, gmina Pątnów

Dwór w Pątnowie

Zespół pałacowo-parkowo-folwarczny w Rudzie, gmina Wieluń

Pozostałości zespołu dworsko-parkowo-folwarcznego w Starzenicach, gm. Wieluń

Pozostałości zespołu dworsko-parkowo-folwarcznego w Masłowicach, gmina Wieluń

Dworek w Krzczowie, gmina Wierzchlas

Zespół dworsko-folwarczny w Łaszewie, gmina Wierzchlas

Budownictwo obronne

Fortyfikacje Wielunia

Gmina Konopnica - schrony

Chorzyna, gmina Osjaków - schrony

Zabytki sakralne

Kościół pw. św. Piotra w Okowach w Białej, z dzwonnica

Kościół pw. Wszystkich Świętych w Naramicach, gmina Biała

Kościół pw. św. Bartłomieja w Czarnożyłach

Kościół pw. św. Tekli w Raczynie, gmina Czarnożyły

Kościół pw. św. Rocha w Konopnicy

Kościół pw. Zwiastowania NMP w Rychłocicach, gmina Konopnica

Kościół pw. Narodzenia NMP w Komornikach, gmina Mokrsko

Kościół pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Krzyworzece z dzwonnica, gmina Mokrsko

Kościół pw. św. Marii Magdaleny w Ożarowie, gmina Mokrsko

Kościół parafialny pw. św. Stanisława BM w Mokrsku

Kościół pw. św. Marcina w Chotowie, gmina Mokrsko

Synagoga w Osjakowie

Kościół parafialny pw. św. Kazimierza Królewicza w Osjakowie

Kościół pw. Świętej Trójcy w Grębieniu, gmina Pątnów

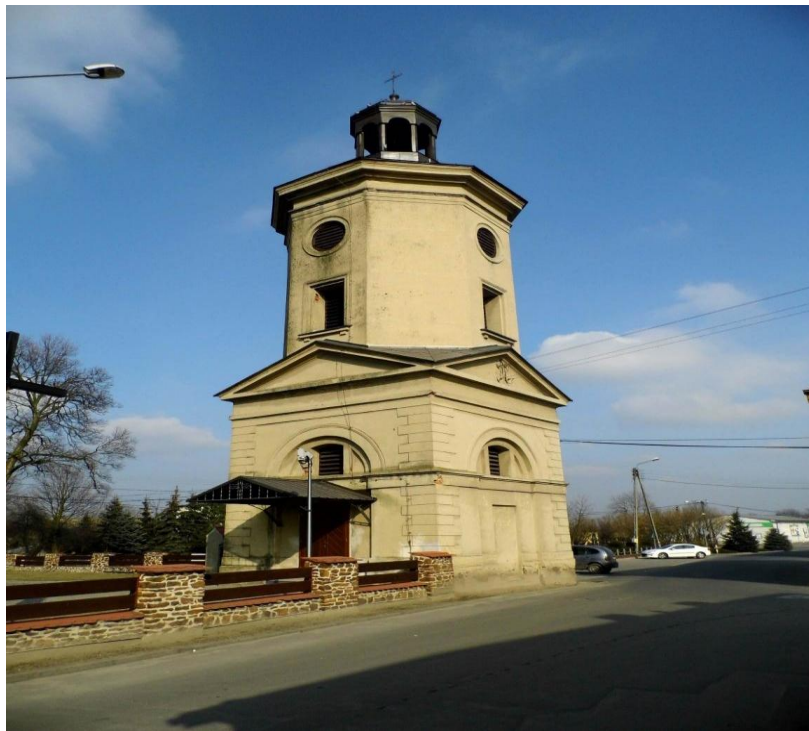

Kościół pw. Wszystkich Świętych w Popowicach, gmina Pątnów

Kościół pw. Świętych Apostołów Filipa i Jakuba w Skomlinie z murowaną dzwonnica

Kościół parafialny pw. św. Wawrzyńca w Dąbrowie, gmina Wieluń

Kościół parafialny pw. Najświętszego Imienia Maryi w Gaszynie, gmina Wieluń

Klasztor Ojców Franciszkanów w Wieluniu

Dawny Zespół klasztorny Sióstr Bernardynek w Wieluniu – późniejszy kościół ewangelicki

Kościół pw. św. Józefa w Wieluniu

Kościół pw. św. Wojciecha w Rudzie, gmina Wieluń

Kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Łaszewie, gmina Wierzchlas

Kościół pw. św. Katarzyny w Mierzycach, gmina Wierzchlas

Cmentarze

Cmentarz ewangelicki Ostrówek–Dobroszyny

Cmentarz choleryczny w Ostrowku

Cmentarz ewangelicki w Józefowie, gmina Pątnów

Cmentarz ewangelicki w Krzeczowie, gmina Wierzchlas

Kaplica cmentarna w Czarnożyłach

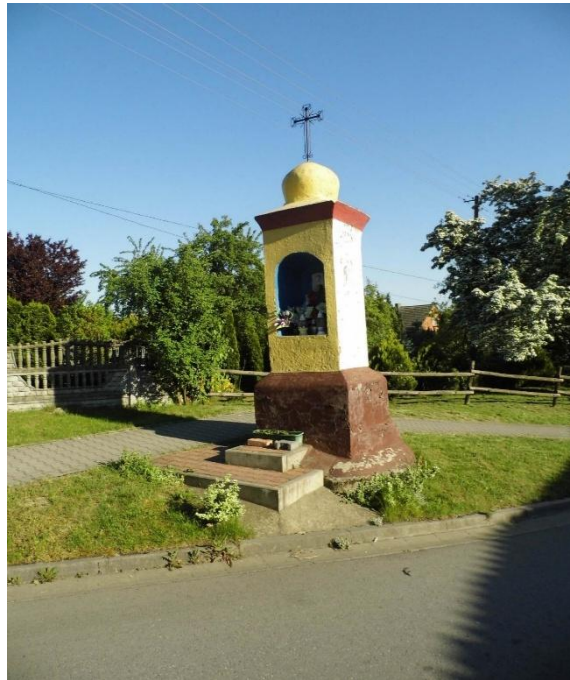

Cmentarz ewangelicki w Wieluniu

Kapliczki

Kapliczka w Mokrsku

Kaplica grobowa rodzin Bartochowskich i Bąkowskich, obecnie kaplica cmentarna pw. św. Barbary w Skomlinie

Kaplica we Wróblewie, gmina Skomlin

Kaplica w Kamionie, gmina Wierzchnas

Zabytki techniki

Młyn w Białej

Zabudowa folwarczna w Racynie, gmina Czarnożyły

Stacja transformatorowa w Wydrzynie, gmina Czarnożyły

Młyn w Konopnicy

Cegielnia w Ożarowie, gmina Mokrsko

Cegielnia w Krzyworzece, gmina Mokrsko

Młyn w Mokrsku

Wiatrak w Kocilewie, gmina Mokrsko

Młyn w Brzezinach, gmina Skomlin

Młyn w Kajdasie, gmina Osjaków

Młyn w Kuźnicy, gmina Ostrówek

Pozostałości osady młyńskiej w Jackowskim, gmina Ostrówek

Zachowane fundamenty Młyna w Bolkowie (Dobroszyny), gmina Ostrówek

Stacja transformatorowa w Popowicach, gmina Pątnów

Spichlerz w Skomlinie

Młyn w Skomlinie

Zespół Budynków Cukrowni „Wieluń”

Wiatrak w Kurowie, gmina Wieluń

Młyn w Dąbrowie, gmina Wieluń

Młyn w Kochlewie, gmina Wierzchlas

Infrastruktura kolejowa

Dworzec Wieluńskiej Kolejki Wąskotorowej w Wieluniu

Stacja Wieluńskiej Kolejki Wąskotorowej, Morsko – magazynek torowego

Stacja Dzietzniki, gmina Pątnów

Stacja Pątnów

Stacja Wieluń–Dąbrowa

Stacja Biała

Lokomobila w Skomlinie

Załącznik nr 9 Dokumentacja zdjęciowa dziedzictwa niematerialnego powiatu wieluńskiego

(Fot. Archiwum Starostwa Powiatowego w Wieluniu)

Gala Piosenki Biesiadnej i Podwórkowej

Dożynki Powiatowe

Piknik Patriotyczny

Biesiada Świętojańska w Chotowie

Przeгляд Orkiestr Dętych

Wojewódzki Przegląd Zespołów Śpiewaczych w Ostrówku

Powiatowy Przegląd Folkloru Ziemi Wieluńskiej im. Marka Dery

Z niestarego albumu - akademia etno-fotograficzna

